

बाल ब्रह्मचारी श्री नेमिनाथाय नमः

तत्त्वार्थाधिगम सूत्र अभिनव टीका

अध्याय : ८

अभिनवटीकाकर्ता
पूज्य मुनिराज श्री सुधर्मसागरशु महाराज साहेबना शिष्य
मुनि दीपरत्न सागर

बाल ब्रह्मचारी श्री नेमिनाथाय नमः

नमो नमो निम्मल दंसणस्स

श्री आनंद-क्षमा-वलित-सुशील-सुधर्मसागरगुरुरभ्यो नमः

तत्त्वार्थाधिगम सूत्र

अभिनव टीका

अध्यायः ८

-: प्रेरक:-

पूज्यमुनिराज श्री सुधर्मसागरजी म० सा०

:अभिनवटीका-कर्ता:-

अभिनव साहित्य सर्जक मुनिदीपरत्नसागर

ता. १५/५/८४ सोमवार २०५० मासः वैशाख सुदः ५

अभिनव श्रुत प्रकाशन— ३८

વિષય-અનુક્રમ			
ક્રમ	વિષય	સૂત્ર	પૃષ્ઠ
૧	બંધના હેતુઓ	૧	૫
૨	બંધના સ્વરૂપ	૨,૩	૧૪
૩	બંધના ભેદો-૪	૪	૨૦
૪	પ્રકૃતિબંધના આઠભેદો	૫	૨૭
૫	જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠે પ્રકૃતિના પેટા ભેદો	૬થી ૧૪	૩૪
૬	જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠે નો સ્થિતિ બંધ	૧૫ થી ૨૧	૯૫
૭	અનુભાવબંધ	૨૨, ૨૩	૧૧૩
૮	નિર્જરા કઈ રીતે થાય?	૨૪	૧૨૧
૯	કર્મબંધ કયાકર્મથી કઈ રીતે થાય તેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ	૨૫	૧૨૩
૧૦	પુન્યની પ્રકૃતિ	૨૬	૧૩૨
પરિશિષ્ટ			
પ્રકૃતિ બંધ પરિશિષ્ટ		૧૪ ને અંતે	૯૪
સ્થિતિ બંધ પરિશિષ્ટ		૨૧ ને અંતે	૧૦૫
૧	સૂત્રાનુક્રમ		૧૩૯
૨	અંકારાદિ સૂત્રક્રમ		૧૪૦
૩	શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠ ભેદ		૧૪૧
૪	આગમ સંદર્ભ		૧૪૨
૫	સંદર્ભ સૂચિ		૧૪૩
ટાઇપસેટીંગ:-	રે કોમ્પ્યુટર્સ, ૩-દિગ્વીજય પ્લોટ, જામનગર, ફોન: ૬૨૬૩૯		
પ્રિન્ટીંગ:-	નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ઘી-કાટા રોડ, અમદાવાદ.		
પ્રકાશક:-	અભિનવશ્રુત પ્રકાશન, પ્ર.જે. મહેતા, પ્રધાન ડાકઘર પાછળ, જામનગર-૩૬૧ ૦૦૧.		

બાલ બ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ
નમો નમો નિમ્મલ દંસણસ્સ

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર

- તત્ત્વ :** (૧) યથાવસ્થિત જીવાદિ પદાર્થોનો સ્વ-ભાવ તે તત્ત્વ.
(૨) જે પદાર્થ જે રૂપથી હોય તેનું તે જ રૂપ હોવું તે તત્ત્વ-જેમકે જીવ જીવરૂપે જ રહે અને અજીવ - અજીવ રૂપે રહે છે.
- અર્થ :** (૧) જે જણાય તે અર્થ.
(૨) જે નિશ્ચય કરાય કે નિશ્ચયનો વિષય હોય તે અર્થ.
- તત્ત્વાર્થ :** (૧) તત્ત્વ વડે જે અર્થનો નિર્ણય કરવો તે તત્ત્વાર્થ.
(૨) જે પદાર્થ જે રૂપે હોય તે પદાર્થને તે રૂપે જ જાણવો કે ગ્રહણ કરવો તે તત્ત્વાર્થ.
- અધિગમ :** (૧) જ્ઞાન અથવા વિશેષ જ્ઞાન.
(૨) જ્ઞાન થવું તે.
- સૂત્ર :** અલ્પ શબ્દોમાં ગંભીર અને વિસ્તૃત ભાવ દર્શાવનાર શાસ્ત્ર-વાક્ય તે સૂત્ર.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં જીવ-અજીવ-આશ્રવ-બન્ધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે. આ સાતે તત્ત્વોને તે સ્વરૂપે જ ગ્રહણ કરવા રૂપ નિશ્ચયાત્મક બોધની પ્રાપ્તિ તે તત્ત્વાર્થાધિગમ.
સૂત્રકાર મહર્ષિ પૂ. ઉમાસ્વાતિજીએ સમગ્ર ગ્રન્થમાં તત્ત્વાર્થ ની સૂત્ર સ્વરૂપે જ ગુંથણી કરી છે માટે તેને તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર કહ્યું છે.

-:આઠમા અધ્યાયના આરંભે:-

તત્વાર્થ સૂત્રકાર પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજી મહારાજાએ સમગ્ર ગ્રન્થને દશ અધ્યાયમાં વિભાજીત કર્યો છે. આ દશ અધ્યાય થકી તેઓ શ્રી સાતે તત્વો નો બોધ કરાવે છે. જેમાં જીવતત્વ વિષયક વિચારણા પ્રથમ ચાર અધ્યાયમાં કર્યા પછી, પાંચમાં અધ્યાયમાં અજીવતત્વ વિષયક અને છઠ્ઠા તથા સાતમા અધ્યાયમાં આસ્રવ તત્વ ને આશ્રીને વિશદ્ધ વિવેચન કરાયેલું છે.

પ્રસ્તુત એવા આ આઠમા અધ્યાયનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય બન્ધતત્ત્વ છે. સ્વોપજ ભાષ્યમાં પણ સૂત્રકાર મહર્ષિ એ જ વાત કહે છે કે ઉક્તં આસ્રવઃ, બંધં વક્ષ્યામઃ. 1 ૨૬ સૂત્રોમાં કહેવાએલા એવા આ અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ-સ્થિતિ -રસ અને પ્રદેશ એ ચારે ભેદે બંધના સ્વરૂપ નું કથન- કરવામાં આવેલ છે.

આસ્રવ તત્વ થકી કર્મને આવવામાં કારણ ભૂત તત્વો તથા આસ્રવના ભેદ-પ્રભેદના વર્ણનની સાથે સાથે જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મબંધના હેતુભૂત આસ્રવો જણાવતી વખતે પરોક્ષ રીતે તે-તે કર્મના બંધ હેતુઓ કહેવાયા હતા. જ્યારે આ સૂત્રમાં બન્ધ સામાન્યના ચાર હેતુઓ જણાવી કર્મની પ્રકૃતિ આદિ ચારે વસ્તુને વર્ણવે છે.

આ વસ્તુનું સંકલન કરતા એમ કહી શકાય કે કર્મપ્રકૃતિનું કથન આ અધ્યાયમાં છે. તેના બંધના હેતુઓ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યા છે, વળી તે કર્મ બંધાયા પછીની સ્થિતિનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં છે

આ રીતે છઠ્ઠો અને આઠમો અધ્યાય એ કર્મગ્રન્થ જ છે તેવું વિધાન પણ સમજવા ખાતર કરી શકાય છે આ કર્મબંધ એ જ સમગ્ર સંસારનું બીજ છે. તેમાંથી સંસારરૂપી વટવૃક્ષ થાય છે. અને તેનો છેદ કરવો તે મોક્ષ છે અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે તેના બાધક તત્વ રૂપ એવા આ કર્મબંધને સમજવું અને પછી ત્યાગ કરવો એ આવશ્યક છે.

શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકેભ્યો નમઃ

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૧

- [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર બંધ હેતુઓનો નિર્દેશ કરે છે
- [2] સૂત્ર:મૂળ:-મિથ્યાદર્શનાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગાબન્ધહેતવઃ
- [3] સૂત્ર:પૃથક્:-મિથ્યાદર્શન - અવિરતિ - પ્રમાદ - કષાય - યોગા: બન્ધહેતવઃ
- [4] સૂત્રસાર:- મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ [એપાંચ] બંધના હેતુઓ છે.
- [5] શબ્દજ્ઞાન:-

મિથ્યાદર્શન-સમ્યક્દર્શન થી વિપરીત તે મિથ્યાદર્શન
અવિરતિ-વિરતિ થી વિપરીત તે અવિરતિ
પ્રમાદ-ભૂલી જવું, અનાદર, યોગ દુષ્પ્રણિધાન
કષાય- ક્રોધાદિ ચાર ભેદે સંસારની પ્રાપ્તિ
યોગ- મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ તે યોગ

- [6] અનુવૃત્તિ:- પ્રથમ સૂત્ર હોવાથી અનુવૃત્તિ નથી,

[7] અભિનવટીકા:-અહીં સૂત્રકાર મહર્ષિ બંધના હેતુઓનો નિર્દેશ કરે છે, અર્થાત્ કયા કયા કારણોથી જીવ કર્મનો બંધ કરે છે તે વાતને પ્રસ્તુત સૂત્ર થકી જણાવવામાં આવેલ છે, અહીં સૂત્રકાર મહર્ષિએ બંધના પાંચ હેતુ કહ્યા છે. તત્સમ્બન્ધે ત્રણ વિભિન્ન પરંપરાનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

(૧) એક પરંપરા બંધના હેતુ રૂપે કષાય અને યોગને જ જણાવે છે.

(૨) બીજી પરંપરા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર બંધ હેતુઓની કહી છે. જે નવતત્ત્વ, કર્મગ્રન્થ કર્મ પ્રકૃતિ આદિના વિવેચનોમાં પણ જોવા મળે છે- લોક પ્રકાશમાં પણ જોવા મળે છે

(૩) ત્રીજી પરંપરા અહીં જે ત્રણ કરાયેલ છે તે પરંપરા છે

આ રીતે ત્રણે પરંપરામાં સંખ્યાનો અને ક્વચિત્ નામનો પણ ભેદ જોવા મળે છે. જો કે તાત્વિક દ્રષ્ટિએ એ પરંપરામાં કશો જ ભેદ નથી

❁ ત્રણે પરંપરાનો સમન્વય કઈ રીતે?

(૧) કર્મ પ્રકૃતિ આદિ જે ગ્રન્થો બંધના ચાર હેતુઓને વર્ણવે છે તેઓના મતે પ્રમાદ એ એક પ્રકારનો અસંયમજ હોવાથી તેનો સમાવેશ કષાય અથવા અવિરતિમાં થઈ જાય છે. માટે તેને સ્વતંત્ર પણે અલગ જણાવેલ નથી

(૨) પૂ. ઉદય વિજયજી ગણિ સંપાદિત નવતત્ત્વ વૃત્તિમાં જણાવ્યા મુજબ- મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ એ બંનેનો સમાવેશ કષાય માં થઈ જાય છે કેમ કે અનંતાનું બંધી કષાયના ઉદયે સમ્યક્ત્વ નું આવરણ થાય છે, અપ્રત્યાખ્યાનાદિના ઉદયે વિરતિના પરિણામ થતા નથી. આ રીતે કષાય અને યોગ એ બે જ બંધ હેતુઓ ગણ્યા છે.

—આ રીતે બંધના બે મુખ્ય હેતુ (૧) કષાય અને (૨) યોગ

—કષાયનો વિસ્તાર કરીએતો (૧) મિથ્યાત્વ (૨) અવિરતિ (૩) કષાય ને (૪) યોગ એ ચાર થશે
—પ્રસ્તુત સૂત્રાનુસાર થોડો વધુ વિસ્તાર કરતા પ્રમાદ સહિત પાંચ બંધ-હેતુ થશે

❖ પાંચ કારણો વિશે મહત્વનું સ્પષ્ટીકરણ:-

—સિદ્ધસેનિય વૃત્તિ-મંદબુદ્ધિ વાળાને વિશેષ સમજણ માટે સૂત્રકાર મહર્ષિએ પ્રમાદ-એ પાંચમા કારણને પૃથગ્ જણાવેલું છે

—સુખલાલજી - જિજ્ઞાસુ શિષ્યોને બંધ હેતુ વિશે વિસ્તારથી જ્ઞાન કરાવવું

—પંડિત શાંતિલાલ- શાસ્ત્રાનુસારી મુખ્ય ચાર હેતુઓ જ છે એ સાથે અહીં પાંચમું પ્રમાદ વિશેષમાં જણાવેલ છે..... કેમ કે મિથ્યાત્વ અને અવિરતિના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી [સર્વવિરતિ -પાંચમે ગુણઠાણે] જાગ્રત ભાવમાં વર્તતો જીવ પણ પ્રમાદ થકી કર્મબંધ કરતો હોય છે

અમારું મંતવ્ય તથા સાક્ષીપાઠ:- સિદ્ધસેનિય વૃત્તિ [હારીભદ્રીય પણ] તથા સુખલાલજી એ બંને ની દલીલતર્ક શુદ્ધ છે. પંડિત શાંતિલાલજીનું મંતવ્ય પણ તે પ્રકારનું જ છે પરંતુ શાંતિલાલભાઈ એ પ્રયોજેલ-શાસ્ત્રાનુસારી શબ્દ સર્વથા અયોગ્ય છે. કારણ કે પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા વિશે અમે પૂર્વના અધ્યાયોમાં પણ જણાવી ગયા છીએ કે તેઓની વાત આગમાનુસારી જ હોય અને અમે પ્રાયઃ કરીને સર્વત્ર આગમપાઠો રજૂ કરેલ છે

આ સૂત્ર વિશે પણ અમારું મંતવ્ય એ જ છે કે કેવળ શાસ્ત્રાનુસાર કે આગમ પાઠઅનુસાર જ સૂત્રકારે અહીં પાંચ હેતુઓ જણાવેલા છે. સ્થાનાંગ સૂત્ર નામક તૃતીય આગમ અને સમવાયાંગ નામક ચોથું આગમ એ બંનેમાં શબ્દથી બંધના આ પાંચ હેતુઓ જ જણાવેલા છે અને તે આગમની સીધી અનુવૃત્તિજ અહીં સૂત્રકારે કરેલી છે. માટે જ મિથ્યાદર્શનાદિ પાંચ કારણો અહીં જોવા મળેલ છે. વિશેષબોધ કે મંદ બુદ્ધિ આદિ કારણો દ્વિતીય કક્ષાના છે. પ્રથમ કક્ષાએ તો આગમ પરંપરાનું અનુસરણ જ છે

આ સાથે કર્મબંધના ૫૭ ભેદ [મિથ્યાત્વ-૫, અવિરતિ-૧૨, કષાય-૨૫, યોગ-૧૫] ની કાર્મગ્રન્થિક માન્યતામાં પણ પરિવર્તન થશે. કેમ કે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યાનુસાર મિથ્યાત્વ આદિ બધાના સંખ્યાભેદ અલગરીતે કહેવાયા છે.

❖ મિથ્યાદર્શન:-

-૧- તત્ત્વર્થ અષ્ટદ્વાનલ્ક્ષણમ્

-૨- મિથ્યાદર્શન એટલે મિથ્યાત્વ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન થી વિપરીત હોય તે સમ્યગ્દર્શન એ વસ્તુનું તાત્વિક શ્રદ્ધાન હોવાથી.

વિપરીત દર્શન બે પ્રકારનું ફલિત થાય છે.

(૧) વસ્તુના યર્થાથ શ્રદ્ધાન્નો અભાવ

(૨) વસ્તુનું અયર્થાથ શ્રદ્ધાન

આ બંનેમાં તફાવત એટલો જ છે કે પહેલું મિથ્યાદર્શન તદ્દન મૂઢ દશામાં પણ હોય, જ્યારે બીજું તો વિચારદશામાં જ હોય

-વિચારશક્તિનો વિકાસ થયા છતાં જ્યારે અભિનિવેશ થી કોઈ એકજ દ્રષ્ટિને વળગી

રહેવામાં આવે છે. ત્યારે વિચારદશા હોવાછતાં અતત્વના પક્ષપાતને લીધે એ દ્રષ્ટિ મિથ્યાદર્શન કહેવાય છે. આ મિથ્યાદર્શન ઉપદેશજન્ય હોવાથી શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં તેને અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ કહે છે

-જ્યારે વિચારદશા જાગી ન હોય, ત્યારે અનાદિકાલીન આવરણના ભારને લીધે માત્ર મૂઢતા હોય છે. તે વખતે જેમ તત્વનું શ્રદ્ધાન નથી તેમ અતત્વનું પણ શ્રદ્ધાન નથી. એ વખતે મૂઢતા હોવાથી તત્વનું અશ્રદ્ધાન હોય છે. તે નૈસર્ગિક ઉપદેશ નિરપેક્ષ હોવાથી અનભિગૃહીત કહેવાય છે.

-દ્રષ્ટિ કે પંથના ઐકાંતિક બધા જ કદાગ્રહો અભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન છે તે મનુષ્ય જેવી વિકસિત જાતિમાં હોઈ શકે છે

-અનભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન કીટ, પતંગ આદિ જેવી મૂર્છિત ચૈતન્યવાળી જાતિઓમાં સભવે છે.

-૩- મોક્ષ, મોક્ષમાર્ગ, મોક્ષનાસાધક, મોક્ષમાર્ગના સાધનો વગેરે તરફ અસદ્ભાવ, વિરોધ, દુર્ભાવ, તેનું ઓછું વતુ અજ્ઞાન વગેરે મિથ્યાદર્શન છે

-૪- મિથ્યા એટલે ખોટું અથવા અયથાર્થ

દર્શન એટલે દ્રષ્ટિ અથવા ઉપલબ્ધિ

અથવા સમ્યગ્દર્શન થી વિપરીત તે મિથ્યાદર્શન પૂર્વે અ.૧ સૂ. ૨-તત્ત્વાર્થપ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ માં સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા થયેલી છે. તેનાથી ઉલટું -એટલે કે તત્વ ને વિશે અશ્રદ્ધા અથવા અતત્વ ને વિશે શ્રદ્ધા તે મિથ્યાદર્શન

આ મિથ્યાદર્શનના સ્વોપજ ભાષ્યમાં સૂત્રકારે બે ભેદ કહ્યા

☆ અભિગૃહીત ☆ અનભિગૃહીત

☆ અભિગૃહીત:- ૩૬૩ કુવાદિ કે મિથ્યાદ્રષ્ટિઓ પાસેથી અતત્વ ઉપદેશ સાંભળીને જે અસમ્યગ્દર્શનનું ગ્રહણ થાય છે, તેને અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ અર્થાત્ બીજાનો ઉપદેશ સાંભળી અને ગ્રહણ કરવાથી જે અતત્વનું શ્રદ્ધાન થાય છે તેને અભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન કહ્યું છે

☆ અનભિગૃહીત:- જે પરોપદેશથી પ્રાપ્ત થતું નથી અથવા જે અનાદિકાળથી જીવોને લાગેલું છે એવું તત્વાર્થ-અશ્રદ્ધાન તે અનભિગૃહીત મિથ્યાત્વ છે.

-૫- મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાત્વ, અશ્રદ્ધા વગેરે શબ્દો એકાર્થક છે તેના ગ્રન્થાન્તર થી પાંચભેદો પણ વ્યવહારમાં પ્રસિધ્ધ છે.

[૧] આભિગ્રાહિક:- અભિગ્રહ એટલે પકડ, વિપરીત સમજણ થી અતાત્વિક બૌદ્ધ આદિ કોઈ એક દર્શન ઉપર આ જ સત્ય છે એવા અભિગ્રહથી-પકડથી યુક્ત જીવની તત્વો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા તે આભિગ્રાહિક મિથ્યાત્વ. આમાં વિપરીત સમજણ તથા અભિગ્રહ- પકડ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

[૨] અનાભિગ્રાહિક:- અનાભિગ્રાહિક એટલે અભિગ્રહ અર્થાત્ પકડથી રહિત. અમુક જ દર્શન સત્ય છે તેવી પકડને બદલે સર્વ દર્શનો સત્ય છે, એમ સર્વ દર્શનો ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર જીવની તત્વો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા તે અનાભિગ્રાહિક મિથ્યાત્વ. આમાં યથાર્થ સમજણનો અભાવ તથા સરળતા મુખ્ય કારણ છે.

[૩] અભિનિવેશકઃ- અભિનિવેશ એટલે કદાગ્રહ. યથાવસ્થિત તત્ત્વોને જાણવા છતાં અહંકાર આદિના કારણે અસત્ય સિદ્ધાંતને પકડી રાખનાર જીવની તત્ત્વો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા એ અભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ છે. આમાં અહંકારની પ્રધાનતા છે. અસત્ય સિદ્ધાંત વિશેના કદાગ્રહ મુખ્ય કારણ અહંકાર હોય છે

[૪] સાંશયિકઃ- સુદેવ, સગુરુ અને સુધર્મના વિષય માં કંઈ પણ સંશય હોવો એ સાંશયિક મિથ્યાત્વ છે. અહીં અવિશ્વાસ એ મુખ્ય કારણ છે.

[૫] અનાભોગિકઃ- અનાભોગ એટલે અજ્ઞાનતા, અજ્ઞાનતા ના યોગે તત્ત્વો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા. તે અનાભોગિક મિથ્યાત્વ છે. અહીં સમજણ શકિત નો અભાવ એ મુખ્ય કારણ છે આ મિથ્યાત્વ એકેન્દ્રિય આદિને તથા કોઈ એક વિષયમાં અનાભોગના કારણે વિપરીત શ્રદ્ધા ધરાવનારને હોય છે. અનાભોગને કારણે વિપરીત શ્રદ્ધા ધરાવનારને જો કોઈ સમજાવેતો તે પોતાની ભૂલ સુધારી લે છે કારણ કે તે આગ્રહ રહિત હોય છે

મિથ્યાદર્શન કે અશ્રદ્ધાના પૂર્વે એ અર્થો કહ્યા છે (૧) વિપરિત શ્રદ્ધા અને (૨) શ્રદ્ધાનો અભાવ ઉક્ત પાંચ માંથી પ્રથમના ત્રણ મિથ્યાત્વમાં વિપરીત શ્રદ્ધાના રૂપ મિથ્યાત્વ છે. ચોથામાં વિપરીત શ્રદ્ધાના તથા શ્રદ્ધાનો અભાવ એ બંને મિશ્ર છે જ્યારે પાંચમાં શ્રદ્ધાના અભાવ રૂપ મિથ્યાત્વ હોય છે.

❖ અવિરતિઃ-

-૧- અનિવૃત્તિ - પાપસ્થાનેભ્યો વિરતિપરિણામ-અભાવઃ ।

-૨- અવિરતિ એટલે દોષોથી ન વિરમવું તે.

-૩- કર્મો રોકવા માટેનો અપ્રયાસ તે અવિરતિ. ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાગનો અભાવ, અથવા પચ્ચક્ષ્માણ પૂર્વક પાપથી વિરમવાની પ્રવૃત્તિ નો અભાવ તેને અવિરતિ કહે છે. અહીં જીવ પાપકર્મ આચરે કે ન આચરે પણ તેના ત્યાગ-કે વ્રત રૂપે વિરમણના અભાવે અવિરતિ જન્મ કર્મબંધ ચાલુ જ રહે છે.

-૪- પૂર્વે અ.૭-સૂ.૧ માં કહ્યા મુજબ “હિંસાઽનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિપ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્” આ સૂત્રમાં કહેવાએલ વિરતિ કરતા વિપરિત તે અવિરતિ તે છે.

- વિસ્તારથી કહીએતો -હિંસા, જૂઠ, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ થી મન-વચન-કાયા પૂર્વક કરવા -કરાવવા કે અનુમોદવા થકી અટકવું તે વિરતિ અને તેથી વિપરીત તે અવિરતિ અર્થાત્ હિંસા આદિને વિશે પ્રવૃત્તિ કે અસંયમ

-૫- હિંસા આદિ પાપોથી અનિવૃત્તિ અથવા હિંસાદિ પાંચે દોષોને વિશે પ્રવૃત્તિ તેને અવિરતિ કહી છે. તેમાં યથોક્ત વિરતિ નો અભાવ વર્તે છે.

-૬- શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રમાં- સૂત્ર ૪૨૩ માં જણાવ્યા મુજબ પાંચ કારણે જીવો કર્મરજ એકઠી કરે છે પ્રાણાતિપાત-હિંસા, મૃષાવાદ-અસત્ય, અદત્તાદાન-ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ

❖ પ્રમાદઃ-

-૧- પ્રમાદઃ તુ મોક્ષમાર્ગશૈથિલ્યમ્ ઇન્દ્રિયદોષાત્ પ્રમાદઃ

-૨- પ્રમાદ એટલે આત્મ વિસ્મરણ અર્થાત્ કુશળ કાર્યોમાં આદર ન રાખવો. કર્તવ્ય-

અકર્તવ્યની સ્મૃતિ માટે સાવધાન ન રહેવું તે

-૩- પ્રમાદ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ આળસ, અજાગૃતિ વગેરે થાય છે પણ આધ્યાત્મિક પરિભાષામાં આધ્યાત્મિક અજાગૃતિ, આધ્યાત્મિક બળદાયક પ્રવૃત્તિઓ તરફ દુર્લક્ષ્ય કે અનાદર, તેવી પ્રવૃત્તિનો અસ્વીકાર વગેરે ને પ્રમાદ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ આધ્યાત્મિક વિકાસને પ્રતિકુળ મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ અથવા અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ ન કરવી તે પ્રમાદ છે અને તેથી તે કર્મના બંધનું કારણ છે

-૪- પૂર્વે અધ્યાય: ૬-સૂત્ર. ૬ માં ક્રિયા ના વર્ણન વખતે કહેવાયેલ આજ્ઞાવ્યાપાદિકી અનવકાઢક્ષ ક્રિયામાં પરોક્ષ રીતે પ્રમાદ નો સમાવેશ થઈ જાય છે અહીં સ્વોપજ્ઞભાષ્યમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ તેના ત્રણ ભેદોનું કથન કરે છે.

(૧)સ્મૃતિ અનવસ્થાન, (૨)કુશલ પ્રવૃત્તિનો વિષે અનાદર, (૩)યોગ દુષ્પ્રણિધાન
[૧]સ્મૃતિ અનવસ્થાન:-પૂર્વે ઉપલબ્ધ થયેલ વસ્તુ વિષય તે સ્મૃતિ અને તેનો ભ્રંશ તે અનવસ્થાન અર્થાત્ વિસ્મરણ

-વિકથા માદક, આહાર આદિ કારણોથી વ્યગ્ર બનેલા ચિત્તને કારણે કાર્ય કરવાનું છે તે યાદ ન રહે તેને વિસ્મરણ કે સ્મૃતિ ભ્રંશ કહે છે.

[૨]કુશળ અનુષ્ઠાનને વિશે અનાદર:- સ્મૃતિ ભ્રંશ નથયો હોયતોપણ કુશળ અર્થાત્ આગમ[શાસ્ત્ર] માં જણાવાયેલી ક્રિયા-અનુષ્ઠાનને વિશે અનાદર અર્થાત્ અનુત્સાહ કે અપ્રવૃત્તિને કુશલેષુ અનાદર: કહ્યું છે

[૩]યોગ-દુષ્પ્રણિધાન:- યોગ એટલેકાયા-વચન-મન નોવ્યાપાર.

દુષ્પ્રણિધાન એટલે દુષ્ટ અધ્યવસાય કે આર્તધ્યાનમય ચિત્ત વડે કાયા-વચન-મનની પ્રવૃત્તિ સમાચરવી તે.

-૫ શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્ર-માં સૂત્ર: ૫૪૨માં જણાવ્યા મુજબ પ્રમાદના છ ભેદો છે (૧)મદ્યપ્રમાદ(૨) નિદ્રાપ્રમાદ(૩) વિષયપ્રમાદ(૪)કષાય પ્રમાદ(૫)દ્યુતપ્રમાદ (૬)પ્રતિલેખના પ્રમાદ

-૬ ભૂલી જવું, ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોમાં ઉત્સાહનો અભાવ, અશુભ ધ્યાન તથા તેનાથી થતી પ્રવૃત્તિ તે પ્રમાદ છે. તદ્વિષયક કથન ઉત્તરાધ્યયન ગાથા-૧૮૦ નિર્યુક્ત માં મદ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા એ પાંચ પ્રમાદ ગણવાનું સૂચવે છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે મર્જર્જીવિષય-કષાય નિદ્વાવિકહાય પ્વમી ભળિયા એ પ્વ પમાયા જીવં પાડતિ સંસારે બીજી એક પરંપરા મુજબ પ્રમાદના આઠ ભેદો પણ કહેવાય છે.

(૧)અજ્ઞાન(૨)સંશય,(૩)મિથ્યાજ્ઞાન,(૪)રાગ,(૫)દ્વેષ,(૬)મતિભ્રંશ-વિસ્મરણ, (૭)ધર્મને વિશે અનાદર, (૮)દુષ્પ્રણિધાન

❖ કષાય:-

-૧- કષાય: ક્રોધમાનમાયાલોભા: અનન્તાનુબન્ધિપ્રભૃતય: ।

-૨ કષાય એટલે સમભાવની મર્યાદા તોડવી તે

-૩ ક્ષમા વગેરે આત્માના નિર્મળ ગુણો છે અને કોઘાદિ ચારે આત્માને કલુષિત, મેલા

,ગંદો,તિરસ્કાર પાત્ર, અવિશ્વાસ્ય બનાવે છે

આ કષાયના મુખ્ય ચાર અને પેટા સોળભેદ છે. જેનું વર્ણન પૂર્વે થયું છે અને આ અધ્યાયમાં પણ થશે. આ કષાયો તદ્દજન્ય કલુષિત પરિણામો ને કારણે આત્માની નિર્મળતા નો નાશ કરે છે તેથી તેઓ કર્મબંધના કારણ બને છે

-અહીંકષાય સાથે [નવ] નો કષાય સમજી લેવાના છે

-૪ કષાય શબ્દને આ પૂર્વે અં.૬-સૂ. ૫ અકષાયાકષાયયોઃ..... તથા અવ્રતકષાયે. અં.૬-સૂ. ૬ માં વ્યાખ્યાયીત કરવામાં આવેલો છે

-આ અધ્યાયમાં પણ મોહનીયકર્મ ની પ્રકૃતિને જણાવતી વખતે અં.૮-સૂ. ૧૦-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચાર-અનન્તાનુબન્ધી, અત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની અને સંજવલન ચાર ભેદ કહેવાશે

-૫- શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્ર ૨૪૮ તથા સમવાયાંગ સૂત્ર: ૪ એ બંનેમાં ક્રોધાદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે. આ ક્રોધાદિ ચારેના પણ સ્થાનાંગ સૂત્ર ચોથા સ્થાનમાં ૨૮૩ તથા ૩૧૧ માં સૂત્ર માં વિશિષ્ટ પ્રકારે ચાર-ચાર ભેદ કહ્યા છે અનંતાનુબન્ધી આદિ ચાર ભેદોથી તદ્દન અલગ અને વિશિષ્ટ પ્રકારે જ આ સોળભેદો કહેવાય છે. ત્યાં સ્થાનાંગ સૂત્રમાં આ સોળ ભેદ કેવા પ્રકારના ક્રોધાદિ ચારે થી જીવ નરકાદિ ચારે ગતિને અનુક્રમે પ્રાપ્ત કરે તેનું સુંદર વર્ણન છે [જે ગ્રન્થ ગૌરવના ભયે અત્રે નોંધેલ નથી]

-૬- ક્રોધ-માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાયો અનંતાનુબન્ધી આદિ જે ચાર ભેદે કહેવાશે - તેમાં અનંતાનુબન્ધી કષાયને કારણે મિથ્યાત્વ રૂપ કાર્ય થાય છે, અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાની કષાયનું કાર્ય અવિરતિ છે, સંજવલના કષાય નું કાર્ય પ્રમાદ કહેવાયું છે, તેથી અનંતાનુબન્ધી આદિ ચારે કષાયોનો ક્રમશઃ ક્ષય થતા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ આદિ બંધ હેતુઓનું નિવારણ થાય છે

❖ યોગ:-

-૧-મનોવાકવ્યાપારસ્વભાવા:

-૨- યોગ એટલે માનસિક, વાચિક, કાયિક, પ્રવૃત્તિ

-૩- યોગની વ્યાખ્યા અં.૬-સૂ.૧- કાયવાહ્મન:કર્મયોગ: માં અપાઈ ચૂકી છે. તે મુજબ કાયા-વચન-મનનો વ્યાપાર તે યોગ

-૪- ત્રણ પ્રકારનો યોગ પૂર્વે કહેવાયો છે જે પેટા ભેદે ગણતા પંદર પ્રકારે થાય છે.

-મનોયોગ-ચારભેદે:- સત્ય, અસત્ય, સત્યાસત્ય. અસત્યાસત્ય

-વચનયોગ-ચારભેદે:-સત્ય, અસત્ય, સત્યાસત્ય, અસત્યાસત્ય

-કાયયોગ-સાતભેદે:- ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર, વૈક્રિય, વૈક્રિય મિશ્ર, આહારક મિશ્ર, કાર્મણ

❖ બન્ધ:-

☆ કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલોનો આત્મ પ્રદેશોની સાથે ક્ષીરનીર ની માફકનો ગાઢ સંબંધ તે બન્ધ,

કર્મવર્ગણાયોગ્યસ્કન્ધાનામ્ આત્મપ્રદેશાનાં ચ અન્યોન્યાનુગતિ લક્ષણ: ક્ષીરોદકાદે: ઇવ સમ્યર્કો બન્ધ:

☆ મિથ્યાત્વ આદિ નિમિત્તોથી જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે પરિણમેલા કર્મ નો જીવ સાથે ક્ષીરનીર સરીખો સંબંધ થવો તે બન્ધ તત્ત્વ બે ભેદે કહેલું છે (૧)દ્રવ્ય બન્ધ (૨)ભાવબન્ધ

☆ આત્મા સાથે કર્મ પુદ્ગલોનો જે સંબંધ થવો તે દ્રવ્યબન્ધ

☆ તે દ્રવ્ય બંધના કારણરૂપ જે આત્માનો અધ્યવસાય તે ભાવબન્ધ

❖ હેતુ:- હેતુ એટલે નિમિત્ત કારણ કે પ્રયોજન

❖ બન્ધહેતુ:- બન્ધના હેતુઓ- મિથ્યાદર્શનાદિ પાંચ તે બંધહેતુ.

આ પૂર્વે અધ્યાય: છઠ્ઠામાં જણાવેલા તત્ત્વદોષાદિ પણ હેતુઓ હતા અને અહીં દર્શાવેલા મિથ્યાત્વ આદિ પાંચે પણ હેતુઓ છે. ત્યાં ફક્ત એટલો જ છે કે મિથ્યાત્વાદિ પાંચ એ સર્વકર્મ બંધના સામાન્ય હેતુઓ જાણવા જ્યારે તત્ત્વદોષાદિ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેવાએલા જ્ઞાનાવરણીય-આદિ કર્મોના વિશેષ હેતુઓ છે તેમ સમજવું

❖ પ્રશ્ન:- બંધના જે કારણો આપ્યા છે તે જ કારણો આસ્રવના છે

જેમ કે અધ્યાય: ૬ માં મુખ્યત્વે યોગ ને આસ્રવનું કારણ કહ્યું છે.

-પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પણ જે મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-પ્રમાદ કષાય કહ્યા છે. તેમનો સમાવેશ-કોઈને કોઈ રીતે યોગમાં થઈ જ જાય છે. મુખ્યત્વે તો તે મનોયોગનો વિષય જ છે એટલે અર્થાપત્તિથી યોગ જ કર્મ બંધનું કારણ છે

-જો વિસ્તારનો વિચાર કરો તો અપ્રત-કષાય-ઈન્દ્રિય અને યોગ એ ચારને આસ્રવ ના કારણો કહ્યા છે. અહીં કહેવાયએલા પ્રમાદ-મિથ્યાત્વ અને યોગનો સમાવેશ ક્રિયામાં થઈ જાય છે, અવિરતિ ને અપ્રત બંને સમાન છે. અને કષાયનો તો બંનેમાં ઉલ્લેખ છે જ. તો પછી આસ્રવ અને બંધના કારણોનો ભિન્ન ભિન્ન નિર્દેશ શામાટે કર્યો છે?

સમાધાન:- પરમાર્થ થી આસ્રવ અને બંધના કારણો સમાન જ છે. વળી જ્યારે તત્ત્વોની વિવક્ષા નવને બદલે પાંચ તત્ત્વ રૂપે કરાય છે ત્યારે આસ્રવ તત્ત્વનો સમાવેશ બંધતત્ત્વમાં થઈ જ જાય છે છતાં બંનેનો ભિન્ન નિર્દેશ અહીં સૂત્રકારે કર્યોતેનું કારણ :-

(૧)સામાન્ય કે અપરિપકવ બુદ્ધિ ની વ્યકિતઓ સહેલાઈથી સમજી શકે તે છે

(૨)આસ્રવ અને બંધ એ બંને કાર્ય રૂપે છે, કાર્ય હોય ત્યાં કારણ હોવાનાજ. તેથી બંનેના કારણોનો સ્વતંત્ર નિર્દેશ કરેલ છે

(૩) આસ્રવ ના કારણો કરતા બંધના કારણોમાં વિશેષતા રહેલી છે. તે આત્માના વિકાસ ક્રમને આશ્રીને કહેવાયા છે, જેનો ઉલ્લેખ ખુદ સૂત્રકારે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં કરેલ છે

-જેમ જેમ આ હેતુઓનો અભાવ થતો જાય છે, તેમ તેમ સાધકની વિકાસકક્ષા ક્રમશઃ ઉંચી નેઉંચી થતી જાય છે

❖ સારાંશ:- અત્યાર સુધી અભિનવટીકામાં જે કંઈ વિવરણ કરાયુ તેને આધારે સારાંશ રૂપે એમ કહી શકાય કે સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિએ બંધના બે જ કારણો છે; કષાય અને યોગ - આસ્રવ અને બંધના કારણો પણ સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિએ સમાન છે

-સામાન્ય અભ્યાસીની સુગમતા માટે અહીં બંધના પાંચ કારણોનો અલગ નિર્દેશ થયેલો છે.

-બંધના પાંચ હેતુઓનો આ ક્રમ તેના ક્રમાનુસાર નાશની અપેક્ષા એ છે.

❖ પાંચ હેતુઓના ક્રમનું રહસ્ય:-

મિથ્યાત્વ થી માંડીને યોગ સુધીના પાંચે હેતુઓમાં જ્યારે પૂર્વ-પૂર્વના બંધ હેતુઓ હોય ત્યારે તેના પછી-પછીના બધાતો હોય જ છે -જેમ કે -મિથ્યાત્વ હોય ત્યારે અવિરતિ આદિ ચાર હોય જ, અવિરતિ હોય ત્યારે પ્રમાદ આદિ ત્રણ હોય જ, પ્રમાદ હોય ત્યારે કષાયને યોગ હોય જ એ રીતે સમજી લેવું

પરંતુ જ્યારે પછીનો હેતુ હોય ત્યારે પૂર્વ-પૂર્વનો હેતુ હોય અથવા ન પણ હોય [ઉત્તરોત્તરભાવે તુ પૂર્વેષામ્ અનિયમ ઇતિ] જેમ કે અવિરતિ હોય ત્યારે પહેલા ગુણઠાણે મિથ્યાત્વ હોય પણ બીજા, ત્રીજા, ચોથા ગુણઠાણે મિથ્યાત્વ ન હોય એ જ રીતે પ્રમાદ હોય ત્યારે ૧ થી ૪ ગુણઠાણે અવિરતિ હોય પણ પાંચમા ગુણઠાણે અવિરતિ અને વિરતિ બંને હોય અને છઠ્ઠો ગુણઠાણે અવિરતિનો અભાવ જ થઈ જાય છે. એ રીતે પાંચેકારણોને વિશે સમજી લેવું.

આ જ રહસ્ય બીજી રીતે જણાવીએ તો:-

- ૧ મિથ્યાદર્શન ચોથા ગુણઠાણે ન જ હોય
- ૨ અવિરતિ પાંચમા-છઠ્ઠા ગુણઠાણે જાય છે
- ૩ પ્રમાદનો જવાનો ક્રમ સાતમે ગુણઠાણે આવે છે
- ૪ કષાય બારમા ગુણઠાણે ક્ષય પામે છે
- ૫ ચૌદમાં ગુણસ્થાનકે યોગનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી

આ રીતે એક એક હેતુના અસ્તિત્વ અભાવ ગુણઠાણના અર્થાત્ આત્મિક વિકાસના ક્રમ સાથે સંકડાયેલ હોય અહીં પણ તે જ રીતે સૂત્રક્રમ નોંધાયેલ છે.

ગુણઠાણા અને બંધ:- આ રીતે એક થી ત્રણ ગુણઠાણે પાંચ કારણો હોય છે

- ચોથે ગુણઠાણે મિથ્યાત્વ જતાં ચાર કારણો બાકી રહે છે
- પાંચમે કંઈક અવિરતિ હોય છે છઠ્ઠે અવિરતિ જતા ત્રણ કારણ રહે.
- સાતમે ગુણઠાણે પ્રમાદ જતાં બે કારણો રહે છે.
- અગીયારમા ગુણઠાણે ઉપશમથી, બારમે ક્ષય થી યોગજ રહે છે.
- ચૌદમે ગુણઠાણે બંધનું કોઈ કારણ રહેતું જ નથી.

❖ પ્રશ્ન:-સિદ્ધસેનીય ટીકામાં જણાવે છે કે “અમૂર્ત આત્માને હાથ વગેરે હોતા નથી તો તે કર્મ વર્ગણાના પુદ્ગલો ને કઈ રીતે ખેંચીને પોતાની સાથે જોડી શકે?

સમાધાન:- આ પ્રશ્ન બરાબર નથી કેમ કે કર્મ અને જીવનો સંબંધ અનાદિનો હોવાથી એકત્વ પરિણામ ને લીધે સ્તીર-નીરની પેઠે કર્મ-આત્મા એક રૂપ બની જાય છે. જેમ તેલ થી ખરડાયેલ શરીરે રજ ચોટી જાય છે, તેમ મિથ્યાદર્શનાદિ રૂપ અધ્યસાય કે પ્રવૃત્તિના બળથી રાગદ્વેષ થી મલિન થયેલા આત્માને કર્મનો સંબંધ થતા કર્મરજ ચોટી જાય છે.

બીજું અહીં બાહ્ય હાથની વાત નથી. કેમ કે હાથ વડે જમ ઘડાને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે રીતે કંઈ કર્મને હાથ વડે પકડવાના નથી પણ ઉપર કહ્યા મુજબ આત્મા અને કર્મનો સંબંધ થાય છે.

❖ પ્રશ્ન:-સૂત્રકારે પ્રસિદ્ધ એવા મિથ્યાત્વ શબ્દને બદલે મિથ્યાદર્શન શબ્દ કેમ મૂક્યો?

સમાધાન:- પહેલી વાત તો એ કે આ બંને શબ્દો એકાર્થક છે. અને બીજી વાત એ છે કે

સમ્યગ્દર્શન થી વિપરીત તે મિથ્યાદર્શન એવી વ્યાખ્યા જણાવવી છે. જેથી સામાન્ય જીવોને પણ તેનો અર્થ તુરંત સમજી શકાય તેમ હોવાથી 'મિથ્યાદર્શન' શબ્દ પ્રયોજેલ છે

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- પંચ આસવદારાપણ્ણતા, તં જહા મિચ્છતં અવિરઈ પમાયા કસાયા જોગા ❀ સમ. ૫-૪, ❀ સ્થા. સ્થા. ૫-સૂ. ૪૧૮

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) અ.૬-સૂ.૧- કાયવાડ્મન:કર્મયોગ:	યોગ
(૨) અ.૬-સૂ.૫ સકષાયાકષાયયો:-	કષાય
(૩) અ.૬-સૂ.૬ અવ્રતકષાયેન્દ્રિય ક્રિયા...-	કષાય
(૪) અ.૧-સૂ.૨ તત્ત્વાર્થપ્રદ્ધાનંસમ્યગ્દર્શનમ્-	મિથ્યાદર્શન
(૫) અ.૭-સૂ.૧ હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિપ્રહેષ્યોવિરતિ:	વિરતિ
(૬) અ.૮-સૂ.૧૦ દર્શન ચારિત્ર....કષાયાનોકષાયા.	કષાય

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

- (૧) દ્રવ્ય લોક પ્રકાશ સર્ગ: ૧૦ શ્લોક ૧૩૩ થી ૧૩૬ બંધના હેતુ
- (૨) નવતત્વ પ્રકરણ -ગાથા-૧ વિવેચન
- (૩) કર્મગ્રન્થ બીજો-ગાથા- ૧ વિવેચન

□ [9] પદ:-

- (૧) મિથ્યાદર્શન અવિરતિ પ્રમાદને કષાયના યોગ મળીને પાંચ થાતાં કર્મબંધન હેતુના
- (૨) યોગ કષાય મિથ્યાત્વ અવિરતિ પ્રમત્તા એ પાંચે બંધના હેતુ આમ બંધાય બંધ આ

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ અહીં કર્મબંધના હેતુઓને જણાવે છે. પ્રત્યેક સમયે જીવ પોતપોતાના યોગની તીવ્રતા મંદતા અનુસારે અનંતી કાર્મણ વર્ગણા ગ્રહણ કરે તે તેના સ્વભાવ મુજબ જ્ઞાનાવરણીય આદિપણે અથવા પ્રકૃતિ બંધાદિ ચાર ભેદે કરીને પોતાના આત્મા સાથે ક્ષીર-નીર વત્ બંધ પમાડે છે. આ બંધતત્વ વડે સર્વ સંસારી જીવ બંધાયેલા છે જ્યાં સુધી બંધ છે ત્યાં સુધી જ સંસાર છે. જે દિવસે એક પણ કર્મનો બંધ નહીં હોય તે દિવસે આત્મા સર્વ કર્મોથી મુક્ત થઈ મોક્ષ તત્વને પામનારો થશે.

આ તત્વાર્થ સૂત્ર એ પણ મોક્ષ શાસ્ત્ર હોવાથી સમગ્ર બન્ધ પ્રકરણના અભ્યાસનું ફળ પણ તેના સંદર્ભમાં જ વિચારવું જોઈએ. તેથી સૂત્ર-નિષ્કર્ષ રૂપે એમ કહી શકાય કે બંધના કારણોનું નિવારણ કરી, કર્મબંધ અટકાવી સંચિતકર્મની નિર્જરા થકી મોક્ષને પામવાના હેતુથી જ બંધતત્વને જાણવું -સમજવું અને છોડવું જોઈએ.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૨

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી બંધ કોનો થાય? કઈ રીતે થાય? અને તેના સ્વામી કોણ? તે જણાવવા આ સૂત્રની રચના થયઈ છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *સકષાયત્વાજ્જીવ:કર્મણોયોગ્યાનુદ્ગલનાદત્તે

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- સકષાયત્વાત્ જીવ:કર્મણ: યોગ્યાન્ પુદ્ગલાન્ આદત્તે

□ [4] સૂત્રસાર:- કષાયના સંબંધથી જીવ કર્મને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોનું પ્રહણ કરે છે

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સકષાયત્વાત્-કષાય સહિત , કષાયના સંબંધથી

જીવ- જીવ, આત્મા પૂર્વે વ્યાખ્યા કરાયેલી છે.

કર્મન્- “જે કરાય તે” કર્મ યોગ્ય - યોગ્ય, અનુસરતા

પુદ્ગલાન્- પુદ્ગલોને આદત્તે - પ્રહણ કરવું, ચોટવું

□ [6] અનુવૃત્તિ:- કોઈ પૂર્વસૂત્રની અનુવૃત્તિ અહીં વર્તતી નથી

□ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રકાર મહર્ષિએ બંધના પાંચ હેતુ જણાવ્યા ત્યારે સાથો સાથ જ

કષાયનું કથન કરેલ છે, તેમ છતાં અહીં કર્મ પુદ્ગલોના પ્રહણને માટે કષાયના સંબંધને જણાવેલ છે, તે કષાયની પ્રધાનતા દર્શાવે છે. સૂત્રકાર મહર્ષિએ આસ્રવ તત્વને જણાવતી વખતે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પણ સામ્પ્રાયિક આસ્રવના કારણમાં સકષાયી પણાને જ કારણભૂત ગણેલ છે.

બંધની માફક આસ્રવમાં પણ કષાયને કારણભૂત ગણેલું છે છતાં બંને સ્થાને પ્રધાન કારણ પણ કષાય જ ગણેલ છે. તે આ રીતે:-

આસ્રવ [૬:૫] સકષાયાકષાયયો: સામ્પ્રાયિકેર્ય્યાપથયો:

બંધ[૮:૨] સકષાયત્વાત્ જીવ: કર્મણો યોગ્યાનુદ્ગલનાદત્તે

આસ્રવ[૬:૬] અવ્રતકષાયેન્દ્રિય.

બંધ[૮:૧] મિથ્યાદર્શનાવિરતિપ્રમાદકષાય.

ઉક્ત સૂત્ર ૬:૬ અને ૮:૧ માં કષાય એ વિવિધ કારણોમાંનું એક કષાય છે જ્યારે સૂત્ર ૬:૫ અને ૮:૨ તો કર્મ આવવાના કે ચોટવાના એકમાત્ર મુખ્ય કારણ રૂપે જ કષાયને જણાવેલ છે

❖ સકષાયત્વાત્- કષાયપણા ના સંબંધથી

કષાય :- ક્રોધાદિ ચાર તથા અનંતાનુ બંધિ ચાર એવા સોળ ભેદે કષાયની વ્યાખ્યા આ પૂર્વે કરાયેલી છે હવે પછી આ અધ્યાયના દશમાં સૂત્રમાં પણ કરવાની છે

-સકષાયૈ: સકષાયા: કષાયસહિત

-સકષાયા: તદ્ભાવ: સકષાયત્વં - કષાયસહિતપણું

-સકષાયત્વં તસ્માત્ સકષાયત્વાત્- કષાયપણાના સંબંધ થી.

❖ જીવ:- જીવ એટલે આત્મા, ઉપયોગ લક્ષણવાળો - [પૂર્વેકહેવાયું છે]

* દિગમ્બર આખ્યાયમાં આ સૂત્ર તથા હવે પછીનું સૂત્ર ૩ બંને નો એક સાથે એક સૂત્રમાં સમાવેશ કરેલ છે.

જીવ ઇતિ આત્મા કર્તા સ્થિતિ ઉત્પતિ વ્યય પરિણતિલક્ષણ:

અહીં જીવની કર્તા આશ્રિત વ્યાખ્યા એટલા માટે લીધી છે કે કર્તૃત્વ સાથે કર્મબન્ધ અને ફળનો અનુભવ સંકડાયેલ છે અને આ અધ્યાયમાં કર્મબંધ એ જ મુખ્ય વિષય છે.

❁ **કર્મનું**-જે કરાય તે કર્મ. જેના આઠ મુખ્ય ભેદ કહેવાશે

પ્રથમકર્મગ્રન્થ-સુખલાલજી-“મિથ્યાત્વ, અવ્રત, પ્રમાદ, કષાય અને યોગથી જીવ દ્વારા જે કંઈ કરવામાં આવે છે તેને કર્મ કહે છે

અર્થાત્ આત્માની રાગદ્વેષતાત્મક ક્રિયાથી જેટલા આકાશ પ્રદેશ જીવે અવગાઠ્યા હોય તે આકાશ પ્રદેશમાં વિદ્યમાન અનંતાનંત કર્મના સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો લોહચુંબકની માફક આકર્ષિત થઈ ને આત્મ પ્રદેશોની સાથે ચિટકી જાય છે તેને કર્મ કહે છે.

વિણ્ય કષાયહિં રંગિયહં જેઅણુયા લગંતિ

જીવ પણસહં મોહિયહં તે જિણ કમ્મ ભણંતિ પરમાત્મ પ્રકાશ ૧/૬૨

☆ આત્મા સાથે સંબંધ પામેલી કાર્મણ વર્ગણા ને કર્મ કહે છે.

☆ જીવ વડે મિથ્યાત્વ આદિ હેતુઓ વડે જે કરાય છે કર્મ

❁ **કર્મણ:યોગ્યાનું**-કર્મને યોગ્ય

જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને યોગ્ય[અનંતાનંત પુદ્ગલો]. અહીં “યોગ્ય શબ્દથી તે-તે પ્રકૃતિને અનુસરતી કાર્મણ વર્ગણા” એવો અર્થ લેવાનો છે

❁ **પુદ્ગલ-પુદ્ગલ**. પૂર્વે અ.૫-સૂ. ૧ માં તેની વ્યાખ્યા કરાઈ છે.

☆ પુરણ અને ગલન અર્થાત્ વૃદ્ધિ અને હાનિના લક્ષણવાળાને પુદ્ગલ કહ્યા છે. અહીં સ્કન્ધ રૂપ બનેલા પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવાનું છે.

☆ તેથી ફક્ત કરાય તે કર્મ એ વ્યાખ્યા અધુરી છે. કર્મ હિ પૌદ્ગલમ્ ઇષ્ટમ્ રૂપાદિમત્ ઇતિ ।

કર્મ એક પૌદ્ગલિક ચીજ છે. જેમાં રૂપ, રસ, ગન્ધ સ્પર્શ હોય છે તેને પુદ્ગલ કહેવાય છે. જે પુદ્ગલો કર્મ બને છે. અર્થાત્ કર્મ રૂપમાં પરિણત થાય છે તે એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ રજ છે. જેને પરમઅવધિજ્ઞાની કે કેવળજ્ઞાની જ પોતાના જ્ઞાનથી જાણી શકે છે. આવા કર્મ બનવાયોગ્ય પુદ્ગલોનું જીવ દ્વારા ગ્રહણ થતાં તે કર્મ બને છે.

❁ **આદત્તે**- કર્મનું આત્માપ્રદેશોને લાગવું કે ચોટવું તે આદત્ત

❁ **સંકલિત અર્થ**- [ભાષ્યાધારે] જીવ કષાયના સંબંધને લીધે કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કર્યા કરે છે

કર્મને યોગ્ય એટલે કર્મયોગ્યાનિતિઅષ્ટવિધપુદ્ગલગ્રહણકર્મશરીરગ્રહણ યોગ્યાનું જેની વિશેષ વાત આ અધ્યાયના સૂત્ર:૨૫ નામપ્રત્યયા: સર્વતો યોગવિશાપ્ત્ માં કહેવાઈ છે.

— જીવને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પુદ્ગલ વર્ગણા આઠ પ્રકારની છે

(૧)ઔદારિક (૨)વૈક્રિય(૩)આહારક (૪)તૈજસ

(૫)ભાષા (૬)શ્વાસોચ્છવાસ (૭)મન (૮) કાર્મણ

આ આઠ પુદ્ગલ વર્ગણામાં કર્મને યોગ્ય - અર્થાત્ કર્મ માટે ગ્રાહ્ય વર્ગણા-ફક્ત “કાર્મણ વર્ગણા” જ છે

❖ સારાંશ:- પુદ્ગલોની વર્ગણાઓ એટલેકે પુદ્ગલોના પ્રકારો અનેક છે

—તેમાંથી અમુક વર્ગણા કર્મરૂપ પરિણામ પામવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

—આવી કર્મને યોગ્ય વર્ગણાને જ આત્મા ગ્રહણ કરે છે.

—ગ્રહણ કરીને પોતાના આત્મ પ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટ રીતે જોડે છે.

—અર્થાત્ જીવ સ્વભાવે અમૂર્ત હોવા છતાં અનાદિ કાળથી કર્મસંબંધ વાળો હોવાથી મૂર્ત જેવો થઈ જવાને લીધે મૂર્ત પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે.

— જે રીતે દીવો વાટ દ્વારા તેલને ગ્રહણ કરીને પોતાની ઉષ્ણતાથી તેને જૂવાળારૂપે પરિણમાવે છે, તેમ જીવ કાષાયિક વિકારથી, યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને કર્મભાવ રૂપે પરિણમાવે છે

❖ જીવ કર્મને અનાદિનો સંબંધ કઈ રીતે કહ્યો?

જીવ અને કર્મના અનાદિ કાલિન સંબંધને સમજાવવા સોનું અને માટીનું ઉદાહરણ આપે છે. જેમ સોનું અને માટી કયારે ભળી ગયા તે કોઈનેય ખબર નથી છતાં સોનું અને માટી નો સંબંધ અનાદિ કાલિન છે. એ રીતે જીવ અને કર્મ ક્ષીર-નીર પેઠે એકમેકમાં ભળી ગયેલા છે તે વાત પણ અનાદિ કાલિન છે.

અહીં આત્મા અને કર્મવર્ગણા બંનેમાં એકબીજાને સાથે જોડાવાનો સ્વભાવ છે માટે આવું બને છે. જેમ લોહું અને અગ્નિ. લોહાને તપાવતા તેમાં અગ્નિ પરસ્પર ગુંથાઈ જાય છે કારણકે તે બંનનો એવો સ્વભાવ છે. પણ જેને અગ્નિ સ્પર્શી ન શકે તે વસ્તુ સાથે અગ્નિ ગુંથાઈ શકતો નથી જયારે અમૂર્ત આત્માને લાગેલી મૂર્ત વર્ગણાને લીધે તે પણ કંથચિત્ મૂર્ત જવો બની જતો હોય બીજી કર્મવર્ગણાને ખેંચીને પોતાની સાથે એકરૂપ બનાવે છે.

❖ પ્રશ્ન:- આઠ પ્રકારના કર્મબન્ધ રૂપ એવા મિથ્યાદર્શનાદિ પાંચ સામાન્ય હેતુઓનું કથન પ્રથમ સૂત્રમાં કરેલું છતાં અહીં અલગ ગ્રહણ શામાટે કર્યું?

સમાધાન:- કષાયની પ્રધાનતાને પ્રતિપાદિત કરવા માટે તેનું અલગ કથન કરેલ છે.

કષાયનું આવું જ ભિન્ન કથન આસ્રવ તત્ત્વમાં પણ સૂત્રકારે આ પૂર્વે કરેલું જ છે.

જો કે યોગથી પણ કર્મ પુદ્ગલો ગ્રહણ થાય છે. છતાં ફક્ત યોગથી ગ્રહણ થતા પુદ્ગલો રસબંધ રહિતના હોય છે, પ્રકૃતિથી માત્ર શાતા વેદનીય જ હોય છે, સ્થિતિથી માત્ર એક સમયના હોય છે. જયારે કષાયો આઠે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, ઉત્કૃષ્ટ રસ વગેરેમાં કારણ ભૂત બને છે. માટે કષાયની પ્રધાનતા રહે છે. તેથી કર્મબંધના વિશિષ્ટ કારણ રૂપે તેનો અલગ નિર્દેશ કર્યો છે.

❖ પ્રશ્ન:- કર્મયોગ્યાન્ એવા પ્રકારના લઘુ નિર્દેશને બદલે કર્મણો યોગ્યાન્ એવો પૃથક્ વિભક્તિ નિર્દેશ શામાટે કર્યો છે ?

સમાધાન:- કર્મણો યોગ્યાન્ એવો પૃથક્ વિભક્તિ નિર્દેશ બે વાક્યો ને સૂચિત કરે છે

(૧) કર્મણો જીવઃ સકષાયો ભવતિ

(૨) કર્મણો યોગ્યાન્

અર્થાત્ (૧) કર્મના કારણે જીવ સકષાયી હોય છે

કર્મ રહિત જીવને કષાય નો સંબંધ હોઈ શકે નહીં

(૨)જીવ કર્મને યોગ્ય-કાર્મણ વર્ગણા રૂપ પુદ્ગલો ને જ ગ્રહણ કરે છે, અન્ય પુદ્ગલો ને ગ્રહણ કરતો નથી.

પ્રથમ વાક્યમાં કર્મણો એપંચમી વિભક્ત્યન્ત છે, બીજા વાક્યમાં એ જ કર્મણો ધષ્ટી વિભક્ત્યન્ત થઈ જશે.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- આ સૂત્રનો આગમ સંદર્ભ હવે પછીના સૂત્રના આગમ સંદર્ભ સાથે જોડેલો જ છે છતાં સિદ્ધસેન ગણિજી કૃત વૃત્તિ માં સંગૃહીત થયેલ દર્શવૈકાલિકસૂત્રના પાઠની અનુરૂપતા જાણી તેનો અત્રે નિર્દેશ કરેલો છે.

કોહો ય માણો ય અણિગ્ગહીયા, માયા ય લોભો ય પવહ્નમાણા
ચત્તારિ એ કસિણા કષાયા, સિંચંતિ મૂલાઈં પુણ્ઞવસ્સ દસ. અ. ૮ ૩.૨, સૂ. ૪૦
સૂત્ર પાઠ સંબંધ:- કષાય થકી પુનર્ભવ ના મૂળને સિંચે છે, તેમ કહેવાથી પરોક્ષ રીતે કર્મના વૃક્ષ કે મૂળને સિંચે છે તેનો અર્થ થશે કે કર્મ હોયતોજ પુનર્જન્માદિ થવાના છે. અન્યથા મોક્ષ જ થાય.

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) કષાય-સકષાયકષાયયો: સામ્પરાયિકેર્યાપથયો: સૂ. ૬:૫

(૨) કષાય-અવ્રતકષાયેન્દ્રિયક્રિયા:...સૂત્ર. ૬:૬

(૩) પુદ્ગલ અજીવકાયા ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલા: સૂત્ર. ૫:૨

(૪) યોગથી કર્મ- નામપ્રત્યયા: સર્વતો યોગવિશેષાત્સૂક્ષ્મૈકક્ષેત્રાવગાઢસ્થિતા:
સર્વાત્મપ્રદેશેષ્વનન્તાન્તપ્રદેશા: સૂત્ર. ૮:૨૫

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) કર્મગ્રન્થ પહેલો ગાથા-૧ વિવેચન

(૨) દ્રવ્ય લોક પ્રકાશ સર્ગ-૧૦ શ્લોક ૧૩૧, ૧૩૨

□ [9]પદ્ય:-

(૧) કષાયતાના હેતુ સાથે કર્મ યોગ્ય પુદ્ગલો

લોહયુંબક સોયની જેમ ગ્રહે જીવજ એકલો

(૨) ગ્રહે જીવ કષાયો થી કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલો

તેમાં રસ વધુ ઓછો કષાય બંધ જ થતાં

[નોંધ:- આ બીજા પદ્યમાં સૂત્ર:૨ તથા સૂત્ર:૩ બંને નું સંયુક્ત પદ્ય છે]

□ [10]નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ, કર્મજીવને કયા કારણે લાગે છે તે જણાવતા કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવાનું મુખ્ય પરિબળ કષાયત્વ કહ્યું છે. પૂર્વોક્ત મિથ્યાત્વાદિ પાંચે બંધ હેતુઓમાં કષાયપણાને પ્રધાન કારણ રૂપે વ્યક્ત કરવા માટે જ સૂત્રની રચના થઈ છે.

અર્થાત્ જીવ આ સંસારમાં કર્મને લીધે રખડે છે. પણ આ કર્મોને નિયંત્રણ કરવા કે નિવારવા માટે પાયાનું તત્વ છે કષાય નિવૃત્તિ. ક્રોધ-માન-માયા-લોભ રૂપ ચાર કષાયના

સંબંધ વડે કરીનેજ જીવે આ સંસારની ભવાઈ કે ભવ ભ્રમણાની ઘટમાળ સર્જી છે. હવે જો તેનાથી છૂટવું હોય, જાતને મુક્ત કરવી હોય, તો ક્ષમા-નમ્રતા-સરળતા અને સંતોષ અચાર ગુણોને જીવનમાં વિકસાવવા જરૂરી છે.

જીવની મિથ્યાત્વ થી મોક્ષ સુધીની સમગ્ર યાત્રામાં નિર્ણાયક પરિભળ આ કષાયો છે. જો મોક્ષે જવું છે, જો સુખી થવું છે, જો સ્વર્ગ અને અપવર્ગના સુખો જોઈએ છે, જો જીવનમાં શાંતિ અને સમાધિ નો ખપ છે. તો એકમાત્ર રામબાણ ઈલાજ છે કષાયોને પાતળા પાળીને છેવટે તેનાથી મુક્ત થવાનો. કષાય થી મુક્તિ એટલે બંધથી મુક્તિ એટલે સર્વ સંસારથી મુક્તિ

અધ્યાય:૮-સૂત્ર:૩

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પૂર્વોક્ત સૂત્ર:૨ માં જણાવ્યા મુજબ પુદ્ગલો ના અનેક ભેદ છે, તેમાંથી જે પુદ્ગલો માં આઠ પ્રકારના કર્મરૂપે પરિણત થવાની યોગ્યતા હોય, તેને જ સકષાયી જીવ ગ્રહણ કરે છે, અને આ રીતે કર્મવર્ગણાના ગ્રહણ ને જ બન્ધ કહે છે તે દર્શાવવા સૂત્રકારે આ સૂત્રની રચના કરી છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *સ બન્ધ:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્-સૂત્ર સ્પષ્ટજ છે. પૃથક્કરણની જરૂર નથી.

□ [4] સૂત્રસાર:-તે બંધ છે, [અર્થાત્ કાર્મણ વર્ગણાના કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોનો આત્માની સાથે ક્ષીરનીરવત્ કે લોહાગ્નિ વત્ એકમેક રૂપે સંબંધ તે જ બંધ]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સ-તે, કષાય સંબંધ થી જીવનું કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલનું ગ્રહણ કરવું

બન્ધ:- બન્ધ, જીવ-કર્મનું એકમેક રૂપ થવું તે

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સકષાયત્વાત્જીવ: કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલાન્આદત્તે

□ [7] અભિનવટીકા:-સૂત્રકાર મહર્ષિએ અહીં બન્ધ તત્વની ઓળખ આપે છે. આસ્રવ તત્વની માફક બન્ધ તત્વના સ્વરૂપ ને જણાવવામાં પણ તેઓએ આગવી શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે.

જેમ કાયવાહમન: કર્મ યોગ: પછી સ આસ્રવ સૂત્ર મૂકીને આસ્રવ તત્વને જણાવેલું તે જ પધ્ધતિ એ અહીં બન્ધ ના સ્વરૂપને રજૂ કર્યું છે.

☆ આત્મ પ્રદેશ સાથે કર્મભાવે પરિણામ પામેલા પુદ્ગલોનો સંબંધ તેને બંધ કહેવામાં આવે છે.

☆ સ્વોપણ ભાષ્ય:- સ એષ કર્મ શરીર પુદ્ગલગ્રહણકૃતો બન્ધો ભવતિ ।

સ - આત્મ પ્રદેશ અને કર્મ પુદ્ગલ પિણ્ડ એ બંનેનું પરસ્પર એકરૂપ થવું તે

એષ - આજ. મતલબ અન્ય નહીં - અર્થાત્ આત્મ પ્રદેશો અને પુદ્ગલોના અન્યોન્ય ગતિ લક્ષણને જ બંધ કહ્યો છે.

કર્મશરીર: કર્મૈવ અષ્ટવિધં શરીરમ્ ઉક્તમ્-

* આ સૂત્ર દિગમ્બર આમ્નાય મુજબ પૂર્વ સૂત્ર:૨ ની સાથે જોડાઈને એક સૂત્ર રૂપે બનેલ છે.

—અષ્ટવિધ કર્મજ શરીર કહ્યું છે .તેનેકાર્મણ શરીર કહે છે.

પુદ્ગલપ્રહણ- કાર્મણ શરીર અને આત્માના એકય વડે [યોગ] કષાય પરિણતિ યુક્ત થઈને કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલનું પ્રહણ અર્થાત્ આત્મસાત્ કરણમાં, એકત્વપરિણામ.

એ પ્રમાણે કર્મ શરીર વડે પુદ્ગલોનું જે પ્રહણ તે જ બંધ એમ સમજવું.

બન્ધ:- બન્ધનં બન્ધ:

☆ દુધ અને પાણીની માફક આત્મ પ્રદેશ અને પુદ્ગલોનો પરસ્પર આશ્લેષ કે જેના પ્રકૃતિ આદિ ચાર ભેદ [સૂત્ર:૪માં] કહેવાશે તેને બન્ધ કહે છે.

☆ અથવા જેના વડે આત્મા બંધાય છે, અસ્વાતન્ત્રતા ને પામે છે. તે જ્ઞાનાવરણ - આદિ પુદ્ગલ પરિણામ ને બંધ કહે છે.

♣ પ્રશ્ન:- અધ્યાય:૫ માં સૂત્ર:૨૪ શબ્દબન્ધસૌક્ષ્મ્યસ્યૌલ્ય. માં બન્ધ શબ્દ આવે છે. સૂત્રકાર મહર્ષિએ ત્યાં બન્ધ એટલે પરસ્પર બે વસ્તુઓનો સંયોગ એવો અર્થ કર્યો છે અને અહીં પણ આત્મ પ્રદેશો અને કર્મ પુદ્ગલોનો પરસ્પર આશ્લેષ કહ્યો છે તો બંને વચ્ચે ભેદ શો?

સમાધાન:- પાંચમો અધ્યાય અજીવ વિષયક હતો, ત્યાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનું વર્ણન મુખ્ય હોવાથી તે બંધનો અર્થ પુદ્ગલોના પરસ્પર સંબંધને સ્પષ્ટ કરતો હતો

અહીં બન્ધ શબ્દ કર્મ પુદ્ગલોના બન્ધને આશ્રીને કહેવાયો છે. તેથી આત્માના પ્રદેશો અને કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલોનો દુધ પાણી માફક પરસ્પર સંબંધ તે બન્ધ કહ્યો છે. તે બન્ધ શબ્દ જોડાણ કે સંયોગ અર્થમાં વપરાયો છે, જ્યારે અહીં બન્ધ શબ્દ સાતતત્વ માં ના એક એવા બન્ધતત્ત્વ ના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે છે.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

(૧)દોહિં ઠાળેહિં પાવકમ્મા બંધંતિ તં જહા રાગેણ ય દોસેણ ય ♣ સ્થા. સ્થા. ૨,૩-૪, સૂ. ૧૬-૨

(૨)દોહિં ઠાળેહિં પાવકમ્મા બંધંતિ । રાગેણ ય દોસેણ ય । રાગે દુવિહે....માયા ય લોભેયા દોસે દુવિહે પળ્ણત્તે, કોહે ય માણે ય ♣ પ્રજ્ઞા. પ.૨૩,૩૧, સૂ. ૨૧૦-૧

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧)બન્ધ:-શબ્દબન્ધસૌક્ષ્મ્યસ્યૌલ્ય. સૂત્ર. ૫:-૨૪

(૨) બન્ધના ભેદ:-પ્રકૃતિસ્થિતિઅનુભાવપ્રદેશાસ્તદ્વિધય: ૮:૪

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧)નવતત્ત્વ પ્રકરણ ગાથા:૧ - વિવેચન

(૨)કર્મગ્રન્થ બીજો ગાથા:૧ - વિવેચન

□ [9]પદ:-

(૧) સૂત્ર:૩ અને સૂત્ર:૪નું સંયુક્ત પદ

બંધ તેને જિનજી કહેતા, ચાર ભેદે સાધના

પ્રકૃતિ સ્થિતિ રસ પ્રદેશે જીવ સાથે મિશ્રતા

(૨) આ સૂત્રનું બીજું પદ આ પૂર્વે સૂત્ર:૨ માં કહેવાઈ ગયું છે

□ [10]નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રમાં મુખ્ય રૂપે બંધની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. જીવ દ્રવ્યનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોવા છતાં અનાદિકાળથી તે કર્મોને આધીન રહેલ છે. જેને લીધે તેને નારક-મનુષ્ય આદિ વિવિધ ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. આ સૂત્રમાં જીવ કર્મ આધીન કઈ રીતે થાય છે તેનું વર્ણન કરાયેલું છે.

સૂત્રોક્ત રીતે કર્મોના કારણે જીવ કષાયા વિષ્ટ થાય છે. અને તેના વડે તે કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, તે જ બંધ છે. આ વાત પરથી બે બાબત સાબિત થાય છે.

(૧) કર્મના નિમિત્તે જીવમાં અશુદ્ધતા આવે છે. અને આ અશુદ્ધિ ને કારણે કર્મનો બંધ થાય છે.

(૨) જીવ અને કર્મનો આ બંધ પરંપરાથી અનાદિ છે.

જો કર્મથી અશુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ થી કર્મ એ પરંપરા ચાલુ રહે તો કદાપિ જીવ મુક્ત થાય જ નહીં. પણ શાસ્ત્રકારો આ અનાદિ કર્મ પરંપરા અનાદિ અનન્ત તથા અનાદિ સાન્ત બે રીતે ઓળખાવે છે. જ્યારે જીવ સર્વકર્મથી મુક્ત થાય છે ત્યારે ફરી કર્મબંધ થતો નથી. આ પરંપરાને અનાદિસાન્ત કહી છે.

જો મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોય તો આ અનાદિ સાન્ત પરંપરાને વળગી રહીને કર્મોથી મુક્ત થવા સતત પુરુષાર્થ કરવો એ જ આ સૂત્રનો મહત્વનો નિષ્કર્ષ છે.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૪

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્રથી બંધના ભેદો કે પ્રકારોને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાવપ્રદેશાસ્તદ્વિષય:

□ [3] સૂત્રપૃથક:- પ્રકૃતિ - સ્થિતિ - અનુભાવ - પ્રદેશા: તદ્ વિધય:

□ [4] સૂત્રસાર:- પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ [-રસ] અને પ્રદેશ તેના [અર્થાત્ બંધના ચાર] પ્રકારો છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

પ્રકૃતિ-સ્વભાવ, જ્ઞાનાવરણ આદિ વિષય: પ્રકારો-[બંધના પ્રકારો]

સ્થિતિ-સમય, કાળ મર્યાદા અનુભાવ -રસ, તીવ્રતા કે મંદતા

પ્રદેશ - કર્મપુદ્ગલ નો જથ્થો તદ્ -તે, બંધના

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ બન્ધ: ૮:૩ થી બન્ધ ની અનુવૃત્તિ

□ [7] અભિનવટીકા:- કર્મપુદ્ગલો જીવ દ્વારા ગ્રહણ થઈ કર્મરૂપે પરિણામ પામે એનો અર્થ એ છે કે તે જ વખતે તેમાં ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે. અને આ ચાર અંશો એ જ બંધના પ્રકારો છે.

જેમ ગાય, ભેંસ, બકરી વગેરે ઘાસ આદિ ખાય છે ત્યારે આ ઘાસ આદિ ખોરાક દૂધ રૂપે

* દિગમ્બર આશ્રમમાં પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભવપ્રદેશાસ્તદ્ વિષય: એ પાંચાણે સૂત્ર છે.

પરિણમે છે. આ દૂધ માં ચાર વસ્તુ નોંધી શકાય.

-૧ તે દૂધમાં મધુરતાનો સ્વભાવ બંધાય છે

-૨ તે દૂધનો આ સ્વભાવ અમુક વખત સુધી તે સ્વરૂપેજ ટકી રહે છે. આમ ટકી રહેવાની કાળમર્યાદા નિયત થાય છે

-૩ એ મધુરતામાં પશુની જાતિ અનુસાર તીવ્રતા-મંદતા આદિ વિશેષતાઓ હોય છે.

-૪ એ દૂધનું પૌદ્ગલિક પરિણામ પણ સાથેજ નિર્માય છે.

એ જ રીતે જીવ દ્વારા ગ્રહણ થઈને તેના (આત્મ) પ્રદેશમાં સંશ્લેષ પામેલા કર્મપુદ્ગલોમાં પણ ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે અર્થાત્ જયારે કર્મના અણુઓનો આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે ત્યારે સ્વભાવ, સ્થિતિ, ફળ આપવાની શક્તિ અને કર્મના અણુઓની વહેંચણી એ ચાર બાબતો નક્કી થાય છે.

એચાર અંશકે ચાર બાબતો તેજ પ્રસ્તુત પ્રકૃતિ બંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાવ બંધ અને પ્રદેશબંધ

❁ પ્રકૃતિ બંધ:-

☆ કર્મ પુદ્ગલોમાં જે જ્ઞાનને આવૃત્ત કરવાનો, દર્શનને અટકાવવાનો, સુખદુઃખ અનુભવાવાનો વગેરે સ્વભાવ બંધાય છે, તે સ્વભાવ નિર્માણ એ જ પ્રકૃતિબંધ.

☆ આત્મા સાથે સંબંધ પામતા કર્મપુદ્ગલો શી અસર ઉત્પન્ન કરશે? તે નક્કી થવું તેનું નામ પ્રકૃતિ બંધ

અહીં કર્મનો સ્વભાવ નક્કી થાય છે, તેને આધારેજ કર્મશાસ્ત્ર ના વિવેચન માટે દરેક કર્મોના અન્વય નામો નિયત કરવામાં આવ્યા છે. બાકીના ત્રણે બંધના વિભાગોનો વ્યવહાર પણ એ જ નામથી કર્મશાસ્ત્રમાં કરાયેલો છે માટે અહીં પ્રકૃતિ બંધની મુખ્યતા રાખવામાં આવેલી છે.

☆ જીવ દ્વારા ગ્રહણ કરેલા કર્મ પુદ્ગલોમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવો અર્થાત્ શક્તિઓ જે ઉત્પન્ન થાય છે તેને પ્રકૃતિ બંધ કહેવાય છે.

☆ પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. કર્મના જે અણુઓનો આત્માની સાથે સંબંધ થયો તે અણુઓમાં કયા કયા અણુઓ આત્માના કયા કયા ગુણને દબાવશે? આત્માને કેવી કેવી અસરો પહોંચાડશે? એમ એમના સ્વભાવનો નિર્ણય થાય છે. કર્માણુઓના આ સ્વભાવ નિર્ણયને પ્રકૃતિબંધ કહેવામાં આવે છે.

સ્વાત્માના અનંત ગુણો છે તેમાં મુખ્ય ગુણો અનંતજ્ઞાન વગેરે આઠ છે કર્માણુઓનો જયારે આત્માના પ્રદેશો સાથે સંયોગ થાય છે, ત્યારે બંધાયેલ કર્માણુઓમાંથી અમુક અણુઓમાં જ્ઞાન ગુણને દબાવવાનો સ્વભાવ નિયત થાય છે. અમુક કર્માણુઓમાં દર્શનગુણને આવરવાનો સ્વભાવ નક્કી થાય છે. અમુક કર્માણુઓમાં આત્માના અવ્યાબાધ સુખને રોકીને બાહ્ય સુખ અથવા દુઃખ આપવાનો સ્વભાવ નિયત થાય છે. કેટલાંક કર્માણુઓ ચારિત્ર ગુણને દબાવે છે. આ પ્રમાણે આઠ ગુણોના આવરણ સમજી લેવા.

કર્માણુઓના આ સ્વભાવને આશ્રીને આત્મા સાથે ક્ષીર-નીર બનેલા કર્મ પુદ્ગલોના મુખ્ય આઠ પ્રકારો પડે છે આ આઠ પ્રકારો પડે છે આ આઠ પ્રકારને કર્મની મૂળ આઠ પ્રકૃતિ ઓ કહેવામાં આવે છે તેની બંધને આશ્રીને ઉત્તર પ્રકૃતિ-કર્મગ્રન્થાનુસાર-૧૨૦ભેદે પ્રસિધ્ધ છે. તત્વાર્થમાં તેના ૯૭ ઉત્તર ભેદો સત્રકારે કહેલા છે જિઓ સત્ર ૮: ૬૧ નોંધ:- નામકર્મના

ભેદોને લીધે આ સંખ્યામાં પરિવર્તનો આવે છે. તેની ચર્ચા તે સૂત્રની ટીકામાં કહેવાશે]

☆ જે-જે કર્મનો [ઉદયકાળે] જેવો જેવો વિપાક આપવાનો સ્વભાવ હોય છે તેને પ્રકૃતિ સ્વરૂપ બંધ જાણવો

☆ આત્મા સાથે બંધાયેલી કર્મણ વર્ગણા તે કર્મ, અને કર્મણ વર્ગણા તથા આત્માનો સંબંધ તે બંધ. આવો બંધ કોઈપણ પ્રકારનો સ્વભાવ નક્કી કરવા પૂર્વક જ થાય છે માટે તેને પ્રકૃતિ બંધ કહ્યો છે.

કર્મગ્રન્થ પ્રસિધ્ધ લાડવાનો દ્રષ્ટાન્ત થી વિચારી એ તો જેલાડવામાં સુંઠ મુખ્ય હોય, તે લાડુ વાયુને હરવાના સ્વભાવ વાળો હોય છે, જીરૂ વગેરે નો બનેલ લાડુ પિત્તને હરનારો કહ્યો છે અને કફ-અપહારી દ્રવ્યનો લાડવો કફને હરનારા સ્વભાવનો હોય છે. આરીતે જૂદી જૂદી પ્રકૃતિ કે સ્વભાવની પેઠે કર્મમાં પણ જ્ઞાનાવરણ-આદિ આઠ મુખ્ય પ્રકૃતિ છે. તે-તે અનુસાર કર્મોની જે વહેંચણી તેને પ્રકૃતિ બંધ કહે છે.

❁ સ્થિતિબંધ:-

☆ સ્વભાવ બંધાવા સાથે જ તે સ્વભાવ થી અમુક વખત સુધી ચ્યુત ન થવાની મર્યાદા પુદ્ગલોમાં નિર્મિત થાય છે, તે કાલમર્યાદા નું નિર્માણ એ સ્થિતિબંધ

☆ કર્મવર્ગણાઓ ગ્રહણ કર્યા પછી તેનો સ્વભાવ [પ્રકૃતિ] નક્કી થઈ ગઈ. પરંતુ આ કર્મપ્રકૃતિ કેટલો વખત સુધી ટકશે? અથવા આત્મા સાથે જોડાયેલ તે-તે સ્વભાવ વાળા કર્મ પુદ્ગલો કેટલો વખત સુધી સંબંધ ટકાવી શકશે? તે ‘વખત’ નું માપ એ સ્થિતિ બંધ.

☆ જીવ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા પુદ્ગલોની અમુક કાળ સુધી પોતાના સ્વભાવને છોડ્યા વગર જીવની સાથે રહેવાની કાળમર્યાદા ને સ્થિતિ બંધ કહેવાય છે.

☆ કર્માણુઓનો આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે તે વખતે જેમ તે તે કર્માણુઓના આત્માના તે તે ગુણોને આવરવા વગેરેનો સ્વભાવ નિયત થાય છે તેમ તે તે કર્માણુઓમાં એ સ્વભાવ કયા સુધી રહેશે, અર્થાત્ તે તે કર્મ આત્મામાં કેટલા કાળ સુધી અસર કરશે, તે પણ તે જ વખતે નક્કી થઈ જાય છે. કર્માણુઓમાં આત્માને અસર પહોંચડવાના કાળનો નિર્ણય તે સ્થિતિબંધ. આવી સ્થિતિના ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય બે ભેદ છે.

—વધારેમાં વધારે સ્થિતિ-જેનાથી વધુ સ્થિતિ ન હોયતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ.

—ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ-જેનાથી ઓછી સ્થિતિ હોય તે જઘન્ય સ્થિતિ.

☆ જેજે કર્મજેટલો કાળ સુધી તેના વિપાક આપવા સમર્થ છે, તે કાળની મર્યાદાને સ્થિતિ બંધ જાણવો.

☆ જે કર્મ જે સમયે બંધાય છે, તે જ સમયે આ કર્મ અમુક કાળ સુધી આત્મા પ્રદેશો સાથે રહેશે એમ વખત નક્કી થઈ જાય છે. આ વખતનું નક્કી થવું તે સ્થિતિબંધ કહેવાય.

જેમ કોઈ લાડવો એવો હોય કે તે એક માસ સુધી રહે પછી બગડે, કોઈ લાડવો ૧૫ દિવસ પછી પણ બગડી જાય પણ અમુક લાડવો અમુક કાળ પછી વિકાર આવતા બગડી જાય છે, નિયત મર્યાદા ની માફક કર્મોમાં પણ કોઈ કર્મ ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ કોડા કોડી સાગરોપમ સુધી રહે છે, કોઈ કર્મ ઉત્કૃષ્ટ ૩૦ કોડા કોડી સાગરોપમ રહે છે. તે સ્થિતિ બંધ.

❁ અનુભાવ બંધ:-

☆ સ્વભાવનું નિર્માણ થવાની સાથે જ તે કર્મવર્ગણાઓમાં તીવ્રતા, મંદતા આદિ પણો

ફલાનુભવ કરાવનારી વિશેષતાઓ બંધાય છે એવી વિશેષતાઓ તે જ અનુભાવ બંધ.

☆ અમુક પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ ધરાવતી કાર્મણ વર્ગણા પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ ફળ કેટલા જોરથી બનાવશે? તે જોરકે બળકે કર્મનું સામર્થ્યકે વિપાકાદિ નક્કી થવું તે અનુભાવ બંધ.

-અર્થાત્ કર્મનું ફળદાન સામર્થ્ય તે અનુભાવ બંધ. જેને રસબંધ પણ કહે છે.

☆ જીવ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા કર્મ પુદ્ગલોમાં રસના તરતમ ભાવોનું અર્થાત્ ફળ દેવા ઓછી વધતી શક્તિનું હોવું તેને અનુભાવ બંધ, રસબંધ કે અનુભવ બન્ધ પણ કહે છે.

☆ જે કર્મવર્ગણાને આત્મા ગ્રહણ કરે છે, તે તે કર્મમાં આત્માના તે તે ગુણને દબાવવાનો સ્વભાવ છે, પણ તે સ્વભાવ દરેક વખતે સમાન હોતો નથી ન્યૂનાધિક પણે હોય છે. જેમ દારૂમાં નશો લાવવાનો સ્વભાવ છે પણ દરેક દારૂમાં એક સરખો નશો કંઈ આવતો નથી કોઈક દારૂમાં ખૂબજ નશો ચડે, કોઈકમાં ઓછો નશો ચડે. એ રીતે કર્મોના આત્માગુણને દબાવવાના સ્વભાવમાં પણ તરતમતા હોય છે. અર્થાત્ કર્મોના આત્મગુણ ને દબાવવા વગેરે વિપાકમાં-ફળમાં તરતમતા હોય છે. તે તે કર્મકેટલે અંશે પોતાનો વિપાક કે ફળ આપશે તેનો નિર્ણય તે અનુભાવ કે રસબંધ.

જેમ કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્માના જ્ઞાન ગુણને રોકે છે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે દરેક જીવમાં જ્ઞાનગુણનું આવરણ એક સમાન હોતું નથી. કોઈ વ્યક્તિ એક દિવસમાં ૨૫ ગાથા ગોખે, કોઈ ૧૫ ગાથા ગોખે, કોઈ ૧૦ ગાથા ગોખે કોઈ એક વિષયને સૂક્ષ્મ રીતે સમજી શકે, કોઈ સ્થૂળ રીતે પણ મુશ્કેલીથી સમજી શકે, કોઈને દ્વ્યાનુયોગ સારો હોય તો કોઈને ગણિતાનુયોગ સારો હોય. આ પ્રમાણે બોધ માં જોવા મળતું તારતમ્ય અનુભાવ બંધને આભારી છે

-રસ/અનુભાવ ના ચારભેદો

કર્માણુઓમાં ઉત્પન્ન થતા રસની અસંખ્ય તરતમતા ઓ છે. છતાં કર્મગ્રન્થકારે તેના ચાર ભેદો જણાવે છે. તે આ પ્રમાણે, એક સ્થાનિકરસ, દ્વિસ્થાનિક રસ, ત્રિસ્થાનિક રસ, અને ચતુ:સ્થાનિક રસ. જેને વ્યવહારમાં એક ઠાણિયો, બે ઠાણિયો, ત્રણ ઠાણિયો, ચાર ઠાણિયો રસ એમ કહેવામાં આવે છે.

સામાન્ય મંદ રસને એક સ્થાનિક રસ કહેવામાં આવે છે, તેનાથી આત્માના ગુણોનું આવરણ અલ્પાંશે થાય છે, એક સ્થાનિક રસ થી અધિક તીવ્ર રસને દ્વિસ્થાનિક રસ કહેવામાં આવે છે, તેનાથી પણ અધિક તીવ્ર રસને ત્રિસ્થાનિક રસ કહેવામાં આવે છે. ત્રિસ્થાનિક રસ કરતા પણ અધિક તીવ્ર રસને ચતુ:સ્થાનિક રસ કહેવામાં આવે છે.

રસની આ તરતમતા માટે કર્મગ્રન્થકાર લીમડા અને શેરડી ના રસનું દ્રષ્ટાન્ત આપે છે અશુભ કર્મ માટે લીમડાનો રસ અને શુભ કર્મ માટે શેરડીના રસની ઉપમા અપાયેલી છે.

માનો કે લીમડા અથવા શેરડીનો રસ જે સ્વભાવિક છે તેને એક પાત્રમાં લેવામાં આવે ત્યારે તે એક સ્થાનિક રસ હોય છે તેના બે ભાગ કલ્પી એક ભાગ જેટલો બાળી નાખવામાં આવે ત્યારે તે બચેલ એક ભાગને દ્વિ સ્થાનિક રસ કહેવામાં આવે છે.

જો તે રસના ત્રણ સરખા ભાગ કલ્પીને બે ભાગ બળી જાય તેટલો ઘટ્ટ રસ બનાવવામાં આવે તો તે બનેલો રસ ત્રિસ્થાનિક રસ કહેવાય છે.

જો તે રસના ચાર ભાગ કલ્પવામાં આવે અને ત્રણ ભાગબળી જાય તેટલો ઉકાળવામાં

આવે તો જે એક ભાગ જેટલો બચે તેને ચતુઃસ્થાનિક રસ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે કર્મના રસ વિશે જાણવું

શેરડીનો રસ જેમ સુખ આપે છે તેમ શુભ કર્મ નું ફળ પણ સુખ આપે છે તથા જેમ લીમડાનો રસ દુઃખ આપે છે તેમ અશુભ કર્મનું ફળ પણ દુઃખ આપે છે. શેરડીનો રસ જેમ વધુ બળે તેમ તેની મધુરતા અધિકાધિક થતી જાય છે અને લીમડાનો રસ જેમ વધુ બળે તેમ અધિકાધિક કડવો બનતો જાય છે. એજરીતે શુભ પ્રકૃતિમાં જેમ રસની તીવ્રતા વધુ તેમ તેનું અધિક શુભ ફળ અને અશુભ પ્રકૃતિમાં જેમ જેમ વધુ તીવ્રરસ તેમ તેમ તેનું અશુભ ફળ અધિક મળે. આ રસની તરતમતાને લીધે કોઈકને દુઃખનો અનુભવ અધિક થાય છે એ જ પ્રકાર નું દુઃખ બીજાને અલ્પ પણ લાગે છે.

☆ અનુભાવબંધ એટલે રસબંધ. તે જેવા જેવા સ્વરૂપે ઉદયમાં આવે છે તેવા તેવા સ્વરૂપે તે-તે કર્મ તીવ્ર યા મંદ ભાવે આત્માને વેદન આપે છે આ રીતે આત્માને થનાર વેદન કે તેના ગુણનું અવરાવાપણું -તેનું નિયામક તત્ત્વ તે અનુભાવ બંધ છે.

☆ જે સમયે જે કર્મ બંધાય છે, તે કર્મનું ફળ જીવને અહ્લાદકારી શુભ કે દુઃખદાયી -અશુભ પ્રાપ્ત થશે? તે શુભાશુભતા પણ તેજ સમયે નિયત થાય છે. તેમજ તે કર્મ જ્યારે શુભાશુભ રૂપે ઉદયમાં આવે ત્યારે તીવ્ર-કે મંદ કઈ રીતે ઉદયમાં આવશે? તે તીવ્રમંદતા પણ તેજ સમયે નિયત થાય છે. માટે શુભાશુભતા તીવ્રમંદતા નું જે નિયત પણું બંધ સમયે થયું તે અનુભાગ બન્ધ અથવા રસ બન્ધ કહેવાય

જેમ કોઈ લાડવો ઓછો વધુ મધુર હોય, અથવા અલ્પકે અતિ કડવો હોય તે રીતે કર્મમાં પણ તેના રસ [અનુભાવ] મુજબ તેમાં તીવ્ર કે મંદ શુભાશુભ ફળ આપવાની તાકાત રહેલી છે.

નવતત્ત્વ વિવેચન:- મિથ્યાત્વ આદિ પાંચે કર્મબંધના કારણો થી જીવકર્મ બાંધે છે. અભવ્ય જીવરાશિ થી અનન્તગુણ અને સિદ્ધ જીવની રાશિથી અનન્ત મો ભાગ એટલા પરમાણુઓ વડે જે એક સ્કન્ધ બને છે એવા અનન્ત કર્મસ્કન્ધો રૂપ કાર્મણ વર્ગણા પ્રતિસમયે જીવ પ્રહણ કરવા વડે કર્મબાંધે છે. તે કર્મ સ્કન્ધના પ્રત્યેક પરમાણુમાં કષાયના હેતુ વડે સર્વ જીવરાશિથી અનન્તગુણ રસ વિભાગ કે રસાંશ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કર્મનો રસ તીવ્ર-તીવ્રતર-તીવ્રતમ કે મન્દ-મન્દતર-મન્દતમ ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારે હોય છે

અહીં ૮૨ પાપ પ્રકૃતિનો તીવ્રરસ, તીવ્રવિશુદ્ધિ વડે બંધાય છે. મંદરસ તેથી વિપરીત રીતે બંધાય છે અર્થાત્ શુભ પ્રકૃતિનો મંદરસ સંક્લેશ વડે અને અશુભ પ્રકૃતિનો મંદરસ વિશુદ્ધિ વડે બંધાય છે.

☆ શુભ અને અશુભ પ્રકૃતિઓના એક સ્થાનિક આદિચાર પ્રકારના રસબંધ, ચાર પ્રકારના કષાયમાંથી જે કષાય વડે બંધાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક:-

કયા કષાય વડે?	પુણ્ય પ્રકૃતિનો	પાપ પ્રકૃતિનો
અનંતાનુ બન્ધિ કષાય વડે	દ્વિ સ્થાનિક રસ બંધ	ચતુઃસ્થાનિક રસ બંધ
અપ્રત્યાખ્યાની કષાય વડે	ત્રિ સ્થાનિક રસ બંધ	ત્રિ સ્થાનિક રસ બંધ
પ્રત્યાખ્યાની કષાય વડે	ચતુઃસ્થાનિક રસ બંધ	દ્વિ સ્થાનિક રસ બંધ
સંજવલન કષાય વડે	ચતુઃસ્થાનિક રસ બંધ	એક સ્થાનિક રસ બંધ

અહીં શુભ પ્રકૃતિનો એક સ્થાનિક રસબંધ હોય જ નહીં અને અશુભમાં પણ મતિ આદિ ૪- જ્ઞાનાવરણીય, ૩-દર્શનાવરણીય સંજ્વલના કોધાદિ -૪, પુરુષવેદ અને ૫-અન્તરાય એ ૧૭ અશુભ પ્રકૃતિ ઓનો જ એક સ્થાનિક રસબંધ ૮ મે ગુણઠાણે હોય છે. બાકીની અશુભ પ્રકૃતિઓનો જઘન્યથી પણ દ્વિ સ્થાનિક રસ બંધ થાય છે.

❁ પ્રદેશ બંધ:-

❁ ગ્રહણ કર્યા પછી ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવમાં પરીણામ પામતો કર્મ પુદ્ગલ રાશિ સ્વભાવદીઠ અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેંચાઈ જાય છે, એ પરિમાણ વિભાગતે તપ્રદેશબંધ.

❁ પ્રકૃતિ બંધ અનુસાર જ તે તે કર્મને ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં કર્મના જથ્થાનો ભાગ મળે છે એ મુખ્ય અને પેટા ભાગો તે જ પહેલે સમયે વહેંચાઈ જાય છે તે વ્હેચણનું નામ પ્રદેશબંધ છે. આ રીતે બંધકાળે પ્રદેશનું વ્હેચાણ તે પ્રદેશબંધ

❁ ન્યુનાધિક પરમાણુવાળા કર્મ સ્કન્ધોનો આત્મપ્રદેશોની સાથે જે સંબંધ થાય છે તેને પ્રદેશ બંધ કહેવાય છે.

❁ કર્માણુઓનો આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે, ત્યારે એ કર્માણુઓની આઠ પ્રકૃતિઓમાં [-કર્મોમાં] વહેંચણી થાય છે. એ આઠ પ્રકૃતિઓમાં કર્માણુઓની વહેંચણી એ પ્રદેશબંધ

❁ આઠ પ્રકારની પુદ્ગલ વર્ગણાઓ છે તેમાંથી પ્રત્યેક સંસારી જીવ-માત્રને ઉપયોગમાં આવતી વર્ગણાઓમાંથી જે છેલ્લી કાર્મણ વર્ગણાઓ છે કે જે અભવ્ય થી અનંતગુણા પરમાણુઓની બનેલી હોય છે, તેમજ સર્વ જીવરાશિ કરતાં અનંતગુણા રસથી યુક્ત હોય છે, તે વર્ગણાઓનો જેટલો જેટલો જથ્થો જીવ ગ્રહણ કરે, ગ્રહણ કરીને તેના આત્મ પ્રદેશો સાથે પૂર્વબંધેલા કર્મની સાથે જે બંધ કરે છે તે વર્ગણાના ઓછા-વત્તા જથ્થાને પ્રદેશબંધ જાણવો

❁ પૂર્વોક્ત લાડવાના દ્રષ્ટાન્તથી જ આ વાત સમજવી પડશે. કોઈ લાડવો ૨૦૦ ગ્રામનો હોય, કોઈ લાડવો ૪૦૦ ગ્રામનો હોય, એજ રીતે બંધ સમયે કર્માણુઓના ઘણા પ્રદેશો હોય અને કોઈ કર્માણુઓના અલ્પ પ્રદેશો પણ હોય [દરેક કર્મના પ્રદેશોની સરખી સંખ્યા બંધાતી નથી. તે પ્રમાણે- આયુષ્યના સર્વથી અલ્પ, નામ ગોત્રના તેથી વિશેષ પણ પરસ્પર તુલ્ય, જ્ઞાન-દર્શન-અંતરાયના તેથી પણ વિશેષ અને પરસ્પર તુલ્ય, મોહનીયના તેથી પણ વિશેષ, અને વેદનીયના સર્વથી વિશેષ પ્રદેશો બંધાય છે. તે પ્રદેશબંધ જાણવો- નવતત્વ પ્રકરણ વિવેચન-મહેસાણા]

❁ તદ્વિધય: એટલે તસ્ય વિધય:

અહીં વિધિ શબ્દ નો અર્થ ભેદ અથવા પ્રકાર થાય છે અને આ વિધિ શબ્દ નું બહુવચન તે જ વિધય: અર્થાત્ બંધના ભેદો.

❁ સારાંશ:- ચારે બંધને સ્પષ્ટ કરતો એક શ્લોક

સ્વભાવ: પ્રકૃતિ: પ્રોક્ત: સ્થિતિ: કાલાવધારણમ્

અનુભાગો રસો જ્ઞેય: પ્રદેશા: દલસજ્વય:

અર્થાત્ સ્વભાવ તે પ્રકૃતિ, કાલ મર્યાદા તે સ્થિતિ, અનુભાગ એટલે રસ અને પુદ્ગલોની સંખ્યા ને પ્રદેશ કહે છે.

બંધના આ ચાર પ્રકારોમાં પહેલો અને છેલ્લા અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ એ બંને બંધ યોગને

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૫

- [1] સૂત્રહેતુ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ આ સૂત્ર થકી મૂલ પ્રકૃતિના આઠ ભેદોનો નિર્દેશ કરે છે.
- [2] સૂત્ર:મૂળ:-*આદ્યોજ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુષ્કનામગોત્રાન્તરાયા:
- [3] સૂત્ર:પૃથક્:-આદ્ય: જ્ઞાન, દર્શન આવરણ - વેદનીય - મોહનીય - આયુષ્ક - નામ - ગોત્ર - અન્તરાયા:

□ [4] સૂત્રસાર:-પહેલો [-અર્થાત્ પ્રકૃતિ બન્ધ] જ્ઞાનાવરણ,દર્શનાવરણ,વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ક,નામ ગોત્ર, અંતરાયરૂપ છે

[એટલે કે પ્રકૃતિબંધના જ્ઞાનાવરણ-આદિ આઠ ભેદો છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

આદ્ય- પહેલું અર્થાત્ પ્રકૃતિ	જ્ઞાન-વિશેષબોધ
દર્શન-સામાન્ય બોધ	આવરણ-અવારનાર
વેદનીય- વેદના આપે તે	મોહનીય- મોહ પમાડે તે
આયુષ્ક-જીવવાની સમયમર્યાદા	નામ- આત્માને નમાવે તે
ગોત્ર- ઉચ્ચ નીચ્ચપણું	અંતરાય- દાનાદિ આંતરે તે

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાવ. સૂત્ર: ૮:૪ થી પ્રકૃતિ
(૨) સ બન્ધ: સૂત્ર: ૮:૩ થી બન્ધ

□ [7] અભિનવટીકા:- અધ્યવસાયવિશેષ થી જીવ દ્વારા એકજ વખત બ્રહ્મણ કરાયેલ કર્મપુદ્ગલ રાશિમાં એક સાથે આધ્યવસાયિક શક્તિની વિવિધતા પ્રમાણે અનેક સ્વભાવોનું નિર્માણ થાય છે. એ સ્વભાવો અદ્રશ્ય છે છતાં તેનું પરિગણન માત્ર તેમના કાર્યો-અસરો દ્વારા થઈ શકે છે.

એક કે અનેક સંસારી જીવો ઉપર થતી કર્મની અસંખ્ય અસરો ગુભાવાય છે એ અસરોના ઉત્પાદક સ્વભાવો ખરી રીતે અસંખ્યાત જ છે. તેમ છતાં ટૂંકમાં વર્ગીકરણ કરી તે બધાને આઠ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. તે મૂલ પ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે. એ જ આઠ મૂલ પ્રકૃતિ ભેદનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે જ્ઞાનાવરણ આદિ. જે રીતે એક વખત કરાયેલું ભોજન રસ, રુધિર, માંસ વગેરે અનેક રૂપથી પરિણત થઈ જાય છે તે પ્રકારે એક સાથે બંધને પ્રાપ્ત થયેલ કર્મ પરમાણુ પણ જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠે નિમ્નોક્ત પ્રકૃતિમાં ફેરવાય જાય છે

સામાન્યથી કર્મ એક છે. પુન્ય-પાપની અપેક્ષાએ કર્મના બે ભેદ છે. પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ કર્મના ચાર ભેદ છે. જ્ઞાનાવરણ આદિની દૃષ્ટિએ કર્મના આઠ ભેદ છે. ઉત્તર પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ કર્મના ૮૭ ભેદ છે અને આગળ વિચારીએ તો કર્મના સંખ્યાત -અસંખ્યાત અને અનંત ભેદો છે

❖ આદ્ય:- આદ્ય એટલે પહેલું. આ પૂર્વેના અનન્તર સૂત્ર:૪ મુજબ અર્થાત્ તે સૂત્રમાં

*આદ્યો જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીય મોહનીયાયુર્નામગોત્રાન્તરાયા: એ પ્રમાણેનું સૂત્ર દિગમ્બર આશ્વાખ્યામાં છે

સૂચવાયેલા ક્રમની પ્રામાણ્યતા અનુસાર પ્રથમ અર્થાત્ પ્રકૃતિબંધ શબ્દ લેવાશે.

❁ જ્ઞાનાવરણ:- [મૂળ કર્મ પ્રકૃતિ બન્ધ-૧]

☆ જેના વડે જ્ઞાન અર્થાત્ વિશેષ બોધ આવરાય તે જ્ઞાનાવરણ

☆ જે કર્માણુઓ આત્માના જ્ઞાનગુણને દબાવે તે કર્માણુઓ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

☆ કર્મપ્રદેશના જે જત્યાનો મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનોનું આવરણ કરવાનો સ્વભાવ નક્કી

થઈને તે જત્યો આત્મા સાથે બંધાય છે તે જ્ઞાનાવરણ મૂળ પ્રકૃતિ બંધ

☆ જે કર્મ આત્માના જ્ઞાનગુણ ને ઢાંકીદે તે જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે

જગતના પ્રત્યેક આત્મામાં જગતના સમસ્ત જ્ઞેય તત્વને સમસ્ત ભાવે જાણવાની જ્ઞાન શક્તિ રહેલી છે. તે જ્ઞાનગુણને જ્ઞાનાવરણ કર્મ પાંચ પ્રકારે આવૃત કરે છે-ઢાંકે છે, જેથી તે આત્મા જ્ઞેયને તથા પ્રકારે જાણી શકતો નથી. જ્યારે આ પાંચ પ્રકારના આવૃત કર્મોમાંથી જે-જે આત્માએ જે જે કર્મોનો જેટલો જેટલો ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત કરેલો હોય છે તે થકી તેની જ્ઞાનશક્તિ આવિર્ભાવ પામેલી હોવાથી તે અનુસારે તે જીવ જ્ઞેયને જાણી શકે છે અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના સર્વથા ક્ષય વડે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વડે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી બની શકે છે

☆ જ્ઞાનમ્ એવ બોધલક્ષણો વિશેષવિષયઃ પર્યાય આત્મનઃ તસ્યઆવરણમ્ - આચ્છાદનં

☆ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો સ્વભાવ જીવના જ્ઞાનગુણ ને આવરવાનો છે અને તે જ્ઞાનાવરણ કર્મ આંખ ઉપરના પાટા સરખું છે. જેમ આંખ ઉપર પાટો બાંધ્યો હોય તો તેના પાતળા-જાડા પણાનુંસાર ઓછું વતુ દેખાય પણ સંપૂર્ણ દેખી શકાય નહીં, કેમ કે આ કર્મથી જીવનો અનન્ત જ્ઞાનગુણ અવરાય છે.

❁ દર્શનાવરણ:- [મૂળ પ્રકૃતિ બન્ધ-૨]

☆ જેનાવડે દર્શન અર્થાત્ સામાન્ય બોધ અવરાય તે દર્શનાવરણ

☆ જે કર્માણુઓ આત્માના દર્શન ગુણનો અભિભવ કરે તે દર્શનાવરણીય કર્મ.

☆ કર્મ પ્રદેશના જે જત્યાનો દર્શન ગુણને આવરવાનો સ્વભાવ નક્કી થઈને તે જત્યો

આત્માસાથે બંધાય છે તે દર્શનાવરણ મૂળ પ્રકૃતિબંધ.

જે કર્મ આત્માના દર્શન-ગુણને આચ્છાદિત કરે-ઢાંકે તેને દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય.

☆ પરમજ્ઞાની પરમાત્માઓ એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી પ્રકાશેલ છે કે પ્રત્યેક પદાર્થ સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપથી અનેક સ્વરૂપી છે તે માટે તેને યથાથ અવિરુદ્ધ જાણવા સંબંધિ જ્ઞાન પણ સામાન્ય તેમજ વિશેષ સ્વરૂપી એમ બન્ને ભાવ સ્વરૂપ વાળું હોય છે તેમાંથી પ્રથમનું જે સામાન્ય બોધજ્ઞાન તે પ્રત્યેક સંસારી આત્માને પ્રથમ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ અનુસારે થાય છે.

☆ દર્શનપર્યાયઃ સામાન્યોપલમ્બલક્ષણસ્તસ્યઆવરણં આચ્છાદનં દર્શનાવરણમ્

☆ દર્શનાવરણ કર્મનો સ્વભાવ જીવના દર્શન ગુણને આવરે છે. જેમ દ્વારપાળે રોકેલા મનુષ્યોને રાજા જોઈ શકતો નથી તેમ જીવરૂપ રાજા દર્શનાવરણ કર્મના ઉદયથી પદાર્થ અને વિષયને દેખી શકતો નથી.

આ કર્મ વડે જીવનો અનન્ત દર્શન ગુણ અવરાય છે

❖ વેદનીય:- [મૂળ પ્રકૃતિ બન્ધ-૩]

☆ જેથી સુખકેદુઃખ અનુભવાય તે વેદનીય

☆ જે કર્માણુઓ આત્માના અનંત અવ્યાબાધ સુખને રોકીને બાહ્ય સુખ અને દુઃખ આપે તે કર્માણુઓ વેદનીયકર્મ.

☆ અક્ષયસ્થિતિ ગુણનું આવરણ કરવા સાથે સાંસારિક સુખ-દુઃખનું વેદન કરાવવાનો સ્વભાવ જે કર્મ પ્રદેશ ના જત્યામાં ઉત્પન્ન થાય તે સ્વભાવનું નામ વેદનીય મૂળ કર્મ પ્રકૃતિ બંધ.

☆ જે કર્મ દ્વારા જીવને સાંસારિક ઇન્દ્રિય જન્ય સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય તેને વેદનીય કર્મ કહેવાય છે.

☆ જે કર્મ અન્ય સંશ્રિલષ્ટ યા અસંશ્રિલષ્ટ સંબંધોનું આત્માને સંવેદન [-સુખ-દુઃખરૂપે] ઉપજાવે છે, જે મુખ્ય પણે મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવને સંમોહનું કારણ બને છે. જ્યારે સમ્યકદ્રષ્ટિ જીવને આત્મભાવમાં સ્થિર થવા માટે પ્રેરક બને છે.

☆ સુખદુઃખરૂપેણ અનુભવિતવ્યત્વાદ્ વેદનીયમ્ इति કર્મ સાધનમ્ ।

☆ વેદનીય કર્મનો સ્વભાવ જીવને સુખ-દુઃખ આપવાનો છે. જેમ મધ વડે લેપાયેલી તલવારને ચાટતા મીઠાશ પણ અનુભવાય છે અને ધાર લાગતા દુઃખ પણ થાય છે તેમ અહીં જીવને શાતાતથા અશાતા બંને અનુભવવી પડે છે.

આ કર્મ જીવના અવ્યાબાધ અનન્ત સુખ ગુણને રોકે છે

❖ મોહનીય :- [મૂળ પ્રકૃતિ બન્ધ-૪]

☆ જેના વડે આત્મા મોહ પામે તે મોહનીય

☆ આત્માની સ્વભાવ રમણતા કે સ્થિરતા રૂપ ચારિત્રને દબાવનારા કર્માણુઓ તે મોહનીય કર્મ

☆ દર્શન મોહનીય સમ્યક્ દર્શન ગુણોનું અને ચારિત્ર મોહનીય સમ્યક્ ચારિત્ર ગુણોનું આવરણ કરવા સાથે જગત્ ના પદાર્થો તરફ મોહ-ખોટું આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરવાનો જે સ્વભાવ, કર્મ પુદ્ગલોના જત્યા ધરાવતા થાય છે, તે સ્વભાવ મોહનીય મૂળકર્મ પ્રકૃતિ બંધ

☆ જે કર્મ, જીવને સ્વ-પર વિવેકમાં તથા સ્વરૂપ રમણતામાં બાધા પહોંચાડે છે અર્થાત્ જે કર્મ આત્માના સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્ર ગુણનો ઘાત કરે છે તેને મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

☆ આ મોહનીય કર્મ સૌ પ્રથમતો આત્માને આત્મ ભાન ભૂલાવી પર દ્રવ્યના સંયોગ-વિયોગમાં મૂઠ બનાવે છે. જેમાં પ્રથમ દર્શન મોહનીય કર્મને શાસ્ત્રકારો એ મુખ્ય જણાવેલ છે તે સાથે બીજું ચારિત્ર મોહનીય કર્મ જેના ઉદયે સોળ પ્રકારનો કષાય ભાવ તેમજ નવ પ્રકારના નોકષાયના પરિણામ થાય છે, જેથી સંસારી જીવ આત્માર્થ સાધવાથી વિમુખ થાય છે.

☆ મોહયતિ મોહનં વા મુહ્યતિ એનેન્ इति વા મોહનીયમ્

☆ મોહનીય કર્મનો સ્વભાવ જીવના સમ્યક્ત્વ ગુણ તથા અનન્ત ચારિત્ર ગુણને રોકવાનો છે, એ મોહનીય કર્મ મદિરા સરખું છે. જેમ મદિરા પીવાથી જીવ ઉન્મત્ત થાય છે, હિત-અહિતને જાણતો નથી, તેમ મોહનીય ઉદયથી પણ જીવ ધર્મ-અધર્મ કંઈ પણ જાણી-આદરી- પાળી શકતો નથી

આ કર્મથી જીવનો અનન્ત ચારિત્ર ગુણ રોકાય છે.

❖ આયુષ્ક કર્મ [મૂળ પ્રકૃતિ બન્ધ-૪]

☆ જેથી ભવધારણ થાય તે આયુષ.

☆ અક્ષય સ્થિતિ ગુણને રોકીને જન્મ મરણનો અનુભવ કરાવનારા કર્મણુઓ તે આયુષ્ક કર્મ.

☆ આત્માના અક્ષય સ્થિતિ ગુણનું આવરણ કરવા સાથે નવું શરીર બનાવવા તરફ જતાં તથા નવું શરીર બનવા માંડે ત્યાંથી માંડીને તે છૂટી જાય ત્યાં સુધી ટકાવી રાખવા લાંબી-ટૂંકી સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન કરવાનો જે સ્વભાવ કર્મ પુદ્ગલોના જત્યામાં ઉત્પન્ન થાય તે સ્વભાવ આયુષ્ય મુળ કર્મ પ્રકૃતિ બન્ધ.

☆ જે કર્મના અસ્તિત્વ થી પ્રાણી જીવતો રહે છે અને ક્ષય થવાથી મરણ પામે છે આવો જીવન મરણનો વ્યવહાર જેના આધારે થાય છે તેને આયુષ્ય કર્મ કહેવાય છે.

☆ આ આયુષ્ય કર્મ દરેક સંસારી જીવ આખા ભવ પ્રમાણ કાળમાં એકજ વાર બાંધે છે અને જેટલું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તેટલોજ કાળ તે અન્ય [ફક્ત તે પછીના બીજા] ભવ સંબંધિ જીવી શકે છે. તેથી વધુ કાળ જીવી શકતો નથી. કદાચ ઉપક્રમાદિ નિમિત્તે આયુષ્ય ઘટી જાય ખરું પણ વધે તો નહીંજ.

☆ एति अनेन गति अन्तराणि इति आयुः आयुरेव चायुष्कं ।

☆ આયુષ્ય કર્મનો સ્વભાવ જીવ ને અમુક ગતિમાં અમુક કાળ સુધી રોકી રાખવાનો છે માટે એ કર્મ બેડી સરખું છે. જેમ બેડીમાં પડેલો મનુષ્ય રાજાએ નિયત કરેલી મુદત સુધી બંદી ખાનામાંથી બહાર નીકળી શકે નહીં તેમ તે ગતિ સંબંધિ આયુષ્ય કર્મના ઉદયથી જીવ તે ગતિમાંથી નીકળી શકતો નથી.

આ કર્મથી જીવનો અક્ષય સ્થિતિગુણ રોકાય છે.

❖ નામકર્મ:- [મૂળ પ્રકૃતિ બન્ધ-૬]

☆ જેથી વિશિષ્ટ ગતિ- જાતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય તે નામ

☆ અરૂપી પણાને દબાવી ને મનુષ્યાદિ પર્યાયોનો અનુભવ કરાવનાર કર્મણુઓ તે નામકર્મ.

☆ આત્માની અરૂપાવસ્થાનું આવરણ કરવા સાથે આત્મા ને જુદા જુદા આકારો, નામો વગેરે ધારણ કરવાની ફરજ પાડવાનો જે સ્વભાવ-કે તે સ્વરૂપે નમાવવાનો જે, સ્વભાવ કર્મ પુદ્ગલ ના જથ્થામાં ઉત્પન્ન થાય તે જત્યા નો સ્વભાવ એટલે નામ-મૂળકર્મ પ્રકૃતિ બંધ.

☆ જે કર્મના ઉદયથી જીવ નરક તિર્યચ આદિ નામથી સંબોધિત થાય છે અર્થાત્ અમુક જીવ નારકી છે, અમુક જીવ તિર્યચ છે, અમુક જીવ મનુષ્ય છે, અમુક જીવ દેવ છે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે તે નામ કર્મ છે

☆ આ નામ કર્મના ઉદયે જીવના નારક તિર્યચ દેવ-મનુષ્યાદિ નામો પડે છે તે સાથે તેની અનેક વિધ વિચિત્રતા સાથે તેના બીજા પણ અનેક નામો પડે છે કે જેનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં જણાવાયું છે. તત્વતઃ તો આત્મા અરૂપી -અનામી છે તેથી તેના જેટલા પણ સંબંધે જે જે નામ પડાય છે તે નામ કર્મના ઉદયના પરિણામ જાણવા

☆ नामयति नाम प्रहयत्यात्मानं गत्याद्यभिमुखमिति, नम्यते वा प्रह्वीक्रियतेऽनेनेति नाम।

☆ નામકર્મનો સ્વભાવ ચિત્રકાર સરખો છે, નિપુણ ચિતારો જેમ અનેક રંગોથી અંગ ઉપાંગ યુક્ત દેવ, મનુષ્ય આદિના અનેક રૂપો ચિતરે છે તેમ ચિતારા સરખું નામકર્મ પણ અનેક વર્ણવાળા અંગ ઉપાંગ યુક્ત દેવ, મનુષ્ય આદિ અનેક રૂપો બનાવે છે.

આ કર્મનો સ્વભાવ જીવના અરૂપી ગુણને રોકવાનો છે.

❖ ગોત્રકર્મ [મૂળ પ્રકૃતિ બન્ધ-૭]

☆ જેથી ઉચ્ચપણું કે નીચપણું પમાય તે ગોત્ર

☆ અગુરુ-લઘુપણાનો અભિભવ કરીને ઉચ્ચકુળ કે નીચ કુળનો વ્યવહાર કરનાર કર્માણુઓ તે ગોત્રકર્મ

☆ આત્માના અગુરુ લઘુ ગુણનું આવરણ કરવા સાથે જ આત્માને ઉચ્ચનીચ તરીકે ઓળખાવવાનો જે સ્વભાવ કર્મ પુદ્ગલોના જત્યામાં ઉત્પન્ન થાય, તે સ્વભાવ ગોત્ર મૂળકર્મ પ્રકૃતિ બંધ

☆ આત્મા તત્વતઃ શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન-નિરાકાર હોવા છતાં સંસારી જીવનો કર્મ પ્રમાણે આ સંસારમાં જન્મ-જીવન અને મરણની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. આ સાથે ગોત્ર કર્મના ઉદય પ્રમાણે જીવને ઉચ્ચ યા નિચ્ચ સ્થાનમાં જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે મહદ્ અંશે નીચ સ્થાનમાં જન્મેલાને ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરનાર આત્માને ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક વિઘ્નો થતા હોય છે. જ્યારે ઉચ્ચસ્થાનમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરનાર આત્માને ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક વિઘ અનૂકૂળતા ઓ પ્રાપ્ત થતી હોય છે.

☆ ગોત્રંતચ્ચનીચભેદલક્ષણં તદ્ ગच्छति प्राप्नोति आत्मा इति गोत्रम् ।

☆ ગોત્રકર્મ કુંભાર સરખું છે. જેમ કુંભાર ચોરી-કુંભ સ્થાપન માટે ઉત્તમ ઘડા બનાવે તો તે ઘડા માંગલિક તરીકે પૂજાય છે અને મદિરા આદિના ઘડઘ બનાવે તો નિંદનીય થાય છે. તેમ જીવ પણ ઉચ્ચ ગોત્ર માં જન્મે તો પૂજનીક અને નીચ ગોત્રમાં જન્મે તો નિંદનીય થાય છે. આ કર્મનો સ્વભાવ જીવના અગુરુ લઘુ ગુણને રોકવાનો છે

❖ અન્તરાય કર્મ [મૂળ પ્રકૃતિ બન્ધ-૮]

☆ જેથી લેવા-દેવા આદિમાં વિઘ્ન આવે તો અંતરાય .

☆ અનંત વીર્ય ગુણને દબાવનારા કર્માણુઓ તે અંતરાયકર્મ.

☆ આત્માના દાનદિક ગુણોનું આવરણ કરવા સાથે તે તે પ્રવૃત્તિ કરવામાં રોકાવટ નાંખવાનો જે સ્વભાવ કર્મ પુદ્ગલોના જત્યામાં ઉત્પન્ન થાય તે અંતરાય મૂળકર્મ પ્રકૃતિ બંધ જે કર્મ આત્માની વીર્ય, દાન, લાભ, ભોગ અને ઉપભોગ રૂપ શક્તિઓ નો ઘાત કરે છે તેને અંતરાયકર્મ કહેવાય છે.

☆ આ કર્મનો ઉદય જીવ ને પોતાની છતી અને પ્રાપ્ત શક્તિઓએ પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં વિઘ્નભૂત થતો હોવાથી આત્મા પોતાની તથારૂપ શક્તિ સંયોગના પ્રવર્તનનો લાભ મેળવી શકતો નથી

☆ અન્તર્ધીયતેઽનેનાત્મનો વીર્યલાભાદિ અન્તરાયઃ અન્તર્ધાનં વાઽઽત્મનોવીર્યાદિપરિણામસ્ય ઇતિ અન્તરાયઃ

☆ અંતરાયકર્મ ભંડારી સરખું છે. જેમ રાજા દાન આપવાના સ્વભાવ વાળો હોય પરંતુ રાજ્યની તિજોરીનો વહિવટ કરનાર ભંડારી જો પ્રતિકુળ હોય તો અમુક અમુક પ્રકારની રાજ્યને ખોટ કે તોટો છે એવું વારંવાર સમજાવવાથી રાજા પોતાની ઈચ્છા મુજબ દાન ન આપી શકે, તેમ જીવનો સ્વભાવતો અનન્ત દાન-લાભ ભોગ-ઉપભોગ અને વીર્ય લબ્ધિવાળો છે પરંતુ આ અંતરાયકર્મ ના ઉદયથી જીવના તે અનંત દાનાદિ સ્વભાવ સાર્થક-પ્રગટ થઈ શકતા નથી.

આ રીતે આ કર્મનો સ્વભાવ જીવના અનંત વીર્ય ગુણને ઢાંકવાનો છે

કર્મના વિવિધ સ્વભાવોને સંક્ષેપની દ્રષ્ટિએ ઉપરના આઠ ભાગોમાં વહેંચી નાખ્યા છતાં, વિસતૃત રુચિ જિજ્ઞાસુઓ માટે મધ્યમ માર્ગથી તે આઠના બીજા પ્રકારો વર્ણવવામાં આવ્યા છે, જે ઉત્તર પ્રકૃતિના ભેદથી પ્રસિધ્ધ છે, આવા ઉત્તર ભેદોની સંખ્યા ૯૭ છે. જે હવે પછીના સૂત્રોમાં જણાવેલ છે.

❁ ક્રમહેતુ:-સૂત્રકારે અહીં જ્ઞાનાવરણ આદિ જે ક્રમ પસંદ કરેલ છે, એ જ ક્રમ નવતત્વ માં છે અને એ જ ક્રમ કર્મગ્રન્થ માં પણ જણાવાયેલ છે તેનું કારણ સિદ્ધસેનગણિજી આ રીતે જણાવે છે જ્ઞાન દર્શન આવરણ ઉદય જનિત સર્વ જીવોને ભવવ્યથા છે તેને વેદતા એવાને પણ મોહથી અભિભૂત થવાથી વિરકિત હોતી નથી. અવિરકિત જીવોને દેવ-માનુષ-તિર્યચ-નારક આયુ વર્તે છે પણ અનામી નેજન્મ હોતો નથી જન્મ પામેલાને સદૈવ ગોત્ર તો સાથે જ રહે છે. તે સંસારીને અન્તરાય કારણે સર્વત્ર અન્તરાય અર્થાત્ વિઘ્નો નડે છે.

❁ આઠ કર્મોની આત્મા ઉપર અસર:-

આઠે કર્મોના સ્વરૂપને જણાવતી વખતે આઠે કર્મોની આત્મા ઉપરની અસરોનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જોયું પણ સ્પષ્ટ-અલગ રૂપે અહીં કર્મથકી થતા આત્મા ગુણ-આવરણ ને જણાવેલ છે

(૧) જ્ઞાન (૨) દર્શન ગુણ દરેક વસ્તુ સામાન્ય અને વિશેષ એમ બે પ્રકારે હોય છે તેમાં વસ્તુનો વિશેષરૂપ બોધ તે જ્ઞાન અને સામાન્યરૂપ બોધ તે દર્શન મતલબ કે જ્ઞાન અને દર્શન એ બંને બોધ રૂપ જ છે છતાં વસ્તુના વિશેષ બોધ ને શાસ્ત્રકારો જ્ઞાન કહે છે અને સામાન્ય બોધને દર્શન કહે છે

આ જ્ઞાન અને દર્શનના ગુણને લીધે આત્મામાં ભૂતભાવિ અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળની સમસ્ત વસ્તુઓનો સામાન્ય અને વિશેષ રૂપે બોધ કરવાની શકિત છે.

અત્યારે ભૂત અને ભાવિની વાત બાજૂએ મૂકીને ફક્ત વર્તમાન કાળની વસ્તુનો જ વિચાર કરીએ તો વર્તમાન કાળે પણ અમુકજ વસ્તુઓનો સામાન્ય-વિશેષ રૂપે બોધ થાય છે, અને તે બોધ પણ ઈન્દ્રિયોની મદદથી. આનું કારણ શું?

આનું કારણ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય પ્રકૃતિ છે. આ બંને પ્રકૃતિએ આત્માની જ્ઞાન અને દર્શન બંને શકિતઓ ને દબાવી દીધી છે. છતાં તે પ્રકૃતિઓ સર્વથા જ્ઞાન દર્શન ગુણને દબાવી શકી નથી તેથી વાદળ છાયા સૂર્યની માફક તેના ઈદ્રોમાંથી કિંચિત્ પ્રકાશ દેખાય, તેમ આત્મારૂપી સૂર્ય પર કર્મ પ્રકૃતિ બંધ રૂપી વાદળોનું આવરણ હોવા છતાં ક્ષયોપશમ રૂપી ઈદ્રો દ્વારા કંઈક જ્ઞાન-દર્શનગુણ રૂપી પ્રકાશ વ્યક્ત થાય છે.

(૩) અવ્યાબાધ સુખ:- આત્માનો ત્રીજો ગુણ છે અનંત અવ્યાબાધ સુખ. આ ગુણથી આત્મા કોઈપણ વસ્તુની અપેક્ષા વિના સ્વભાવિક સહજ સુખી જ હોય છે, છતાં આપણે દુઃખી છીએ અને યત્કિંચિત્ જે કંઈ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ ભૌતિક વસ્તુઓ દ્વારા થાય છે તેનું કારણ વેદનીય કર્મ છે. વેદનીય કર્મ આત્માના સ્વભાવિક સુખને ઢાંકી દીધું છે.

(૪) અનંત ચારિત્ર:- આત્માનો ચોથો ગુણ છે અનંત ચારિત્ર. જેને લીધે તે સ્વભાવ દશામાંજ રમણ કરે છે. પરભાવ દશામાં જતો નથી. પણ મોહનીય કર્મથી આ ગુણનો અભિભવ થઈ ગયો છે પરિણામે આત્મા ભૌતિક વસ્તુ પરત્વે રાગદ્વેષ વાળો થઈ પરભાવ દશામાં રમતો થઈ ગયો છે.

(૫) અક્ષય સ્થિતિ:- આત્માનો પાંચમો ગુણ છે. આ ગુણના લીધે આત્માને જન્મ-જરા-મરણ આદિ કશું હોતું નથી પણ આયુષ્ય કર્મના કારણે અક્ષય ગુણ આવરાઈ જતાં તેને જન્મ-મરણ કરવા પડે છે.

(૬) અરૂપિપણું:- આત્માના આ છઠ્ઠા ગુણને લીધે તેને રૂપ નથી. રસ નથી, ગંધ નથી, સ્પર્શ નથી છતાં નામ કર્મને વશ થઈને આપણે શરીર ધારી થઈએ ત્યારે જાડા-પાતળા, કાળા-ઘોળા, માણસ-દેવ વગેરે વિકારો થી યુક્ત થઈએ છીએ આ રીતે નામકર્મ થી અરૂપીપણું ગુણ ઢંકાઈ જાત્ર છે.

(૭) અગરુલઘુતા:- સાતમો ગુણ તે અગરુલઘુતા. આ ગુણથી આત્મા નથી, ઉચ્ચ કે નથી નીચ. છતાં ઉચ્ચ કેનીય કુળ-જાતિના વ્યવહાર જગતમાં દેખાય છે તેનું કારણ ગોત્ર કર્મ છે. આ ગોત્ર કર્મ થકી આત્માનો અગરુલઘુગુણ અવરાઈ જાય છે

(૮) અનનંત વીર્ય:- આત્માનો આઠમો ગુણ છે. આત્મા આ ગુણથી અતુલી બલિ છે પણ અંતરાય કર્મને લીધે તેની આ શક્તિ દબાઈ ગઈ છે. આ રીતે આઠ કર્મો આઠ ગુણ ને દબાવનારા છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- અટ્ટકમ્પપગડીઓ પળ્લતાઓ, તં જહા ણાણાવરણિજ્જં દંસણાવરણિજ્જં વેદણિજ્જં મોહણિજ્જં આઝયં નામં ગોયં અંતરાઈયં

❁ પ્રજ્ઞા. પ.૨૩,૩.૧સૂ.૨૮૮

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

- પ્રકૃતિ બંધના આ જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ વિષયક સૂત્ર:- આ અધ્યાયમાં ૭ થી ૧૪ જોવા
- જ્ઞાનાવરણ આદિના ભેદોની સંખ્યા-સૂત્ર ૮:૬

☆ અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ:-

- (૧) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ, સર્ગ ૧૦, શ્લોક ૧૬૪, ૧૪૮. ૧૫૩. ૧૫૫, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૫, ૨૪૮
- (૨) નવતત્વ પ્રકરણ:- ગાથા ૩૮ મૂળ તથા વિવેચન
- (૩) કર્મ ગ્રંથ પહેલો ગાથા ૩ મૂળ તથા વિવેચન

□ [9]પદ્ય:-

- (૧) પ્રથમ ભેદે પ્રકૃતિના આઠ ભેદો માનવા
જ્ઞાનાવરણ કર્મ પહેલું ભેદ બીજા સાધવા
દર્શન આવરણ બીજું વેદનીય ત્રીજું કહે
મોહની વળી કર્મ ચોથું ભવિક જનતે સદહે
આયુષ્ય કર્મ પાંચમું છે છઠ્ઠું કર્મનામનું
ગોત્ર કર્મ સાતમું ને આઠમું અંતરાયનું
- (૨) જ્ઞાન દર્શન આવરણ ઉભયેય વેદનીય ને મોહનીય પણ તેમ
આયુષ્ય નામ ગોત્ર અંતરાય એ આઠ પ્રકૃતિ ભેદ ગણાય

□ [10]નિષ્કર્ષ:- આઠે કર્મોની જાણકારી પછી તેના નિષ્કર્ષ માટે એકજ વાત યોગ્ય લાગે છે- જેમ કોઈ વ્યક્તિ આપણું બધું લુંટી ને સામે ઉભો રહેતો આપણી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ તે ચીજો પાછી મેળવવાની જ હોય, તેમ અહીં પણ કર્મ શત્રુઓ આપણા મૂળભૂત આત્માગુણોને લુંટે છે દબાવે છે તે જાણ્યા પછી તે શત્રુની પાસેથી આપણા ગુણોને પાછા મેળવવાનો અર્થાત્ મૂળભૂત ગુણો પ્રગટ કરવા આ શત્રુને મારી હઠાવવા એ જ આપણો પુરુષાર્થ હોવો જોઈએ અને જો એ પુરુષાર્થ કરવો હશે તો આ કર્મ જન્ય સર્વ સુખ-દુઃખ, આદિ ક્ષાયોપશમિક સર્વે પદાર્થોને તિલાંજલી આપીને ક્ષાયિક ગુણ પ્રાપ્તિ જન્ય સુખ આદિ માટે મોક્ષના પંથે પ્રયાણ કરવું પડશે.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૬

□ [1]સૂત્રહેતુ:- પૂર્વસૂત્ર માં જે મૂળ પ્રકૃતિ દર્શાવી તેની ઉત્તર પ્રકૃતિની સંખ્યા આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:-*પ્વનવદ્વયષ્ટાવિંશતિચતુર્દ્વિચત્વારિશદ્દ્વિપ્વનભેદાયથાક્રમમ્

□ [3]સૂત્ર:પૃથક્-પ્વનવદ્વિ-અષ્ટાવિંશતિ-ચતુ:- દ્વિચત્વારિશદ્-દ્વિ-પ્વન ભેદા: યથાક્રમમ્

□ [4]સૂત્રસાર:- [આઠ મૂળપ્રકૃતિના] યથાક્રમે પાંચ, નવ, બે, અઠાવીસ, ચાર, બેતાલીસ, બે અને પાંચ ભેદો છે.

□ [5]શબ્દજ્ઞાન:-

પ્વન-પાંચ (૫)

નવ-નવ (૯)

દ્વિ-બે (૨)

અષ્ટાવિંશતિ-અઠાવીસ (૨૮)

ચતુ:-ચાર (૪)

દ્વિચત્વારિશદ્- બેતાલીસ (૪૨)

દ્વિ- બે (૨)

પ્વન-પાંચ (૫)

ભેદા:- ભેદો, પ્રકારો

યથાક્રમમ્ -ક્રમાનુસાર

□ [6] અનુવૃત્તિ:- આઠો જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુષ્કનામગોત્રાન્તરાયા: સૂત્ર ૮:૫

*દિગમ્બર આમ્નાય મુજબ પ્વનવદ્વયષ્ટાવિંશતિચતુર્દ્વિચત્વારિશદ્દ્વિપ્વનભેદો યથાક્રમમ્- એ રીતે સૂત્ર છે.

□ [7] અભિનવટીકા:-આ પૂર્વેના સૂત્ર:પમાં જ્ઞાનાવરણઆદિ જે આઠ કર્મપ્રકૃતિ ગણાવી તેની ઉત્તર પ્રકૃતિની સંખ્યાને જણાવવા માટે આ સૂત્ર રચના થયેલી છે. તે મુજબ:-

૧	જ્ઞાનાવરણીય	-૫	ભેદો	૫	-આયુષ્ક	-૪	ભેદો
૨	દર્શનાવરણ	-૮	ભેદો	૬	-નામ	-૪૨	ભેદો
૩	વેદનીય	-૨	ભેદો	૭	-ગોત્ર	-૨	ભેદો
૪	મોહનીય	-૨૮	ભેદો	૮	-અંતરાય	-૫	ભેદો

આ રીતે તત્વાર્થ સૂત્રકાર કુલ-૮૭ ભેદોને જણાવે છે આ ભેદો કયા કયા અને કઈરીતે છે? તેનું વર્ણન સૂત્રકાર પોતે જ હવે પછીના સૂત્રોમાં કરવાના છે.

અહીં જે આઠભેદો દર્શાવાયા છે તે અનન્તર એવા સૂત્ર:પ સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવાથી પાંચમાં સૂત્રની અનુવૃત્તિ લીધી છે અને તે સંખ્યા મુજબના નામ નિર્દેશ સહ બધી પેટા પ્રકૃતિ નું વર્ણન સૂત્રકાર હવે પછીના સૂત્ર ૮:૭ થી ૮:૧૪ માં કરેલું છે.

આ રીતે મૂળપ્રકૃતિ ભેદ ભલે આઠ હોય પણ ઉત્તર પ્રકૃતિ સહિતના ૮૭ ભેદો છે.

♣ ઉત્તર પ્રકૃતિના ૮૭ ભેદ વિષયક વિચારણા:-

(૧) મૂળ કથન રૂપે અહીં ૮૭ ભેદજ કહેવાયા છે.

(૨) નવતત્વ ગાથા--૩૮માં ઉત્તર પ્રકૃતિ ની સંખ્યા ૧૫૮ કહેલી છે

(૩) કર્મગ્રન્થ -પહેલો ગાથા-૩, નવતત્વ અને આ ગાથા બંને સંપૂર્ણ સમાન હોવાથી કર્મગ્રન્થકાર પણ ૧૫૮ ઉત્તર પ્રકૃતિ જ જણાવે છે

(૪) આ ૧૫૮ પ્રકૃતિને બંને ગ્રન્થોમાં સત્તા આશ્રિત પ્રકૃતિ કહેલી છે. બંધ આશ્રીત પ્રકૃતિ તો તેઓ પણ ૧૨૦ જ ગણે છે અને ઉદય આશ્રીત પ્રકૃતિ ૧૨૨ ગણે છે.

(૫) આ મંતવ્ય ભેદમાં આ રીતે સમાધાન થઈ શકે છે-કે

☆ પહેલું તો એ કે કર્મગ્રન્થ ના જ વિવેચનોમાં નામકર્મના ૪૨-૬૭-૮૩ અને ૧૦૩ ભેદો કહ્યા છે.

☆ અહીં ૪૨ની સંખ્યા સ્વીકારીએ તો તત્વાર્થ સૂત્ર અને કર્મગ્રન્થ માં કોઈ મંતવ્ય ભેદ દેખાશે નહીં

☆ જો ૬૭ ની સંખ્યા સ્વીકારીએતો-૨૫ ઉત્તર પ્રકૃતિ વધી જશે ૮૩ની સંખ્યા સ્વીકારીએ તો ૫૧ ઉત્તર પ્રકૃતિ વધીજશે પણ આ બધા ભેદ વિષયક પ્રશ્નો નું સમાધાન સૂત્ર-૮:૧૨ ના ભાષ્યમાં કરવાનું હોવાથી અહીં તેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી નથી

સારાંશ:-

(૧) તત્વાર્થ સૂત્રમાં મૂળ પ્રકૃતિ-૮ અને તેના ઉત્તરભેદો ૮૭ જ કહેવાયા છે.

(૨) સંખ્યાવિષયક ભેદોનું મુખ્ય તફાવતી સૂત્ર નામ કર્મ વિષયક છે.

(૩) નામકર્મ અંગેના સૂત્ર ૮:૧૨ ના સ્વોપજ્ઞભાષ્યમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ એ અનેક ખુલાસા આપેલા છે. તદનુસાર કુલ ઉત્તર પ્રકૃતિ ૧૨૨ કે ૧૫૮ નહીં પણ અનેકવિધ છે તેવું સ્પષ્ટ થાય છે.

(૪) આ રીતે નવતત્વ, કર્મગ્રન્થ કે કર્મપ્રકૃતિ ગ્રન્થોને વળગી રહ્યા વિના ખુલ્લા મનથી, તત્વ

જીજ્ઞાસાની દ્રષ્ટિએ તત્ત્વાર્થ સૂત્રનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રકૃતિની સંખ્યાત-અસંખ્યાત કે અનંત ભેદ વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત થશે અને શાસ્ત્ર પરત્વેની શ્રદ્ધા દૃઢ થશે. કેમકે પ્રજ્ઞાપના અને સમવાયાંગ નામક આગમોમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રાનુસાર સંખ્યા સંદર્ભો મળે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તત્ત્વાર્થ સૂત્રનો મૂળશ્લોક જ આ પ્રજ્ઞાપના નામક ઉપાંગ કે સમવાયાંગ નામક અંગ હોય તેવું જણાય છે માટે ૯૭ ભેદ વિષયક વાત માત્ર તત્ત્વાર્થની નહીં પણ આગમિક પણ છે તે વાત દૃઢ રીતે પ્રતીત થાય છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- અહીં ફક્ત સંખ્યા વિષયક કથન હોવાથી તેનો અલગ આગમ સંદર્ભ નથી કારણ કે સૂત્ર ૮:૭ થી ૮:૧૪ માં ૨જૂ થયેલા આગમ પાઠોમાં ક્રમાનુસાર ૫-૯-૨ વગેરે પાઠો [ઉત્તરભેદો સ્વરૂપે] વ્યક્ત થયાજ છે

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

આ આઠે પ્રકૃતિની જે પેટા પ્રકૃતિ સંખ્યા જણાવી તેનું નામ નિર્દેશ સહ વર્ણન આ અધ્યાયના સૂત્ર:૭ થી સૂત્ર:૧૪ માં કહેવાયું છે

અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) દ્રવ્યલોકપ્રકાશ-સર્ગ:૧૦ શ્લોક-૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૭, ૧૬૮, ૨૪૮

(૨) નવતત્ત્વ- પ્રકરણ-ગાથા:૩૮

(૩) કર્મગ્રન્થ પહેલો ગાથા:૩

□ [9] પદ:-

- ૧- પાંચ નવ બે વીશ અધિકે આઠ સાથે યોગમાં ચાર બેતાલીશ બેથી પાંચ સંખ્યા સાથમાં ભેદ આઠે પ્રતિ ભેદે ભેદ સંખ્યા હવે સુણો . સૂત્ર શૈલી દ્વય ઘરતાં કર્મ આઠેને હણો
- ૨- અનુક્રમથી પાંચ ન વળે, અઠાવીસને ચાર કહ્યા ભેદો બેતાલીશ બે પાંચ આઠકર્મ પ્રકૃતિ તેથી ચેતો

□ [10] ઉત્તર પ્રકૃતિની સંખ્યા થકી આઠકર્મોની અનેકવિધતાનું સૂત્રકાર દર્શન કરાવે છે. જે આપણી શ્રદ્ધાને મજબુત બનાવવાનું પ્રેરક બળ છે. જગત્માં દેખાતા વૈવિધ્યનો અતિ મહત્વપૂર્ણ ખુલાસો આ સૂત્ર થકી પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મો આ અથવા આટલાજ નથી પણ અનેક છે અને અનેક કર્મોને કારણે જગત્માં જીવ-અજીવ આદિમાં આટલું બધું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. વૈવિધ્યનો અભાવ કે સંપૂર્ણ સમાનતાની અપેક્ષા હોય તો મોક્ષ સિવાય અન્ય સ્થળજ નથી. વર્તમાન રાજકારણી કે સમાજના અગ્રણી ને પણ આ તારણ ઉપયોગી થાય તેમ છે કે જો સંપૂર્ણ ભેદભાવ વિહિન સમાજ રચનાની અપેક્ષા હોય તો આ કર્મ વિહિન સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવો.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૭

□ [1] સૂત્રહેતુ: - જ્ઞાનાવરણ નામક મૂળ કર્મપ્રકૃતિના પાંચ ઉત્તરભેદોનો નિર્દેશ કરવા આ સૂત્રની રચના થયેલી છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *મત્યાદીનામ્

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્-મતિ - આદીનામ્

□ [4] સૂત્રસાર:-મતિ આદિ [-મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન: પર્યાય અને કેવળ] એ પાંચ જ્ઞાનોના [આવરણો, એ પાંચ જ્ઞાનાવરણ કર્મો છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

મત્યાદીનામ્-મતિ વગેરેના, અહીં આદી શબ્દથી મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યાય, કેવળ એપાંચ ભેદો લેવા.

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) આઘો જ્ઞાનદર્શનાવરણ. સૂત્ર ૮:૫ થી જ્ઞાનાવરણ શબ્દની અનુવૃત્તિ લેવી.

(૨) પઞ્ચનવદ્વયષ્ટા. સૂત્ર ૮:૬ થી પઞ્ચ ની અનુવૃત્તિ.

□ [7] અભિનવટીકા:-પ્રત્યેક આત્મામાં સમસ્ત જ્ઞેયને આત્મ પ્રત્યક્ષ જોવાની જ્ઞાન શક્તિ

રહેલી છે. પરંતુ આ જ્ઞાનગુણ ઉપર પાંચ પ્રકારના કર્મોના આવરણો-ઢાંકણો લાગવાથી તે જ્ઞાનગુણ દબાઈ ગયેલો છે. આ જ્ઞાન એ આત્મદ્રવ્યનો સ્વ-સ્વભાવ હોવાથી કોઈપણ કાળે કોઈનાથી પણ તે સર્વથા દબાઈ કે નષ્ટ થઈ શકે તેમ નથી, આથી દરેક જીવોમાં આવરણોની દૂર કરાયેલ [ક્ષયોપશમ પ્રમાણે] જ્ઞાનગુણ લબ્ધિ અવશ્ય હોય છે આ મૂળ જ્ઞાનગુણ લબ્ધિ જે જે રીતે પ્રવર્તે છે, તે તે સંબંધોને લઈને અર્થાત્ તેના આવરક કર્મોને જણાવવા પૂર્વક તેના પાંચ મુખ્ય (-પેટા)ભેદો અહીં જણાવેલા છે.

❖ સર્વ પ્રથમ મતિ-આદિ પાંચે જ્ઞાનોનું સ્વરૂપ

પ્રથમ અધ્યાયમાં પાંચે જ્ઞાનની ચર્ચા અતિ વિસ્તારથી થયેલી જ છે. છતાં જ્ઞાનાવરણ કર્મ સમજી શકાય તે હેતુ થી અહીં પુન: તે પાંચે જ્ઞાનોની સામાન્ય વ્યાખ્યા કરેલી છે. ઉંડાણથી સમજવા માટે તો પ્રથમ અધ્યાયની અભિનવટીકા જોવી.

-૧ મતિજ્ઞાન:- ઈન્દ્રિય અને મનની સહાય થી જે જ્ઞાન થાય છે તેને મતિજ્ઞાન કહે છે.

-૨- શ્રુતજ્ઞાન:- મન અને ઈન્દ્રિયોની સહાયથી શબ્દ અને અર્થના પર્યાલોચન પૂર્વક થતો બોધ તે શ્રુતજ્ઞાન.

-૩ અવધિજ્ઞાન:- ઈન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના આત્મશક્તિ થી થતો રૂપી દ્રવ્યોનો બોધ તે અવધિજ્ઞાન.

-૪-મન:પર્યાયજ્ઞાન:- અઢીઢીપમાં રહેલા સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય જીવોના મનના વિચારોના પર્યાયોનો બોધ તે મન: પર્યાયજ્ઞાન.

-૫ કેવળજ્ઞાન:- ત્રણે કાળના સર્વ દ્રવ્યો તથા સર્વ પર્યાયોનું જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન

*દિગમ્બર આમ્નાયમાં આ સૂત્ર મતિશ્રુતાવધિમન: પર્યાયકેવલનામ્ એ પ્રમાણે છે.

અહીં પાંચ જ્ઞાનનો સામાન્ય બોધ જણાવેલ છે. વિસ્તારથી તેના ૫૧ કે તેથી પણ વધુ ભેદોનું વર્ણન પ્રથમ અધ્યાયમાં કર્યું છે.

આ પાંચજ્ઞાનને આવરતા કર્મને લીધે જ્ઞાનાવરણ કર્મના પાંચ ભેદો સૂત્રકાર મહર્ષિએ સૂત્રમાં કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે ॥

૧- મતિજ્ઞાનાવરણ-મતિજ્ઞાનનું આવરણ કરવાનો સ્વભાવ કે પ્રકૃતિ ધરાવતું કર્મ તે મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મ.

☆ પાંચ ઈન્દ્રિયો અને છઠ્ઠા મન દ્વારા જે જ્ઞાન થઈ શકે છે તે જ્ઞાન શક્તિને રોકનારું કર્મ તે મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મ.

૨- શ્રુતજ્ઞાનાવરણ:- શ્રુતજ્ઞાનનું આવરણ કરવાનો સ્વભાવ કે પ્રકૃતિ ધરાવતું કર્મ તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મ.

☆ કોઈપણ દ્રવ્યને તેના ગુણ-પર્યાય વિશેષથી ઉપદેશ કે આદેશાત્મક શબ્દદ્વારા જાણવાની શક્તિને ઢાંકનાર [-આવરક] કર્મ તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મ.

૩-અવધિ જ્ઞાનાવરણ:-અવધિ જ્ઞાનનું આવરણ કરવાનો સ્વભાવ કે પ્રકૃતિ ધરાવતું કર્મ તે અવધિ જ્ઞાનાવરણ કર્મ.

☆ આ કર્મતો જગતના સમસ્ત રૂપીયાને વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શયુક્ત (પુદ્ગલ) સમસ્ત દ્રવ્યોને આત્મ પ્રત્યક્ષ ભાવે જોવાની આત્માની શક્તિને આવરક કર્મ છે માટે તે અવધિ જ્ઞાનાવરણ કર્મ.

૪-મન:પર્યાય જ્ઞાનાવરણ:- મન:પર્યાય જ્ઞાનનું આવરણ કરવાનો સ્વભાવ કે પ્રકૃતિ ધરાવતું કર્મ તે મન:પર્યાય જ્ઞાનાવરણ કર્મ

☆ આત્મામાં જેસંજી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા આત્માના મનોદ્રવ્યોના મનને પ્રત્યક્ષ ભાવે જાણવાની શક્તિ આવરેલી રહે છે. તેને મન:પર્યાય જ્ઞાનાવરણ કર્મ કહે છે.

૫- કેવળ જ્ઞાનાવરણ કર્મ:- કેવળ જ્ઞાનનું આવરણ કરવાનો સ્વભાવ- પ્રકૃતિ ધરાવતું કર્મ તે કેવળ જ્ઞાનાવરણ કર્મ.

☆ આ કર્મ દરેકે દરેક જીવ નિત્ય બાંધે છે. તેમજ તેનો ઉદય સર્વથા પ્રકારે સર્વે મોહયુક્ત જીવને અવશ્ય હોય છે. આ કર્મોના આવરણ થી આત્માની જેસમસ્ત દ્રવ્યોના સમસ્ત ત્રિકાલિક ગુણ પર્યાયને પ્રત્યક્ષ જાણવાની શક્તિ તે આવરેલી હોય છે. જ્યારે સર્વથા મોહનો ક્ષય કરનાર આત્માને આકેવળજ્ઞાનાવરણ કર્મોના આવરણો સર્વથા દૂર કરવા વડે ક્ષાયિક ભાવે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી પણું પ્રાપ્ત થાય છે.

❖ અનુવૃત્તિની સ્પષ્ટતા:-

(૧) સર્વપ્રથમ આવરણ કે જ્ઞાનાવરણ શબ્દની સૂત્ર ૮:૫ થી અનુવૃત્તિ અહીં લેવામાં આવી છે. કેમ કે મતિ વગેરે શબ્દ સાથે તેને જોડવાથી જ મતિજ્ઞાનાવરણ વગેરે શબ્દો નિષ્પન્ન થશે

(૨) પચ્ચ શબ્દ ની સૂત્ર ૮:૬ થી અનુવૃત્તિ લેવી કેમ કે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોની ઉત્તર પ્રકૃતિ દર્શક સંખ્યા છે તેને લીધે મતિ આદિ પદનો અર્થ મત્યાદિ પાંચ જ્ઞાનનો એવો થશે

(૩) પૂર્વોક્ત અ.૧-સૂ.૧ ના સામર્થ્યથી મતિ-શ્રુત-અવધિ-મન:પર્યાય-કેવલાનિ જ્ઞાનમ્ એ વાત સિધ્ધજ છે.

❖ સૂત્રમાં મત્યાદિ શબ્દ છે તેની યર્થઘટના:-

મત્યાદિ એટલે મતિ:આદિ:શેષાં (શ્રુતાવધિમાન:પર્યાયકેવલજ્ઞાનાનામ્ ઇતિ ।)-આ બહુગ્રીહિ સમાસ છે કેટલાંક મત્યાદિ ને બદલે મતિશ્રુત.....એવો પાચે જ્ઞાનનો પાઠ સૂત્રમાં મુકે છે તે અનાવશ્યક છે. કેમ કે મત્યાદિ શબ્દની પૂર્વે અનન્તર સૂત્ર:૬ માં પજ્વ ભેદા: એવું કથન છે જ વળી મત્યાદિ પાંચે જ્ઞાનોનો ઉલ્લેખ પ્રથમ અધ્યાયમાં કરાયેલો છે. તેથી પાંચે નામ વાળો સૂત્રપાઠ આપવાની જરૂર નથી.

❖ મત્યાદિ શબ્દ થી ગ્રાહ્ય ભેદો:-

સૂત્રકાર મહર્ષિએ, આર્ષ પરંપરાનુસાર પાંચ ભેદોનું જ કથન કરેલ છે તો પણ ભાષ્યાનુસારી સિદ્ધસેનીય ટીકામાં આ ભેદોની વિશેષતા જણાવતા કહ્યું છે કે જ્ઞાનાવરણ્ય સ્વસ્થાને યાવન્તો વિકલ્પા: સમ્ભવન્તિ સર્વે તે જ્ઞાનાવરણ પ્રઠ્ઠૈનૈવગ્રાહ્યાઈતિ ભાષ્યાર્થ:

અર્થાત્ પહેલા અધ્યાયમાં જેટલા જ્ઞાનના ભેદો ગણાવ્યા છે. તે સર્વે પેટા ભેદોને આવરક કર્મ તરીકે જ્ઞાનાવરણ કર્મના પેટા ભેદોની ગણના કરવી એવો ભાષ્યકાર ના કથનનો આશય છે. આ રીતે મતિજ્ઞાન ના ૨૮ ભેદ અને બહુ-બહુ વિધ આદિ ૧૨ ભેદે ગુણીએ તો ૩૩૬ ભેદ અને અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન ના ભેદ રૂપે ચાર પ્રકારની બુધ્ધિ ના ભેદ ઉમેરીએ તો કુલ ૩૪૦ ભેદ થાય છે આ પ્રત્યેક ભેદને આવરક કર્મ પણ મતિજ્ઞાનવરણકર્મજ કહેવાશે.

એ જ રીતે શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪ ભેદો પ્રસિદ્ધ છે અને ૨૦ ભેદો પણ પ્રથમ કર્મગ્રન્થ ગાથા-૭ માં કહેવાયા છે. તેમજ તત્વાર્થ સૂત્ર ૧:૨૦ મુજબ અંગ અને અંગ અંગ એવા મુખ્ય બે ભેદ છે અને તેના પેટા ભેદને જણાવતા અંગપ્રવિષ્ટ ના ૧૨ અને અંગભાષ્ય ના અનેક ભેદો કહ્યા છે આ સર્વે ભેદો મુજબ આવરક કર્મ તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મ.

એ જ રીતે અવધિ જ્ઞાનના મુખ્ય બે ભેદ, તેમજ બીજા ક્ષયોપશમજ અવધિ જ્ઞાનના છ ભેદ, મનપર્યાયના બે ભેદ, કેવળ જ્ઞાનનો એક ભેદ [છતાં વિશેષ વિચારતા સયોગી અયોગી બે ભેદ પણ ટીકાકાર મહર્ષિએ કહ્યા] આ સર્વે ભેદોનો જ્ઞાનાવરણ કર્મમાં સંભાવેશ થાય. આ રીતે જ્ઞાનાવરણકર્મના ૫ ભેદને મુખ્ય-પેટાભેદ સમજવા વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ-૫૧ ભેદ સમજવા અને વિસ્તારથી કહીએ તો ઉપરોક્ત વિવરણાનુસાર તમામ ભેદો સમજી લેવા.

❖ વિશેષ:- અહીં વિશેષતા એ છે કે જ્ઞાનાવરણ કર્મના સર્વઘાતી રસયુક્ત પુદ્ગલો હોવાથી કેવળજ્ઞાનનું આવરણ કરે છે અને તે સર્વઘાતી પ્રકૃતિ ગણાય છે.

કેવળજ્ઞાનનું આચ્છાદન થવા છતાં તેનો જે પ્રકાશ ઉઘાડો રહે છે તેને દેશઘાતી રસવાળી અવધિ અને મન:પર્યાય જ્ઞાનાવરણ કર્મ પ્રકૃતિ આવરણ કરે છે.

તેમ છતાં જે પ્રકાશ ખુલ્લો રહે છે તેને મતિજ્ઞાનવરણ શ્રુતાજ્ઞાનાવરણ દેશઘાતી કર્મ પ્રકૃતિઓ આવરણ કરે છે.

તેમ છતાંયે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના ક્ષયોપશમ રૂપે જ્ઞાનનો જે પ્રકાશ ખુલ્લો રહે છે. તેના વડે સર્વ જીવો પોત-પોતાના જીવનનો વ્યવહાર યથાશકિત જ્ઞાનપૂર્વક ચલાવે છે. જો તેટલો પણ પ્રકાશખુલ્લો ન હોય તો જીવ-જડ જેવો થઈ થાય છે.

❖ પ્રશ્ન:-અભવ્ય જીવોમાં મન:પર્યાય જ્ઞાનશકિત અને કેવળજ્ઞાન શકિત છે કે નહીં? જો

છે એમ કહેશો તો આ જીવો અભવ્ય નહીં કહેવાય અને જો આ શકિત નથી એમ કહેશો તો આ જીવોને મન:પર્યાયજ્ઞાનાવરણ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ કર્મનો સદ્ભાવ માનવો જ વ્યર્થ બની જશે

☆ **સમાધાન:-** જો નય અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો આ મતમાં કોઈ જ દોષ આવશે નહીં. દ્રવ્યાર્થિક નય અપેક્ષાએ અભવ્ય જીવોમાં પણ મન: પર્યાય જ્ઞાન શકિત અને કેવલજ્ઞાન શકિત છે જ માટે મતિજ્ઞાનવરણ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ કર્મનો સદ્ભાવ માનવામાં કોઈ આપત્તિ નથી

આત્મામાં રહેલ અનંત જ્ઞાન નામક ગુણને આશ્રીને કોઈ જીવ ભવિ હોય કે અભવિ-જીવમાત્રમાં રહેલ આ ગુણ તો કયાંય જવાનો જ નથી. ફક્ત માત્ર એટલો જ છે કે ભવિજીવોને ક્યારેક પણ આ ગુણ પ્રગટવાનો છે. જ્યારે અભવિ-જીવને ક્યારેય પ્રગટ થવાનો નથી બાકી તેના અસ્તિત્વ નો ઈન્કાર તો થઈ શકે જ નહીં

—બીજો પ્રશ્ન છે ભવ્ય-અભવ્યના વિકલ્પનો:-

અભવ્ય ને મન:પર્યાયકે કેવલજ્ઞાન થતું જ નથી અને ભવ્ય જીવને ક્યારેક પણ થવાની સંભાવના છે. અર્થાત્ ભવિઅભવિ નો જે ભેદ કહેવાયો છે તે આ બંને જ્ઞાનશકિત સદ્ભાવ કે અસદ્ભાવ ની અપેક્ષાએ નહીં પણ તે શકિતની પ્રગટ કે અપ્રગટ થવાની સંભાવના ને આધારે કહેવાયો છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ **આગમ સંદર્ભ:-** પञ્ચવિદે ણાણાવરણજ્જેકમ્મે પણ્ણત્તે, તં જહા અભિણિબોહિયણાણાવરણજ્જે સુયણાણાવરણજ્જે ઓહિણાણાવરણજ્જે મણપજ્જવણાણાવરણજ્જે કેવલણાણાવરણજ્જે ❀ સ્થા. સ્થા. ૫, ૩.૩, સૂ. ૪૬૪

☆ **તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-**

(૧) મતિશ્રુતાવધિમન:પર્યાયકેવલનિજ્ઞાનમ્ । અ.૧-સૂ.૧

(૨) સ દ્વિવિધોઽષ્ટત્તુભેદ: અ.૨-સૂ. ૧-અષ્ટભેદ માં પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાનની વ્યાખ્યા છે

(૩) જ્ઞાનના વિસ્તૃત ભેદોની જાણકારી માટે-અ.૧-સૂ. ૧૦થી ૩૧

☆ **અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-**

(૧) દ્રવ્ય લોકપ્રકાશ-સર્ગ:૧૦- શ્લોક-૧૪૬, ૧૪૭,

(૨) કર્મગ્રન્થ પહેલો ગાથા:૪ થી ૯

□ [9] પદ:-

(૧) પ્રથમ કર્મે ભેદ પાંચ વર્ણવ્યા સૂત્રે મુદ્દા
મતિ જ્ઞાનાવરણ નામે પ્રથમ ભેદજ સર્વદા
શ્રુત જ્ઞાનાવરણ બીજો અવધિજ્ઞાનાવરણને
મન:કેવલજ્ઞાન બેના મળી પંચાવરણ છે.

(૨) સૂત્ર:૭ તથા સૂત્ર:૮નું સંયુક્ત પદ

મતિ આદિના પાંચ બનાવ્યા જ્ઞાનાવરણીય કર્મતથા,
ચક્ષુ અચક્ષુ અવધિ કેવલ નિદ્રા ને નિદ્રા નિદ્રા
પ્રચલા તેમજ પ્રચલા-પ્રચલા સ્ત્યાનગૃધ્ધ એમનવે બન્યા
દર્શનાવરણીય કર્મતણા આ ભેદ બતાવ્યા છે સઘળા

□ [10] નિષ્કર્ષ:- જીવને પ્રપ્ત થતા વિશેષ બોધમાં જે તરતમતા દેખાય છે તેનું કારણ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ભેદ-પ્રભેદોમાં દેખાતું વૈવિધ્ય છે. આ આવરક કર્મો દ્વારા દબાયેલા જ્ઞાનગુણને લીધે જ આત્માને સર્વજ્ઞ પણું પ્રાપ્ત થતું નથી. આ સર્વજ્ઞ પણાની પ્રાપ્તિ માટે અન્ય કર્મોના ક્ષય ની સાથે જ્ઞાનને આવરક કર્મોનો પણ સર્વથા ક્ષય થવો જરૂરી છે.

અહીં જણાવેલા મત્યાદિ જ્ઞાનાવરણને આધારે વધુમાં વધુ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થાય અને ઓછામાં ઓછા જ્ઞાનાવરણ કર્મો બંધાય તે રીતે જીવે વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઈએ જેથી એક દિવસ જ્ઞાનગુણ સર્વથા અભિવ્યક્ત થઈ શકે.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૮

□ [1] સૂત્રહેતુ:- દર્શનાવરણ નામની મૂળ પ્રકૃતિના નવ ઉત્તર પ્રકૃતિ ભેદો આ સૂત્રથકી જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *ચક્ષુરચક્ષુરવધિકેવલાનાં નિદ્રાનિદ્રાનિદ્રા પ્રચલાપ્રચલાપ્રચલા સ્ત્યાનગૃધ્ધિવેદનીયાનિચ

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- ચક્ષુ: - અચક્ષુ: - અવધિ - કેવલાનાં - નિદ્રા - નિદ્રાનિદ્રા - પ્રચલા પ્રચલાપ્રચલા - સ્ત્યાનગૃધ્ધિ વેદનીયાનિ ચ

□ [4] સૂત્રસાર:- ચક્ષુ [દર્શનાવરણ], અચક્ષુ [દર્શનાવરણ], અવધિ [દર્શનાવરણ] કેવળ [દર્શનાવરણ] તથા નિદ્રા, વેદનીય, નિદ્રાનિદ્રા વેદનીય, પ્રચલા વેદનીય, પ્રચલા પ્રચલા વેદનીય અને સ્ત્યાનગૃધ્ધિ વેદનીય [એપાંચ] વેદનીય [એરીતે દર્શનાવરણ કર્મની કુલ નવ પ્રકૃતિ છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ચક્ષુ - આંખ

અચક્ષુ-ચક્ષુ સિવાયની ઈન્દ્રિય અને મન

અવધિ- અવધિ [દર્શન]

કેવલ-કેવળ [દર્શન]

નિદ્રા-સુષ્પે જાગી શકાય તેવી ઉંઘ,

નિદ્રાનિદ્રા-કષ્ટે કરી જાગી શકાય તેવી ઉંઘ

પ્રચલા-બેઠા બેઠા ઉંઘ આવે તે

પ્રચલાપ્રચલા-ચાલતા ચાલતા ઉંઘ આવે તે

સ્ત્યાનગૃધ્ધિ-નિદ્રા અવસ્થામાં જાગૃત ની પેઠે અતિબળ પ્રગટ કરે

વેદનીય- પાંચે ભેદને લાગુ પડતો શબ્દ છે

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) પઞ્ચનવદ્વયષ્ટા. સૂત્ર ૮:૬ થી નવ ની અનુવૃત્તિ.

(૨) આઘોજ્ઞાનદર્શનાવરણ. સૂત્ર ૮:૫ થી દર્શનાવરણ ની અનુવૃત્તિ

*ચક્ષુરચક્ષુરવધિકેવલાનાં નિદ્રાનિદ્રાનિદ્રાપ્રચલાપ્રચલા પ્રચલા સ્ત્યાનગૃધ્ધિ- એ પ્રમાણે નો સૂત્રપાઠ દિગમ્બરો માં છે.

□ [7]અભિનવટીકા:-જીવ ને બોધ બે પ્રકારે થાય છે (૧)સામાન્ય અને (૨) વિશેષ. તેમાં સામાન્ય બોધ તે દર્શન અને વિશેષ બોધ તે જ્ઞાન છે.

બહુ સૂક્ષ્મતા થી વિચાર કરીશું તો દર્શન પણ એ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. અને તેનું આવરણ કરનારા કર્મો પણ એકરીતે જ્ઞાનાવરણ કર્મો ગણી શકાય છે પરંતુ બીજા અધ્યાયમાં જણાવ્યા મુજબ સાકાર ઉપયોગ રૂપ જ્ઞાન અનેનિરાકાર ઉપયોગ રૂપ જ્ઞાનનો ભેદ સમજવાથી જ્ઞાનના ચડતા ઉતરતા અનેક પ્રકારના વિવિધ ઉપયોગો વિશે વધારે વ્યવસ્થિત અને વિસ્તૃત સમજવાનું મળે છે. તેથી કરીને નિરકાર ઉપયોગ રૂપે જ્ઞાન કેસામાન્ય જ્ઞાનનું નામ દર્શન એવું પરિભાષીત કરવામાં આવેલું છે. અને જ્ઞાન તથા દર્શન સ્પષ્ટ અલગ ભેદો પાડવામાં આવેલ છે.

અહીં દર્શન ગુણને આવરક કર્મના નવ ભેદો દર્શનાવરણ કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ રૂપે કહેવાયા છે. છતાં સૂત્રમાં આ નવ ભેદ ને બે હિસ્સામાં વહેવવામાં આવેલ છે. પ્રથમના ચાર સાથે આવરણ શબ્દ જોડવામાં આવેલ છે તેને દર્શનાવરણ ચતુષ્ક કહે છે પછીના પાંચ સાથે વેદનીય શબ્દ જોડાયેલ છે. આવો ભેદ કરવાનો વિશિષ્ટ હેતુ આ અભિનવટીકામાં જ આગળ કહેવાશે

❖ ચક્ષુર્દર્શનાવરણ:-

☆ ચક્ષુ દ્વારા થતો વસ્તુનો સામાન્ય રૂપે બોધ જેનાથી ઢંકાય તે.

☆ ચક્ષુ દ્વારા થતા સામાન્ય અવલોકનને પણ ન થવા દે તે ચક્ષુર્દર્શનાવરણ નામક કર્મ પ્રકૃતિ જાણવી

☆ જેના નિમિત્ત થી ચક્ષુ દ્વારા રૂપનું [સામાન્ય] જ્ઞાન ન કરી શકાય તે ચક્ષુર્દર્શનાવરણ

☆ પ્રાણી ને ચક્ષુવડે સામાન્યથી બોધ થાય તેને ચક્ષુર્દર્શન કહે છે. અને તે ચંદ્રિન્દ્રિય કે તેથી ઉપરના જીવોને જ થાય છે. આ બોધને આવરતું કર્મ તે ચક્ષુર્દર્શનાવરણ કર્મ

☆ ચક્ષુ દ્વારા જે પદાર્થોના સામાન્ય ધર્મનું પ્રલણ થાય છે તેને ચક્ષુર્દર્શન કહે છે. અને તે સામાન્ય ધર્મના પ્રલણને રોકનાર કર્મને ચક્ષુર્દર્શનાવરણ કહેવાય છે.

☆ પૂર્વે મતિજ્ઞાનને પાંચે ઈન્દ્રિય અને મન થકી થાય છે તેમ જણાવેલ છે. તેમાંથી ફક્ત ચક્ષુ ઈન્દ્રિય દ્વારા પદાર્થને માત્ર દેખવા રૂપ [પાંચરૂપમાંથી ગમે તે રૂપે] સામાન્ય બોધ થવામાં જે અવરોધક કર્મ છે તેને ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય કર્મનો ઉદય જાણવો તેના ક્ષયોપશમ અનુસારે આત્મા ચક્ષુ દ્વારા જ્ઞેય પદાર્થનો સામાન્ય બોધ કરી શકે છે, અન્યથા તે જ્ઞેય પદાર્થના રૂપને જાણવા અસમર્થ બને છે

❖ અચક્ષુર્દર્શનાવરણ:-

☆ આંખ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા થતો વસ્તુનો સામાન્ય રૂપે બોધ તે અચક્ષુર્દર્શન-તેનું આવરક કર્મ.

☆ જે ચક્ષુને છોડીને અન્ય ઈન્દ્રિયો થી થનારા સામાન્ય અવલોકનને ન થવા દે, તે અચક્ષુર્દર્શનાવરણ કર્મ કહેવાય છે.

☆ અચક્ષુ શબ્દથી ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયો અને મન પ્રલણ કરવામાં આવે છે. જેનાથી સ્પર્શેન્દ્રિય આદિ ચાર ઈન્દ્રિયો તથા મન દ્વારા પોત-પોતાના વિષયનું સામાન્ય જ્ઞાન ન થઈ શકે તે અચક્ષુર્દર્શનાવરણ કહેવાય છે.

જ્ઞાન વિશે પ્રથમ અધ્યાયમાં જોયા મુજબ મતિજ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિય અને મનની જરૂર છે.

પાંચ ઈન્દ્રિય અને મન થકી થતું મતિજ્ઞાન સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભયરૂપ છે. પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી પ્રથમ સામાન્ય મતિજ્ઞાન થાય છે અને પછી વિશેષ મતિજ્ઞાન થાય છે. તેમાં ચક્ષુ ઈન્દ્રિયથી રૂપનું સામાન્ય મતિજ્ઞાન તે ચક્ષુદર્શન તથા શેષ ચાર ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા તે તે વિષયનું સામાન્ય મતિજ્ઞાન એ અચક્ષુદર્શન છે. આ બંનેનું આવરણ થાય છે.

✧ ચક્ષુ સિવાય બીજી ઈન્દ્રિયો વડે જે સામાન્ય અવબોધ થાય તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય અને તે સર્વે પ્રાણીઓને થાય છે

✧ આંખ સિવાયની ત્વચા, જીભ, નાક કાન, અને મનથી પદાર્થના સામાન્ય ધર્મનો જે પ્રતિભાસ થાય છે, તેને અચક્ષુદર્શન કહે છે અને તેનું આવરણ કરનાર કર્મને અચક્ષુદર્શના વરણ કહે છે.

✧ ચક્ષુ સિવાયની બાકીની ચાર ઈન્દ્રિયો- સ્પર્શોન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, શ્રોત્રેન્દ્રિય એ ચાર ઈન્દ્રિય દ્વારા જ્ઞેય પદાર્થનું જે [આઠ સ્પર્શાત્મક જ્ઞાન, પાંચ પ્રકારના રસનું જ્ઞાન, બે પ્રકારે ગંધનું જ્ઞાન અને ત્રણ પ્રકારના શબ્દનું જ્ઞાન] સામાન્ય બોધ જ્ઞાન તે તેના આવરક જે કર્મને લીધે આત્મા કરી શકતો નથી તેને અચક્ષુદર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયનું સ્વરૂપ જાણવું — તેમાંથી જે જે જીવને જેટલો જેટલો ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે તે થકી તે જીવ રૂપી [પુદ્ગલ] દ્રવ્યોના તથા પ્રકારના ગુણધર્મ ને જાણી શકે છે.

તેમજ આદર્શનાવરણીય કર્મના તીવ્ર, મંદ વિપાકોદય અનુસાર જીવને ઈન્દ્રિયોની ઓછી-વતી પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ તે ઈન્દ્રિયોની શક્તિમાં પણ તરતમતા પ્રાપ્ત થતી હોય છે.

❁ અવધિ દર્શનાવરણ:-

✧ ઈન્દ્રિયોની સહાય વિના થતો કેવળ રૂપી પદાર્થોનો સામાન્ય રૂપે બોધ તે અવધિદર્શન, તેને આવરક કર્મ તે અવધિદર્શનાવરણ.

✧ અવધિજ્ઞાનની પહેલાથતાં સામાન્ય અવલોકનને જે નથવાદે તે અવધિ દર્શનાવરણ.

✧ જેનાથી અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગમાં સામાન્ય બોધ થાય છે. એનું નામ અવધિ દર્શન. જે અવધિજ્ઞાનીઓને જ થાય છે અવધિજ્ઞાનની માફક વિભંગ જ્ઞાનમાં પણ અવધિદર્શન થાય છે કેમ કે અનાકાર ઉપયોગ પણું બંને જ્ઞાનમાં સામાન્ય છે. આ દર્શનના ઢંકાવાથી અવધિદર્શનાવરણ કર્મ કહેવાય

✧ ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના જ આત્માને રૂપી દ્રવ્યના સામાન્ય ધર્મનો જે બોધ થાય છે તેને અવધિદર્શન કહે છે અને તેનું આવરણ કરનાર કર્મને અવધિદર્શનાવરણ કહેવાય છે.

✧ જીવોને સ્વયં આત્મપ્રત્યક્ષ ભાવથી સકળ જ્ઞેયને જોવાનો સ્વભાવ હોવા છતાં તે જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણથી જેટલો અવરાયેલો હોય છે તે થકી તે આત્માની પૂર્વે પણ જે અવધિદર્શનના ઉપયોગ વડે તે જીવને તે પદાર્થનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે એ સામાન્ય જ્ઞાન થવામાં જે અવરોધક કર્મ તેને અવધિદર્શનાવરણીય કર્મ જાણવું.

❁ કેવળદર્શન:-

✧ રૂપી અરૂપી સર્વવસ્તુઓનો સામાન્ય રૂપે બોધ તે કેવલદર્શન. તેને આવરક કર્મ તે કેવળદર્શનાવરણ.

✳ કેવળ લલ્બ્ધિ થી થતો સામાન્ય બોધ તે કેવળ દર્શન. તે જેના વડે ઢંકાય જાય તે કેવળ દર્શનાવરણ કર્મ.

✳ સંસારનાં સંપુર્ણ દ્રવ્યમાં રહેલા સામાન્ય ધર્મના અવબોધને કેવળદર્શન કહે છે તેનું આવરણ કરનાર કર્મને કેવળદર્શનાવરણ કહે છે.

✳ જીવમાત્ર નો રૂપારૂપી સકળ જ્ઞેયને આત્મપ્રત્યક્ષ ભાવે જાણવાનો સ્વભાવ છે, પણ આ ગુણને લાગેલા કર્મોના આવરણને લીધે જીવની તથા પ્રકારની શક્તિ દબાયી ગયેલી છે તેના પરિણામ સ્વરૂપે કેવળ દર્શનાવરણ નો ઉદય રહે છે.

પ્રશ્ન:-મતિજ્ઞાનાદિ માફક મન:પર્યાવજ્ઞાન માં સામાન્ય અને વિશેષ બોધ એવા ભેદ કમ નથી?

સમાધાન:-મન:પર્યાયજ્ઞાન પટુ ક્ષયોપશમથી થતું હોવાથી આ જ્ઞાન પ્રથમથીજ વિશેષ બોધ રૂપ છે તેને લીધે તેમાં મન:પર્યાય દર્શન હોતું નથી. વળી તેના ઋજુમતિ-વિપુલમતિ એ બંને ભેદ પણ વિશેષ બોધની જ તરતમતા જણાવે છે.

—હવે દર્શનાવરણ કર્મના ભેદ રૂપે નિદ્રા પંચક ને જણાવે છે ત્યાં સૂત્રકારે સર્વત્ર વેદનીય શબ્દ જોડવાનું સૂચિત કરેલ છે

અહીં વેદનીય શબ્દથી આ વેદનીય કર્મો છે તેવું સમજવાનું નથી. આ પાંચે દર્શનાવરણ રૂપ જ છે, ફર્ક એટલો જ છે કે ચક્ષુદર્શનાવરણ વગેરે કર્મો મૂળથીજ દર્શન લલ્બ્ધિને રોકે છેજ્યારે નિદ્રા વેદનીય આદિ પાંચ કર્મો ચક્ષુદર્શનાવરણ આદિના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલી દર્શન લલ્બ્ધિ ને રોકે છે. જેમ કે જીવ જ્યારે ઉંઘી જાય છે ત્યારે ચક્ષુદર્શન આદિથી પ્રાપ્ત થયેલી લલ્બ્ધિનો કોઈ ઉપયોગ થતો નથી. આ રીતે નિદ્રાવેદનીયાદિ પાંચ કર્મો પણ દર્શનાવરણ કર્મના જ ભેદો છે.

અહીંવેદનીયશબ્દ ‘જેવેદાય તેવેદનીય’ એવા અર્થમાં રૂઢ થયેલો છે. પણ વેદનીય કર્મ ના અર્થમાં અભિપ્રેત થયો નથી

❁ નીદ્રા:-

✳ જે કર્મના ઉદયથી સુખપૂર્વક જાગી શકાય એવી નીદ્રા આવે તે નિદ્રાવેદનીય. દર્શનાવરણ.

✳ સુખ પૂર્વક અર્થાત્ વિશેષ પ્રયત્ન વિના શીઘ્ર જાગી શકાય તેવી ઉંઘ તે નિદ્રા. જે કર્મના ઉદયથી નિદ્રા આવે તે નિદ્રા વેદનીય દર્શનાવરણ કર્મ.

✳ સુતેલો જીવ થોડાજ અવાજ થી સૂખપૂર્વક જાગીજાય અર્થાત્ જેને જગાડવામાં મહેનત પડે નહીં તેવી ઉંઘને નિદ્રા કહે છે. આ નિદ્રા આવવાનું કારણ પણ નિદ્રા દર્શનાવરણ છે

✳ ચપટી વગાડતાંજ સહેલાઈ થી જાગી જવાય તેવી ઉંઘ રૂપે વેદાતું ઈન્દ્રિય દર્શનનું આવરણ કરનારું કર્મ. તે ચક્ષુ અને અચક્ષુ ઈન્દ્રિયોના દર્શનગુણોનું આવરણ તે તે કર્મોએ કરવા છતા ખુલ્લા રહેલા દર્શનગુણનું આ નિદ્રાવેદનીય નામક દર્શનાવરણકર્મ વધારે આવરણ કરે છે અને વિશેષમાં ઉંઘ લાવી જીવને ઉંઘાડી દે છે તેમજ ઉંઘરૂપે તે દર્શનાવરણીય કર્મ વિશેષ રૂપે વેદાય છે.

✳ દર્શનોપયોગ મૂકવામાં પણ જે બાધક થાય છે તેવા નિદ્રાદિ પાંચ ભેદોમાં પ્રથમ નિદ્રા

છે. કે જે કર્મ આવરણ સહજ દૂર થઈ જાઈ શકેછે

❖ નિદ્રાનિદ્રા:-

☆ જેના ઉદયથી નિદ્રામાંથી જાગવું વધારે મુશ્કેલ બને તે નિદ્રા નિદ્રા વેદનીય દર્શનાવરણ.

☆ કષ્ટપૂર્વક-ઘણાંજ પ્રયત્નપૂર્વક જાગી શકાય તેવી ગાઢ ઉંઘ તે નિદ્રાનિદ્રા. જે કર્મના ઉદયથી તે આવે એને નિદ્રાનિદ્રા વેદનીય દર્શનાવરણ કહે.

☆ જે કર્મના ઉદયથી ગાઢ નિદ્રા આવે, જગાડવામાં ઘણું કષ્ટ પડે, મોટા અવાજો કરવાથી, હયમયાંવવાથી મહાપરાણે ઉડી શકે એવી ઉંઘને નિદ્રાનિદ્રા કહે છે. તે કર્મનું નામ પણ નિદ્રાનિદ્રા દર્શનાવરણ છે.

☆ આ નિદ્રાને ગાઢ નિદ્રા જાણવી તે આત્માને તેમાંથી બહાર લાવવા-અર્થાત્ તેના કર્મ આવરણને શીથીલ કરવા મહાપ્રયાસ કરવો પડે છે

❖ પ્રયલા:-

☆ જે કર્મના ઉદયથી બેઠાબેઠાકે ઉભા ઉભા ઉંઘ આવે તે પ્રયલા વેદનીય દર્શનાવરણ

☆ બેઠાબેઠા ઉંઘ આવે તે પ્રયલા. જે કર્મના ઉદયથી પ્રયલા ઉંઘ આવે તે પ્રયલા વેદનીય દર્શનાવરણ કર્મ

☆ આ નિદ્રા ને આધીન આત્મા બેઠા બેઠા, પણ એટલે વ્યાખ્યાન શ્રવણ આદિ પ્રસંગે પણ ઉંઘતો હોવાથી શ્રવણબોધ કરી શકાતો નથી એટલે તેનો શ્રવણાદિ બોધ માટેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે. તેથી આ નિદ્રા પ્રયલા વેદનીય કર્મના ઉદયથી આવે છે.

❖ પ્રયલા-પ્રયલા:-

☆ જે કર્મના ઉદયથી ચાલતા-ચાલતા પણ નિદ્રા આવે તે પ્રયલા પ્રયલા વેદનીય દર્શનાવરણ

☆ ચાલતા-ચાલતા ઉંઘ આવે તે પ્રયલાપ્રયલા. જે કર્મના ઉદય થી આવી ઉંઘ આવે તે પ્રયલા પ્રયલા વેદનીય દર્શનાવરણકર્મ

☆ આ ચોથી તીવ્ર નિદ્રાના આવરણોના ઉદયવાળો આત્મા ચાલતાં-ચાલતાં પણ બળદ-ઘોડા આદિની માફક ઉંઘતો હોય તે વખતે તેની જ્ઞાનોપયોગ ની શક્તિ તથા પ્રકારે વિશેષરૂપે અવરાયેલી હોય છે. તેનું કારણ પ્રયલા પ્રયલા વેદનીય દર્શનાવરણ કર્મ છે

❖ સ્થાનગૃધ્ધિ:-

☆ જે કર્મના ઉદયથી જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવેલ કાર્ય નિદ્રાવસ્થામાં સાધવાનું બળ પ્રકટે છે તે સ્થાનગૃધ્ધિ. એ નિદ્રામાં સહજ બળ કરતાં અનેક ગણું બળ પ્રકટે છે.

☆ જે નિદ્રાના ઉદયથી જીવ ઉંઘમાં એવું અસંભવ કરી શકે છે કે જે કાર્ય જાગૃત અવસ્થામાં પણ થવું સંભવિત ન હોય, અને આ જાતની ઉંઘ દૂર થઈ ગયા પછી નિદ્રા અવસ્થામાં કરેલા કાર્યનું તેને સ્મરણ રહેતું નથી.

વજ્ર ઋષભનારય સંહનન વાળા જીવને જ્યારે સ્થાનગૃધ્ધિ નિદ્રાનો ઉદય થાય છે ત્યારે નિદ્રામાં તેને વાસુદેવના અર્ધાબળ જેટલું બળ આવી જાય છે. આ નિદ્રાના ઉદયવાળો જીવ મરીને નરકમાં જાય છે.

☆ આ ઉંઘમાં વિશેષતા એ છે કે ઉંઘમાં અને ઉંઘમાં ઉઠીને ભંચકર કામો કરી આવે છે જેમ કે મુનિને બહાર સ્થંડિલ જતી વખતે કોઈ હાથી એ ઉપદ્રવ કર્યો ત્યારે મુનિને રોષ ચડેલો હતો. તેથી રાતમાં ઉંઘમાંથી ઉઠીને તે હાથીના દંતશુળ ખેંચી કાઢ્યા, તે ફેંકી દઈ વસતિની બહાર [ઉપાશ્રય બહાર] ઉંઘવા લાગ્યો. સવારે ગુરુને ખબર પડી કે આને સ્ત્યાનગૃધ્ધિ નિદ્રા નો ઉદય છે.

☆ આ સ્ત્યાનગૃધ્ધિ કે સ્ત્યાનર્ધિ બંને શબ્દોનું પ્રાકૃત તો “થિણ્ઠિ” શબ્દ જ છે ઋધ્ધિ એટલે શક્તિ અને ગૃધ્ધિ એટલે આસક્તિ, સ્ત્યાન એટલે એકઠી થયેલી ધન બનેલી.

❖ વેદનીય:-વેદાય તે વેદનીય. અહીં વેદનીય શબ્દ પૂર્વના નિદ્રાદિપંચક સાથે જોડવાનો છે

❖ ચ- સૂત્રમાં વપરાયેલ ચ અવ્યય સમુચ્ચયને માટે છે

❖ વિશેષ:-

(૧) દર્શનાવરણ કર્મોમાં કેવળદર્શનાવરણ સર્વઘાતી છે અને બાકીના ત્રણ દેશઘાતી છે. પરંતુ ખુલ્લા રહેલા દર્શનગુણને પણ પાંચ નિદ્રા વેદનીય કર્મો આવરણ કરીને નિદ્રાપણે વેદાય છે. માટે તે પણ સર્વઘાતી કર્મો છે એમ ૬ સર્વઘાતી છે અને ૩ દેશઘાતી છે

(૨) અનુવૃત્તિ થકી દર્શનાવરણ શબ્દ ખેંચવામાં આવેલો છે તેમજ પછીના સૂત્રમાં આ દર્શનાવરણ ના નવ ભેદ કહ્યા છે તે નવ સંખ્યાની પણ અનુવૃત્તિ અહીં કરવામાં આવી છે. આ રીતે ચક્ષુદર્શન આદિ નવે સાથે દર્શનાવરણીય કર્મ જોડવામાં આવેલ છે.

(૩) ચક્ષુ ચતુષ્ક તથા નિદ્રા પંચક એ બંનેની વિભક્તિ અલગ અલગ કરાઈ છે. તેનું કારણ એ છે કે ચતુષ્ક સાથે દર્શન શબ્દને જોડવાનો છે જ્યારે નિદ્રા પંચક સાથે વેદનીયશબ્દ જોડવાનો છે.

□ [૮] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- ગવવિધે દર્શનાવરણિજ્જે કમ્મે પ્ણજ્જે તં જહા- નિદ્દા-નિદ્દાનિદ્દા-પયલા-પયલાપયલા-ચીળગિણ્ઠી-ચક્કુદંસણાવરણે-અચક્કુદંસણાવરણે-અવધિદંસણાવરણે-કેવલ-દંસણાવરણે ❖ સ્થા.સ્થા. ૧-સૂ. ૬૬૮

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

સ દ્વિવિધોઽષ્ટચતુર્ભેદઃ સૂત્ર. ૨:૧-નિરાકાર ઉપયોગ

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) કર્મગ્રન્થ પહેલો ગાથા-૯ ઉત્તરાર્ધ, ગાથા, ૧૦, ૧૧, ૧૨ પૂર્વાર્ધ

(૨) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ સર્ગ - ૧૦ શ્લોક ૧૪૮ થી ૧૫૨

સર્ગ - ૩ શ્લોક ૧૦૪૯ થી ૧૦૬૫

□ [૯] પદ:-

(૧) ચક્ષુદર્શન પ્રથમ ભાષ્યું બીજું અચક્ષુતશું
અવધિ ત્રીજું ચોથું કેવળ દર્શન ચારે ભણું
ચારદર્શન ઢાંકનારા આવરણ ચારે કહ્યા
પાંચ નિદ્રાતણા ભેદો કર્મબીજે સંગ્રહ્યા

નિદ્રાતણો છે ભેદ પહેલો નિદ્રા નિદ્રા છે બીજો
પ્રયલા ત્રીજો ભેદ ચોથો પ્રયલા પ્રયલા જાણજો
સ્ત્યાનગૃધ્ધિ ભેદ પંચમ એમ નવ સંખ્યાગણો
કર્મબીજું ભેદ નવ થી સાંભળી સત્વર હણો

(૨) આ સૂત્રનું બીજું પદ પૂર્વ સૂત્રમાં કહેવાઈ ગયું છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- દર્શનાવરણીય આ નવભેદોમાં તે-તે કર્મો થકી તે-તે વસ્તુનું આવરણ થવા ઉપરાંત તે-તે ઈન્દ્રિયોની શક્તિનું પણ આવરણ થાય છે. જેમ કે ઈન્દ્રિયોની હાની થવી, રતાંધળાપણું આવવું વગેરે આ સર્વે રોગથી મુક્ત થવા તેમજ દર્શનાવરણ થી આવૃત્ત શક્તિને અનાવૃત્ત કરવા યાવત્ અનંત દર્શન રૂપ ગુણ ને અભિવ્યક્ત કે અનાવૃત્ત કરવા માટે પણ આ કર્મોના ક્ષયને માટે પુરુષાર્થ કરવો.

વળી નિદ્રા પંચક માં છેલ્લીચાર નિદ્રા તો વ્યવહારથી પણ છૂટી જાય તે જ આવકાર્ય છે. સિદ્ધાંત થી તો તેને નિવાર્યા સિવાય મોક્ષ થવાનો જ નથી માટે દર્શનાવરણ કર્મ ક્ષય ને વિશે પુરુષાર્થ કરવો.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૯

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પૂર્વે જણાવેલ વેદનીય નામક પ્રકૃતિ બંધના બે ભેદને નામ નિર્દેશ પૂર્વક જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- સદસદ્વેદ્યે

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્ક:- સદ્ - અસદ્ - વેદ્યે

□ [4] સૂત્રસાર:- સદ્વેદ્ય [શાતાવેદનીય] અને અસદ્વેદ્ય [-અશાતા વેદનીય] [એમ વેદનીય પ્રકૃતિના બે ભેદ છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સદ્-શાતા

અસદ્ -અશાતા

વેદ્યે - વેદનીય, બે ભેદ હોવાથી દ્વિવચન મુકેલ છે

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) આદ્યો જ્ઞાનદર્શનાવરણ. સૂત્ર ૮:૬ થી વેદનીય ની અનુવૃત્તિ

(૨) પઞ્ચનવદ્વયષ્ટાવિંશતિ. સૂત્ર ૮:૫ થી દ્વિ ની અનુવૃત્તિ

□ [7] અભિનવટીકા:- આ સૂત્રમાં મુખ્ય વાત તો એટલી જ છે કે વેદનીયકર્મ સાતા અસાતા એમ બે પ્રકારે છે.

(૧) સદ્વેદ્ય-શાતાવેદનીય:-

☆ જે કર્મના ઉદય થી શારીરિક અને માનસિક સુખનો અનુભવ થાય તે સાતા વેદનીય કર્મ

☆ જેના ઉદયથી જીવને સુખ-શાંતિનો અનુભવ થાય તે સાતાવેદનીય કર્મ છે.

☆ મનુષ્ય કે દેવગતિમાં અનેક સુંદર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ-ભવ સંબંધે શરીર અને મન દ્વારા સુખ-મીઠાશ-આનંદ રૂપે ભોગવાય તે સદ્વેદ્ય કે સુખવેદન

અભિમતમિષ્ટમાત્મનઃ કર્તુરુપભોક્તુર્મનુજદેવાદિજન્મસુશરીરમનોદ્વારેણ સુખપરિણતિરૂપ માગન્તુકાનેકમનોઙ્ગદ્રવ્યક્ષેત્ર કાલભાવભવસમ્બન્ધ સમાસાદિત પરિપાકાવસ્થમતિબહુ ભેદં યદુદયાદ્ ભવતિ તદાચક્ષતે । સદ્વેદનીયમભિહિતં ।

☆ સત્ શબ્દનો અર્થ પ્રશસ્ત થાય છે. પ્રશંસા એટલે આત્માનું અભિમત પશું.

☆ સુખ વેદાવનારું કે સુખનો અનુભવ કરાવનારું કર્મ

☆ જેના ઉદય થી જીવ ઈષ્ટ સાધન દ્વારા સુખનો અનુભવ કરે તે શાતા વેદનીય જે પ્રાયઃ દેવ અને મનુષ્ય ભોગવે છે.

☆ જે કર્મના ઉદયથી આત્માને વિષય સંબંધિ સુખનો અનુભવ થાય છે તેને સાતા વેદનીય કહે છે

❖ અસદ્વેદ્યઃ- અસાતા વેદનીયઃ-

☆ જે કર્મના ઉદયથી શારીરિક માનસિક દુઃખનો અનુભવ થાય તે અસાતા વેદનીય.

☆ જેના ઉદય થી જીવ અનિષ્ટ સાધન દ્વારા દુઃખનો અનુભવ કરે તે, અશાતા વેદનીય કર્મ જે પ્રાયઃ તિર્યચ અને નારકો ભોગવે છે.

☆ વિપરીત રીતે અણગમતા દ્રવ્યાદિના સંબંધે કડવાશ-પીડા દૂર કરવાની ઈચ્છાથી ભોગવાય તે દુઃખ વેદના, આવું દુઃખ વેદાવનાર કર્મ તે અસદ્વેદ્ય કે અશાતા વેદનીય કર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદય થી આત્માને અનુકૂળ વિષયોની અપ્રાપ્તિ અથવા પ્રતિકૂળ વિષયોની પ્રાપ્તિ થવાથી જે દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેને અસાતા વેદનીય કર્મ કહેવાય છે.

☆ સદ્વેદનીયસ્ય વિપરીતમ્ અસદ્વેદનીયમ્ । અસત્ એટલે અપ્રશસ્ત. આત્માને અનભિમત કે અનિષ્ટ વિષયની પ્રાપ્તિ.

❖ સારાંશઃ-કોઈ પણ માણસ મધ ચોપડેલી તલવારની ધાર ચાટે ત્યારે મધ મીઠું લાગે અને તલવારની ધાર લાગવાથી બળતરા કે દુઃખપણ થાય એવા પ્રકારના સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવતું આ વેદનીય કર્મ છે અર્થાત્ આત્માના શાશ્વત સુખનો અભિભવ કરી કર્મવિપાકી સુખ-દુઃખ આપનારું છે.

□ [8] સંદર્ભઃ-

☆ આગમ સંદર્ભઃ-સાયાવેદિણજ્ઞે અસાયાવેદિણજ્ઞે ❖ પ્રજ્ઞા.૫.૨૩,૩.૨,સૂ.૨૧૩-૬

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભઃ-

(૧) દ્રવ્ય લોક પ્રકાશ સર્ગઃ ૧૦ શ્લો ૧૫૩-૧૫૪

(૨) કર્મગ્રન્થ ગાથા-૧૨ ઉત્તરાર્ધ, ૧૩-પૂર્વાર્ધ

□ [9] પદ્યઃ-

આ સૂત્ર ના બંને પદ્યો હવે પછીના સૂત્રઃ ૧૦ માં મુકેલ છે

□ [10]નિષ્કર્ષ:-વેદનીય કર્મના ઉદયથી આત્માને જે સુખ-દુઃખ નો અનુભવ થાય છે, તે સુખ-દુઃખ બંને ઈન્દ્રિય વિષયજન્ય સમજવા જોઈએ. આત્માને જે સ્વરૂપ-સ્વાભાવિક સુખનો અનુભવ થાય છે તે કોઈ કર્મના ઉદયથી થતો નથી. વેદનીય કર્મ જન્ય સુખ-દુઃખની અનુભૂતિ ક્ષણિક હોય છે. વૈષયિક સુખ-દુઃખથી યુક્ત હોય છે તેવાત મઘથી ખરડાયેલ તલવારના દ્રષ્ટાન્તથી ઉપર સમજાવી છે.

આ વાત ખાસ સમજવા જેવી છે. વ્યવહારમાં લોકો પુન્ય પાપ ને જ સુખ-દુઃખના સાધન માને છે. પણ એ સુખ-દુઃખ ક્ષણિક છે. વિષય-ઈન્દ્રિયાદિજન્ય છે. અર્થાત્ કર્મ વિપાકી છે. શાશ્વત કેઅવ્યાબાધ સુખ કોઈ કર્મના ઉદયથી નહીં પણ વેદનીયાદિના સર્વથા ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. પુન્યથી મળતા સુખની વાત એ બ્રામક સુખ છે. શાશ્વત સુખ શાશ્વત સ્થિતિમાં જ મળે.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૧૦

□ [૧] સૂત્રહેતુ:- મોહનીય કર્મ પ્રકૃતિ જેના ૨૮ ઉત્તરભેદની સંખ્યા જણાવી છે તેની નામ નિર્દેશ પૂર્વક વ્યાખ્યા અહીં જણાવે છે.

□ [૨] સૂત્ર: મૂળ:- *દર્શનચારિત્રમોહનીયકષાયનોકષાય વેદનીયાચ્ચાસ્ત્રિદ્વિષોડ શનવભેદા: સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વતદુભયાનિ કષાયનોકષાયાવનન્તાનુબન્ધ્યપ્રત્યાચ્ચાનપ્રત્યાચ્ચાના વરણસંજ્વલ્નવિકલ્પાપ્ચેકશ: ક્રોધમાનામાયાલોભા હાસ્યરત્યરતિશોકભય જુગુપ્સાસ્ત્રી પુનપુનસકવેદા:

□ [૩] સૂત્ર: પૃથક્:- દર્શન - ચારિત્રમોહનીય-કષાય-નોકષાય-વેદનીય-આચ્ચા: ત્રિ-દ્વિ-ષોડશ-નવભેદા: સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ-તદુભયાનિ , કષાય-નોકષાયૌ, અનન્તાનુબન્ધિ-અપ્રત્યાચ્ચાન-પ્રત્યાચ્ચાનાવરણ-સંજ્વલન-વિકલ્પા: ચ એકશ: ક્રોધ-માના-માયા-લોભા: હાસ્ય-રતિ-અરતિ-શોક-ભય-જુગુપ્સા: સ્ત્રી-પુનપુનસક વેદા:

□ [4] સૂત્રસાર:- [નોંધ:- સૂત્રાર્થની અમે સ્વીકારેલ પદ્ધતિ મુજબ અહીં સૂત્રસાર રજૂ કરવાથી તે અર્થઘટન જટીલ બનવાનો સંભવ હોવાથી સૂત્ર સરળતાથી સમજી શકાય તે પદ્ધતિ એ અહીં સૂત્રસાર રજૂ કર્યાબાદ સ્વીકૃત સૂત્રાર્થ પદ્ધતિ સૂત્રસાર જણાવેલ છે

❖ સૂત્રાર્થપદ્ધતિને બદલે બાળબોધ પદ્ધતિએ સૂત્ર અર્થઘટન:-

૧- મોહનીય કર્મના મુખ્ય ભેદ બે (૧)દર્શન મોહનીય (૨)ચારિત્રમોહનીય

૨- દર્શન મોહનીયના ત્રણ ભેદ

(૧) સમ્યક્ત્વ મોહનીય (૨)મિથ્યાત્વ મોહનીય (૩) મિશ્રમોહનીય

(૧)ચારિત્ર મોહનીયના બે ભેદ (૧)કષાય વેદનીય (૨)નોકષાય વેદનીય

૪- કષાય વેદનીય ના ૧૬ ભેદ:-

* દર્શનચારિત્રમોહનીયકષાયનોકષાય વેદનીયાચ્ચાસ્ત્રિદ્વિષોડ શનવભેદા: સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વતદુ ભયાનિકષાયનોકષાયાવનન્તાનુ બન્ધ્યપ્રત્યાચ્ચાનાપ્રત્યાચ્ચાનાવરણસંજ્વલ્નવિકલ્પાપ્ચેકશ: ક્રોધમાનામાયાલોભાહાસ્યરત્યરતિશોકભયજુગુપ્સાસ્ત્રી પુનપુનસકવેદા: એ મુજબનું સૂત્ર દિગમ્બર આત્માપમાં જોવા મળે છે.

(૧)અનન્તાનુબન્ધી(૨)અપ્રત્યાખ્યાની(૩)પ્રત્યાખ્યાની(૪)સંજ્વલન આ ચારે ભેદના એક-એક ના ચાર ચાર વિકલ્પ આ રીતે:-

(૧)ક્રોધ (૨)માન (૩)માયા(૪)લોભ-એ રીતે ૪x૪=૧૬ ભેદ

૫-નોકષાય વેદનીય ના નવ ભેદ

[આ ભેદ વ્યવહારમાં હાસ્યષટ્ક અને અને વેદત્રિકના નામે પ્રસિધ્ધ છે]

૧-હાસ્ય, ૨-રતિ, ૩-અરતિ, ૪-શોક, ૫-ભય, ૬-દુર્ગંધા,

૭-સ્ત્રીવેદ, ૮-પુરુષવેદ, ૯-નપુંસકવેદ

- સૂત્રાર્થ પદ્ધતિ એ સૂત્રસાર:- [જે અમે સ્વીકારેલી પદ્ધતિ છે]

દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય, કષાયમોહનીય, નોકષાયમોહનીયના [અનુક્રમે] ત્રણ, બે, સોળ અને નવ ભેદો છે. સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ, તદુભય [દર્શનમોહનીય]: કષાય, નોકષાય [ચારિત્ર મોહનીય]: અનન્તાનુબન્ધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્વલન (તે ચારમાંથી) એક એક ના ચાર વિકલ્પ રૂપે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ [એ ૧૬ કષાય વેદનીય] અને હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ, નપુંસક વેદ [અનવ નોકષાય વેદનીય]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

દર્શન-મોહનીયકર્મનો એક ભેદ

ચારિત્ર-મોહનીયકર્મનો બીજો ભેદ

કષાય-જેનાથી સંસાર વધે તે

નોકષાય-કષાયની સાથે રહીને ફળ આપે

ત્રિ-ત્રણ

દ્વિ-બે

ષોડશ:-સોળ

નવ -નવ

ભેદા:-ભેદો, પ્રકારો

સમ્યક્ત્વ-શ્રદ્ધા

મિથ્યાત્વ-જીવાદિ તત્વો વિશે અયથાર્થ શ્રદ્ધા કે અશ્રદ્ધા

તદુભય-મિશ્ર, સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ

અનન્તાનુબન્ધી-અનંત સંસારનો અનુબંધ કરાવનાર

અપ્રત્યાખ્યાની-પ્રત્યાખ્યાન નો અભાવ કરાવે તે

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ-સર્વવિરતિના પ્રત્યાખ્યાન ને રોકે તે

સજ્વલન-સંજ્વલન એટલે બાળનાર, આત્માને મલિન કરે તે

ક્રોધ- ક્રોધ, ગુસ્સો

માન-માન, અભિમાન

માયા -માયા, કષ્ટ

લોભ -લોભ

વિકલ્પાચૈકશ--એક-એક -[પ્રત્યેક]ના ભેદો (ચાર-ચાર)

ક્રોધ-હસવું તે

રતિ-પ્રીતિ ઉપજવી તે

હાસ્ય:-હસવું તે

નપુંસકવેદ-સ્ત્રી-પુરુષ ઉભયના સાહચર્ય ની ઈચ્છા

અરતિ-અપ્રીતિ ઉપજવી તે

ભય-ભય, બીવું તે

શોક-શોક,

જુગુપ્સા-દુર્ગંધા

સ્ત્રી(વેદ)-પુરુષ સાહચર્ય ઈચ્છા પું(વેદ)-સ્ત્રી સાહચર્ય ઈચ્છા

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) આઘોજ્ઞાનદર્શનાવરણ. સૂત્ર ૮:૫ થી મોહનીય ની અનુવૃત્તિ

(૨) પજ્વનવદ્વયષ્ટા. સૂત્ર ૮:૬ થી અષ્ટાવિંશતિ ની અનુવૃત્તિ

□ [7] અભિનવટીકા:- આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ મોહનીય નામક મૂળકર્મ પ્રકૃતિના ૨૮ ભેદો જણાવે છે

સૂત્રમાં જે નામ નિર્દેશ છે તેમાં ૨૮ની જ સંખ્યા છે તેવું નિયત કરવા માટે પૂર્વ સૂત્ર:૬ પજ્વનવદ્વયષ્ટા. થી અષ્ટાવિંશતિ શબ્દની અનુવૃત્તિ લેવામાં આવી છે અને આ ભેદ મૂળ ‘મોહનીય’ નામક પ્રકૃતિના જ છે તે જણાવવા માટે આધાર રૂપ સૂત્ર:૫ છે આ રીતે બે સૂત્રોની અનુવૃત્તિ થકી આ સૂત્રનું અર્થઘટન સ્પષ્ટ બને છે.

❖ મોહનીયકર્મ:-

☆ મોહનીયકર્મનો સ્વભાવ મદિરા સમાન છે. જેમ મદિરાના નશામાં માણસ પોતાના હિતાહિતનું ભાન ભૂલી જાય છે, તેવીજ રીતે મોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવને સ્વ-સ્વરૂપ સંબંધિ હિતાહિતને પરખવાની બુદ્ધિ રહેતી નથી. કદાચ હિતાહિતની પરખ બુદ્ધિ આવી જાય તો પણ મોહનીય કર્મના પ્રભાવથી જાણપણા અનુસાર આચરણ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં.

☆ મોહનીય એટલે મુંઝવનાર. જે કર્મ શ્રદ્ધામાં કે ચારિત્રમાં અર્થાત્ વિચાર કે વર્તનમાં મુંઝવે એટલે કે તત્વાનુસારી વિચાર ન કરવા દે, અથવા તત્વાનુસારી વિચાર થયા પછી પણ તદનુસાર પ્રવૃત્તિ ન કરવા દે, તે મોહનીય કર્મ.

❖ દર્શનમોહનીય:-

☆ જે પદાર્થ જેવો તે છે તેને તેવો જ જોવો તથા સમજવો તેને દર્શન કહે છે. અર્થાત્ તત્વાર્થ શ્રદ્ધાને દર્શન કહે છે. દર્શન એ આત્માનો ગુણ છે તેનો ઘાતકરનાર કર્મને દર્શન મોહનીય કહેવાય છે. સામાન્ય ઉપયોગ રૂપ દર્શન [કર્મ પ્રકૃતિ બીજી દર્શનાવરણ] એ આ દર્શન થી અલગ છે.

☆ દર્શન એટલે જીવાદિ તત્વો પ્રત્યે-શ્રદ્ધા. શ્રદ્ધામાં મુંઝવણ ઉભીકરે, એટલે કે ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધામાં -સમ્યક્ત્વમાં દૂષણ લગાડે અથવા મૂળથીજ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવા ન દે તે દર્શન મોહનીય

આ દર્શન મોહનીયના ત્રણ ભેદો સૂત્રકારે જણાવેલ છે

❖ ૧-સમ્યક્ત્વ મોહનીય:- જે ઉત્પન્ન થયેલા સમ્યક્ત્વ શ્રદ્ધામાં મુંઝવે-દુષણ લગાડે તે સમ્યક્ત્વ મોહનીય

☆ મિથ્યાત્વ મોહનીયના દલિકો જીવને હિતાહિતની પરીક્ષામાં વિક્ષણ બનાવે છે. તેમાં સર્વઘાતિ રસ હોય છે. દ્વિ:સ્થાનક, ત્રિ:સ્થાનક તથા ચતુ:સ્થાનક, રસ સર્વઘાતી છે. જીવ પોતાના વિશુદ્ધ પરિણામોના બળથી તે તે પુદ્ગલોના સર્વઘાતિ રસને અર્થાત્ શકિતને ઘટાડી નાખે છે, અને તે ઘટતા ઘટતા જ્યારે એક સ્થાનિક રસ રહે છે, ત્યારે એક સ્થાનક રસવાળા મિથ્યાત્વ મોહનીયના પુદ્ગલો ને જ સમ્યક્ત્વ મોહનીય કહે છે.

જેનામાં એક સ્થાનક રસ છે એવા કર્મ દલિકો બે, ત્રણ અને ચતુઃસ્થાનક રસવાળા દલીકોની અપેક્ષાએ શુદ્ધ હોવાના કારણે, તત્ત્વરુચિ રૂપ સમ્યક્ત્વમાં બાધા પહોંચતી નથી. પરંતુ તેના ઉદયથી આત્મ સ્વભાવરૂપ ઔપશિમિક સમ્યક્ત્વ તથા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થઈ શકતું નથી તેમજ સૂક્ષ્મ પદાર્થોની વિચારણામાં શંકા થયા કરે છે. જેના કારણે સમ્યક્ત્વમાં મલિનતા આવી જાય છે.

☆ જેનો ઉદય તાત્ત્વિક રુચિનું નિમિત્ત થવા છતાં ઔપશિમિક કે ક્ષાયિક ભાવવાળી તત્ત્વરુચિનો પ્રતિબંધ કરે તે સમ્યક્ત્વ મોહનીય નામે દર્શનમોહનીય કર્મનો એક ભેદ છે.

❖ ૨- મિથ્યાત્વમોહનીય:-

☆ જેનાથી જીવાદિ તત્ત્વો વિશે યર્થાથ શ્રદ્ધા ન થાય તેને મિથ્યાત્વ મોહનીય કહે છે.

☆ સર્વથા અશુદ્ધ દલિકો વાણું મિથ્યાત્વ મોહનીય છે. આ કર્મના ઉદયથી જીવને તત્ત્વના યર્થાથ સ્વરૂપની રુચિ જ થતી નથી, તેમજ સર્વજ્ઞ પ્રણીતમાર્ગ ઉપર ન ચાલતાં તેનાથી પ્રતિકુળ માર્ગ ઉપર ચાલે છે. જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વો ઉપર શ્રદ્ધા રહેતી નથી. અને પોતાના હિતાહિતનો વિચાર કરવામાં અસમર્થ બને છે. આ કર્મ પુદ્ગલોમાં દ્વિઃસ્થાનક, ત્રિસ્થાનક, ચતુઃસ્થાનક રસ હોય છે.

❖ ૩-મિશ્રમોહનીય:- [તદુભયાનિ]

☆ જેના ઉદયથી જીવ-અજીવાદિ સાત તત્ત્વો વિશે આજ સત્ય છે એવી શ્રદ્ધા ન થાય, તથા આ અસત્ય છે એવી પણ શ્રદ્ધા ન થાય પણ મિશ્રભાવ રહે તે મિશ્ર કે તદુભય મોહનીયકર્મ.

☆ કેટલાંક કર્મદલિક શુદ્ધ હોવા અને કેટલાંક અશુદ્ધ હોવાથી આ કર્મ મિશ્ર બને છે. તેના ઉદયથી જીવને તત્ત્વરુચિ થતી નથી કે અરુચિ પણ થતી નથી. આ કર્મ પુદ્ગલોમાં દ્વિ સ્થાનક રસ હોય છે અને જીવની અવસ્થા ડામાડોળ જેવી હોય છે

❖ ચારિત્રમોહનીય:-

☆ જે ચારિત્રમાં હિંસાદિ પ્રાપ્તોથી નિવૃત્તિમાં મુંઝવે, એટલે કે હિંસાદિ પ્રાપ્તોથી નિવૃત્ત ન થવા દે, કે ચારિત્રમાં અતિચારો લગાડે તે ચારિત્ર મોહનીય.

☆ આત્માના અસલી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સ્વ-રૂપ રમણતાને ચારિત્ર કહેવાય છે. આ પણ આત્માનો ગુણ છે. આત્મા ના ચારિત્ર ગુણનો ઘાત કરનાર કર્મ તે ચારિત્ર મોહનીય કહેવાય

❖ કષાય વેદનીય અથવા કષાય ચારિત્રમોહનીય

☆ કષ એટલે સંસાર અને આય એટલે પ્રાપ્તિ કે લાભ. જેનાથી સંસારનો લાભ થાય, સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે તે કષાય મોહનીય જેના ૧૬ ભેદ અહીં કહેવાશે

☆ જન્મ મરણરૂપ સંસારનું આવવું કે પ્રાપ્ત થવું અર્થાત્ જેનાથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે તે કષાય

—આ કષાયને કષાય ચારિત્ર મોહનીય કહે છે કારણ કે તે મોહનીય કર્મના ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો પેટા ભેદ છે

—વળી સૂત્રકારે કષાય વેદનીય કહ્યું તે વેદનીય શબ્દ પણ આગમિક પરંપરાનું અનુસરણજ છે. પ્રજ્ઞાપના નામક ઉપાંગ માં કસાયવેયણિજ્ઞ શબ્દજ છે. અહીં વેદનીય શબ્દનો અર્થ પૂર્વસૂત્રની માફક વેદાયતે વેદનીય એવોજ કરવાનો છે. તેને વેદનીય નામના

કર્મનો ભેદ સમજવાનો નથી. અર્થાત્ કષાય રૂપે વેદાતું ચારિત્ર મોહનીયકર્મ-સમજવું
આ કષાય ચારિત્ર મોહનીયના ૧૬ ભેદો કહ્યા તે આ પ્રમાણે:-

❖ ૧- અનંતાનુબંધી [કષાય-ચારિત્રમોહનીય]

☆ જે કષાયોના ઉદયથી મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો ઉદય થાય તે અનંતાનુબંધિ. આ કષાયો અનંત સંસારનો અનુબંધ અર્થાત્ પરંપરા કરાવતા હોવાથી અનંતાનુબંધિ કહેવાય છે. આ કષાયના ઉદયથી જીવને હેય-ઉપાદેયનો વિવેક રહેતો નથી.

☆ જે કષાયના પ્રભાવથી જીવ અનંતકાળ સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, તે કષાયને અનંતાનુબંધિ કહે છે. આ કષાયના ચાર ભેદ છે. (૧)અનંતાનુબંધિકોધ, (૨)અનંતાનુબંધિ માન, (૩)અનંતાનુબંધિ માયયા (૪)અનંતાનુબંધિલોભ

આ અનંતાનુબંધી કષાય સમ્યક્ત્વનો નાશ કરે છે

☆ જે કર્મ કોષાદિ ચાર કષાયોને એટલા બધા તીવ્ર પણે પ્રકટાવે કે જેને લીધે જીવને અનંતકાળ સુધી સંસારમાં ભટકવું પડે, તે કર્મ અનંતાનુબંધી કહેવાય. જેના કોષાદિ ચાર ભેદ છે.

❖ ૨-અપ્રત્યાખ્યાની [કષાય ચારિત્રમોહનીય]

☆ જે કષાયો વિરતિ ને રોકે, કોઈ પણ જાતના પાપથી વિરતિ ન થવા દે તે અપ્રત્યાખ્યાન. જેના ઉદયથી પ્રત્યાખ્યાન નો અભાવ થાય તે અપ્રત્યાખ્યાની. આ કષાયના ઉદયથી-જીવને વિરતિ ના પરિણામ ન થાય અથવા પરિણામ થયા હોય, પુરુષાર્થ કરે તો પણ પ્રત્યાખ્યાન થવા ન દે.

☆ જે કષાયના ઉદયથી દેશવિરતિ રૂપ પ્રત્યાખ્યાન પણ થઈ શકે નહીં તેને અપ્રત્યાખ્યાની કે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય મોહનીય કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ કે આ કષાયના ઉદયથી શ્રાવકધર્મ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. આ કષાયના પણ ચાર ભેદ છે (૧)અપ્રત્યાખ્યાની કોધ, (૨)અપ્રત્યાખ્યાની માન, (૩)અપ્રત્યાખ્યાની માયા અને (૪)અપ્રત્યાખ્યાની લોભ.

☆ જે કર્મોના ઉદયથી આ વિભાવ પામતા કષાયો વિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા પૂરતા જ તીવ્ર હોય તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કોધ માન, માયા, લોભ કહેવાય છે.

❖ ૩- પ્રત્યાખ્યાનાવરણ [કષાય-ચારિત્રમોહનીય]

☆ જે કષાયો સર્વ વિરતિના પ્રત્યાખ્યાન ઉપર આવરણ-પડાવે કરે, સર્વ વિરતિ પ્રાપ્ત થવા ન દે, તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ. ચારિત્ર સ્વીકારવાની ઈચ્છા હોવા છતાં આ કષાયના ઉદયથી જીવ ચારિત્ર મ્રહણ કરી શકતો નથી

☆ જે કર્મના ઉદયથી જીવ સર્વવિરતિ રૂપ પૂરા પ્રત્યાખ્યાન કરી શકે નહીં અર્થાત્ સાધુધર્મનું પાલન કરી શકે નહીં તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય કહે છે. આ કષાયથી દેશવિરતિ રૂપ શ્રાવકધર્મ માં બાધા પહોંચતી નથી પણ સાધુધર્મ અંગીકાર થઈ શકતો નથી.

તેના ચાર ભેદ છે (૧)પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કોધ, (૨)પ્રત્યાખ્યાનાવરણ માન, (૩)પ્રત્યાખ્યાનાવરણ માયા, (૪)પ્રત્યાખ્યાનાવરણ લોભ.

☆ જેમનો વિપાક દેશ વિરતિને ન રોકતાં અર્વવિરતિને રોકે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કોધ, માન, માયા, લોભ.

❖ ૪- સંજ્વલન [કષાય-ચારિત્રમોહનીય]

☆ જે કષાયના ઉદયથી ચારિત્રમાં અતિચારો લાગે તે સંજ્વલન.

☆ સંજ્વલન એટલે બાળનાર-મલિન કરનાર. જે કષાયો અતિચારોથી ચારિત્રને બાળે-મલિન કરે તે સંજ્વલન. આ કષાયના ઉદયથી જીવને યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી.

☆ જે કષાય, પરિષદ તથા ઉપસર્ગો આવવા ઉપર યતિસાધુઓને પણ થોડાક જલાવે અર્થાત્ તેમનાં ઉપર થોડીક અસર થાય તેને સંજ્વલન કહે છે. આ કષાય યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્તિ થવા દેતો નથી. તેના પણ ચાર ભેદ છે. સંજ્વલન ક્રોધ, સંજ્વલન માન, સંજ્વલન માયા અને સંજ્વલન લોભ

☆ જેમના વિપાકની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહીં પણ તેમાં સ્ખલન અને માલિન્ય કરવા જેટલી હોય, તે સંજ્વલન ક્રોધ-માન-માયા-લોભ

❖ વિશેષ:-

(૧) ક્રોધ-માન-માયા-લોભ રૂપ ચાર કષાય જે હવે પછી કહેવાશે તે દરેકની તીવ્રતાના તરતમભાવની દ્રષ્ટિએ ચાર-ચાર પ્રકાર ઉપર મુજબ કહેવાયા. આ અનંતાનુબંધ્યાદિ ચારમાં પણ નિમ્ન વિશેષતા છે

(૨) પૂર્વ-પૂર્વના ઉદય વખતે પછી પછીનો ઉદય અવશ્ય હોય છે, પછી-પછીના ઉદય વખતે પૂર્વ પૂર્વનો હોય કે ન પણ હોય જેમ કે અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદય વખતે બાકીના ત્રણે હોયજ, અપ્રત્યાખ્યાની કષાયના ઉદય વખતે બાકીના બેહોય જ. પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયે સંજ્વલન હોય જ પણ સંજ્વલનઆદિના ઉદયે પૂર્વ પૂર્વના હોય કે ન પણ હોય.

❖ તીવ્રતા-મંદતા:-અનંતાનુબંધિ કષાય અત્યંત તીવ્ર હોય છે, અપ્રત્યાખ્યાન કષાય મંદ હોય છે, પ્રત્યાખ્યાન કષાય અધિક મંદ હોય છે અને સંજ્વલન કષાય તેનાથી પણ અધિક મંદ હોય છે

❖ અનંતાનુબંધિ પ્રત્યેકના ચાર-ચાર વિકલ્પો

૧- ક્રોધ:-

☆ ક્રોધ એટલે ગુસ્સો અથવા અક્ષમા

☆ ક્રોધ: ક્રોધો રોષો દ્વેષો ભણ્ડનં ભામ્ ઇતિ અનર્થાન્તરમ્

☆ ક્રોધ એટલે અપ્રીતિ, ક્રોધ -પહેલા કરતા બદલાઈ જવું

રોષ-રીસ ચડાવવી, દ્વેષ-આકરા શબ્દો કહેવો

ભાંડવું- કજીયો કરવો, ગાળદેવી, વગેરે ઈર્ષ્યાદિ અનેક લાગણી

૨-માન:- માન એટલે અહંકાર ગર્વ

☆ માન: સ્તમ્ભો: ગર્વ ઉત્સેકો અહંકારો દર્પો મદ: સ્મય: ઇતિ અનર્થાન્તરમ્

☆ માન:- ઈચ્છાપૂર્વકના સત્કારની તત્પરતા

-સ્તંભ-અક્કડપણું -ગર્વ-જાતિ વગેરેનું અભિમાન

-ઉત્સેક:- બડાઈ મારવી

-અહંકાર:- રૂપ સંપત્તિ આદિમાં મોટાઈ માનવી

-દર્પ:-બળનું અભિમાન

-મદ:-દારુની જેમ મોટાઈનો કેફ

સ્મય:- મનમાં ને મનમાં મોટાઈનો આનંદ માનવો

૩-માયા- માયા એટલે દંભ, કપટ

✪ માયાપ્રર્ણિધિ-ઉપધિ-નિકૃતિ-આવરણ-વજ્વના-દમ્ભ-કૂટ-અતિસંધાન-અનાર્જવ
ઈતિ અનર્થાન્તરમ્।

માયા:- કપટ, પ્રપંચ, છૂપી ચાલ નિકૃતિ-બીજાને ઠગવાની યુક્તિ

પ્રણિધિ:- પ્રતાદિકમાં ભાવ ન ટકવા છતાં બહારથી બતાવવું

ઉપધિ:- બહારનો ફટાટોપ દેખાવ ધારણ કરવો

આચરણ:- વરુઆદિની માફક છૂપાઈને તરાપ મારવી-પ્રપંચ કરવો,

વંચના-ઠગાઈ દંભ-કૂડ કરવું

અતિસંધાન:-પેટમાં પેસીને પગ પહોળા કરવા, મોટો ધોખો દેવો

અનાર્જવતા:-સરળતાનો અભાવ, વિપરિત વર્તન આદિ

૪- લોભ:- લોભ એટલે અસંતોષ -આસકિત

✪ લોભો-રાગો-ગાઘ્ધ્યર્યમ્-ઈચ્છા-મૂર્છા-સ્નેહ: કાંક્ષા-અભિષ્વડ્ ઇતિ અનર્થાન્તરમ્ ।

લોભ:-લલચાવું, ઈચ્છવું રાગ-ખુશી થવું, રાજી થવું

ગાઘ્ધ્ય:- મળેલી વસ્તુ સાચવવા ખૂબ મથામણ કરવી

ઈચ્છા:-ત્રણેલોકની વસ્તુઓ મળી જાયતો પણ સારું એવું ઈચ્છવું

મૂર્છા:- ઘણી આસકિતિ, મમતા સ્નેહ-પુત્રાદિ ઉપર ગાઢ પ્રેમ

કાંક્ષા:- ભવિષ્યમાં મેળવવાની ઈચ્છા, અભિષ્વંગ:- આસકિત

પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબ આ ચારે કષાયો રાગ-દ્વેષ સ્વરૂપ છે. તેમાં ક્રોધ અને માન બંને દ્વેષ રૂપ છે. જ્યારે માયા અને લોભ બંને રાગ રૂપ છે. તથા રાગ-દ્વેષ મોહસ્વરૂપ છે. એટલે મોહનો સામાન્ય અર્થ રાગ-દ્વેષ અથવા ક્રોધાદિ કષાયો છે.

❁ કષાયથી થતો ગુણનો ઘાત:- [ભાષ્યાનુસાર]

૧- અનંતાનુબંધાદિ ક્રોધાદિકષાય:-

—અનંતાનુબંધિ કષાયથી સમ્યગ્દર્શનનો ઉપઘાત થાય છે.

—તે ચારમાંના કોઈપણ ના ઉદયે સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થતું નથી.

પહેલા સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થયું હોય અને પછી અનંતાનુબંધિ કષાયનો ઉદય થાય તો ઉત્પન્ન થયેલું સમ્યગ્દર્શન પણ નાશ પામે છે.

૨- અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધાદિ કષાય:-

—અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધાદિ કષાય નો ઉદય હોય ત્યારે એક દેશ કે સર્વથા વિરતિ થતી નથી.

૩- પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધાદિ કષાય:-

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધાદિ કષાયનો ઉદય હોય ત્યારે વિરતાવિરત અર્થાત્ દેશ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે પણ સર્વ વિરતિ અર્થાત્ મહાવ્રત નો લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી

૪- સંજવલન ક્રોધાદિ કષાય:-

સંજવલન ક્રોધાદિ કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્રનો લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી

❖ કોધાદિ ની સમજૂતિ દ્રષ્ટાન્ત પૂર્વક:-

સૂત્રકાર મહર્ષિએ સ્વોપણ ભાષ્યમાં ચાર પ્રકારે આ કોધાદિને દ્રષ્ટાન્ત પૂર્વક સમજાવેલા છે. જેને તીવ્ર-મધ્યમ અને મંદ એવા ચાર ભેદે ઓળખાવેલ છે. જ્યારે કર્મગ્રન્થકાર તેનો સમાવેશ અનંતાનુબન્ધ્યાદિ ચાર ભેદને ઓળખાવવા માટે કરે છે.

૧-પર્વતરાજી સર્દશ કોધ:-પર્વત પરની રેખા સમાન, જેમ પર્વતમાં પ્રયોગ પૂર્વક, સ્વાભાવિક અથવા બંને રીતે કદાચ તિરાડ પડી જાય અર્થાત્ કોઈપણ પ્રકારે પત્થર ઉપર રેખા થઈ જાય તો તેને પૂરવી દુઃશક્ય છે. તે રીતે અનંતાનુબંધી કોધના ઉદયને દૂર કરવો પણ દુઃશક્ય છે. અહીં ઈષ્ટનો વિયોગ કે અનિષ્ટનો સંયોગ અથવા અભિલષિત વસ્તુનો લાભ ન થવો વગેરે નિમિત્તમાંથી કોઈ પણ નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીને જીવને કોધ ઉત્પન્ન થાય કે જે મરણ સુધી ન ધૂટે, કોઈ ઉપાય થી પણ દૂર ન થાય એવા વિલક્ષણ કોધને પર્વત રાજી સર્દશ કહ્યો છે.

આવા કોધમાં મરણ પામે તેને નરક ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે

૨-ભૂમિ રાજી સર્દશ કોધ:- જે રીતે કોઈ ભીની જમીન ઉપર સૂર્યના કિરણો પડે અને તેનાથી તે જમીન ની આર્દ્રતા કે ભિનાશ નાશ પામે પછી તે વાયુથી તાડિત થાય અને કદાચ તે ભૂમિમાં રેખા પડી જાય કે જે વર્ષાકાળ સુધી જાય નહીં. પણ વધુમાં વધુ આઠ માસ પછી વર્ષા આવતા તે તિરાડ [રિખા] નાશ પામે છે અને જમીન પોતાના મૂળ-સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. તે રીતે પૂર્વોક્ત નિમિત્તમાંથી કોઈપણ નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીને કોધ ઉત્પન્ન થઈ જાય પણ કાળક્રમે મહત્તમ એક વર્ષમાં વિશેષ પરિશ્રમથી તે શાન્ત પણ થઈ જાય તેને ભૂમિરાજિ સર્દશ કોધ કહ્યો છે. જેને કર્મ ગ્રન્થ માં અપ્રત્યાખ્યાન કોધ તરીકે ઓળખાવે છે.

આ પ્રકારે કોધ સાથે મરણ પ્રાપ્ત કરનાર જીવ તિર્યંચ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

૩-વાલુકારાજિ સર્દશ કોધ:-

રેતીમાં ઉત્પન્ન થયેલી રેખા જેવો જે કોધ છે તેને વાલુકારાજી જેવો કહ્યો છે. જે રીતે લાકડી આદિ કાષ્ઠ અથવા લોખંડના સળીયા વગેરે નિમિત્તથી કે પત્થર, કાંકરા આદિ સંયોગ થી રેતીમાં જે તિરાડ- ફાટકે રેખા બની જાય તે ફકત પવનના ઝોકા કે બીજા સામાન્ય નિમિત્તો થી પણ નષ્ટ થઈ જાય છે અને ફરી તે રેતી જેમની તેમ પૂર્વવત્ સ્થિતિમાં આવી જાય છે. આ કામ એકાદ મહિનામાં થઈ જાય છે. તે રીતે પૂર્વોક્ત નિમિત્તને પ્રાપ્ત કરી ઉત્પન્ન થયેલ કોધ કે જે દિવસ પક્ષ મહિના કે ચાર મહિના સુધી રહેવાવાળી હોય તે વાલુકારાજિ સર્દશ કોધ કહેવાય. જેને કર્મગ્રન્થમાં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કોધ કહે છે.

આ પ્રકારે કોધ સાથે મરણ પ્રાપ્ત કરનાર જીવ મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કરે છે

૪-ઉદક રાજિ સર્દશ કોધ:-

પાણીમાં થયેલી તિરાડ કે રેખા જેવા કોધને ઉદક રાજિ સર્દશ કોધ કહે છે. જે રીતે લાકડી, લોખંડનો સળીયો કે આંગળી દ્વારા અર્થાત્ કોઈક નિમિત્તને પ્રાપ્ત કરીને પાણીમાં લકીર બનાવવામાં આવે તો તેને નાશ કે વિલય થવામાં કંઈ સમય લાગતો નથી. પાણીનો સ્વભાવ વહેવા નો હોવાથી તુરંત આ તિરાડ પૂરાઈ જાય છે. એ જ રીતે પૂર્વોક્ત નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીને કોઈવિદ્વાન કે અપ્રમત્તમુનિને કોધ ઉત્પન્ન થાયતો પણ તુરંત નષ્ટ થઈ જાય છે, તે ઉદક

રાજિ સર્દશ કોધ-જેને કર્મગ્રન્થ માં સંજ્વલન કોધ કહે છે.

આ પ્રકારે કોધ સાથે મરણ પામે તે જીવ દેવગતિને પામે છે. જે જીવ આ ચારમાંથી એકે પ્રકારે કોધથી યુક્ત ન હોય અથવા જેનો કોધ કષાય સર્વથા નાશ પામ્યો હોય તે જીવ નિયમથી નિર્વાણપદ અર્થાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

❖ ચાર પ્રકારના દ્રષ્ટાન્ત થી માનનું સ્વરૂપ:- કોધની માફક માનના ચાર ભેદ :-

૧- શૈલ સ્તંભ સર્દશમાન:-

પત્થર જેવા અક્કડ માનને શૈલ સ્તંભ સર્દશ માન કહ્યું છે. જેમ પત્થરનો સ્તંભ ગમે તેટલા ઉપાયો છતાં નમતો કે વળતો નથી. તેવીજ રીતે આવું માન જીવ પર્યન્ત દૂર કરી શકાતું નથી કર્મગ્રન્થમાં આવા માનને અનંતાનુંબંધી માન કહેલું છે.

આ પ્રકારના માન સાથે મરણ પામનાર જીવ નરકગતિ પામે છે

૨- અસ્થિ સ્તંભ સર્દશ માન:- હાડકાનો બનેલ થાંભલો હોય તો તેને નમાવવા ઘણી મહેનત કરવી પડે છે. તેરીતે જે માન ઘણા વિલંબે, કષ્ટ કે પરશ્રિમથી દૂર કરી શકાય અર્થાત્ આવા જીવને ઘણા ઉપાયે નમાવી શકાતા હોવાથી તે માનને અસ્થિ સ્તંભ સર્દશ માન કહ્યું છે. કોઈપણ નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરી ઉત્પન્ન થયેલ માન વધુમાં વધુ એક વર્ષ પર્યન્તમાં મહાકાષ્ટે નિવારી શકાય છે. આ માનને કર્મગ્રન્થમાં અપ્રત્યાખ્યાની માન કહ્યું છે

આવા માન કષાયના ઉદય સાથે મરણ પામનાર જીવ તિર્યચગતિમાં જાય છે.

૩-દારુ સ્તંભ સર્દશ માન:-

લાકડાનો સ્તંભ હોય તેને તેલ, પાણી વગેરેના પ્રયોગ થકી નમાવી કે વાળી શકાય છે. તેવીજ રીતે જે જીવનો માન કષાય ઉપાયો કરતાં મુશ્કેલીથી પણ દૂર થઈ શકે છે તેને દારુસ્તંભ સર્દશ માન કહ્યું છે જે અઠવાડીયે પક્ષે-મહિને કે ચાર મહિને પણ દૂર થાય છે. આવા માનને કર્મગ્રન્થમાં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ માન કહ્યું છે.

આવા માન કષાયના ઉદય સાથે મરણ પામનાર મનુષ્યગતિમાં જાય છે

૪- લતાસ્તંભ સર્દશ માન:-

વેલનો સ્તંભ સૌથી વધુ નમ્ર હોય છે જેમ વેલને ગમે ત્યારે સહેલાઈથી વાળી શકાય છે તે રીતે જે જીવનો માન કષાય શીઘ્ર દૂર થઈ શકે છે તેને લતા સ્તંભ સર્દશ માન કહેલું છે, જે ઉત્પન્ન થતાં ની સાથે અથવા નમ્રતા કે માર્દવતા પૂર્વક થોડી વારમાં નષ્ટ પામે છે. જેને કર્મગ્રન્થમાં સંજ્વલન માન કહ્યું છે આવા માન કષાયના ઉદય સાથે મરણ પામનાર દેવગતિમાં જાય છે.

❖ કોધ અને માન ની જેમ તીવ્રતાની દ્રષ્ટિએ તીવ્ર-મધ્ય-વિમધ્ય -મન્દ એવા ચાર ભાવો માયા કષાયમાં પણ દ્રષ્ટાન્ત થી જણાવેલા છે

૧-વંશકુણ સર્દશી માયા:- વાંસની ગાંઠમાં રહેલું વાંકાયુંકા પણ જેમ કોઈપણ ઉપાયથી દૂર કરી શકાતું નથી તેવીજ રીતે જે માયા કોઈપણ ઉપાયે દૂર થઈ શકતી નથી તે વંશકુણ સર્દશી માયા કહેવાય છે કર્મગ્રન્થમાં તેને અનંતાનુંબંધી માયા કહી છે.

આ માયા કષાય સાથે મૃત્યુ પામનાર નરક ગતિમાં જાય છે

૨- મેષ વિષાણ સર્દશી માયા:- ઘેટાના શીંગડા જેવી આ માયા છે. જેમ ઘેટાના શીંગડાનું

વાંકા-ચુંકાપણું, ઘણી મુશ્કેલીથી તથા અનેક ઉપયો કરીને દૂર કરીશકાય છે એવીજ રીતે આ માયા અત્યંત પરિશ્રમથી દૂર કરી શકાય છે, જેમાં મહેનત કરતા એક વર્ષે પણ સરળતા આવી શકે છે. કર્મગ્રન્થમાં તેને અપ્રત્યાખ્યાની માયા કહી છે.

આ માયા કષાય સાથે મૃત્યુ પામનાર તિર્યચ ગતિમાં જાય છે

૩- ગોમૂત્રિકા સર્દશી માયા:- જેમ ચાલતો બળદ મૂતરે તો તેની લીટી સીધી ન થાય પણ વાંકીચૂકી થાય પણ હવાના ઝપાટાથી ઘૂળ ઉડીને તેના ઉપર પડે અગર તડકાથી સૂકાઈ જાયતો તે લીટીનું વાંકા ચુંકા પણું દૂર થઈ શકે છે, તેવીજ રીતે જેનો કુટિલ સ્વભાવ પરિશ્રમે કરીને પણ દૂર થઈ શકે તેને ગોમૂત્રિકા સર્દશ માયા કહી છે. જે માયા અઠવાડીયે-પખવાડીયે-મહીને કે છેવટે ચાર મહિને પણ નષ્ટ થાય છે કર્મગ્રન્થ વિવેચનમાં તેને પ્રત્યાખ્યાની માયા કહી છે

આ માયા કષાય સાથે મૃત્યુ પામનાર જીવ મનુષ્યગતિમાં જાય છે.

૪- નિર્લેખન સર્દશી માયા:- તે વાંસની સોય સમાન છે. જેમ વાંસની સોય વાંકી થઈ જાયતો તેને હાથથી જ વિના પરિશ્રમે સીધી કરી શકાય છે તેમ જે માયા વિના પરિશ્રમે નષ્ટ થઈ શકે તે નિર્લેખન સર્દશી માયા કહેવાય. કર્મગ્રન્થમાં જેને સંજવલની માયા કહી છે.

આ માયા કષાય સાથે મૃત્યુ પામનાર જીવ દેવગતિમાં જાય છે.

❁ કોધ-માન-માયાની માફક લોભને પણ તીવ્ર-મધ્ય-વિમધ્ય અને મંદ એવા એવા ચાર ભાગોમાં વિભાજીત કરતાં ચાર દ્રષ્ટાન્ત અહીં આપેલા છે.

૧- લાક્ષારાગ સર્દશ લોભ:- કીરમજી કે મજીયા રંગ સમાન છે. કોઈ ઉપાયે જેમ વસ્ત્રમાં લાગેલો કીરમજી રંગ જતો નથી તેમ જે લોભ જીવ મરે ત્યાં સુધી રહે તેને લાક્ષારાગસર્દશ લોભ કહ્યો છે કર્મગ્રન્થમાં તેને અનંતાનુબન્ધી લોભ કહે છે

આ લોભ કષાય સહમૃત્યુપામનાર નરકગતિમાં જાય છે

૨- કર્દમ રાગસર્દશ લોભ:- ગાડાની કીલ સમાન એવો આ લોભ છે. વસ્ત્રમાં લાગેલ કીલના ડાઘ મહાપ્રયત્ને અને અતિ પરીશ્રમથી દૂર થઈ શકે. તેમ મહત્તમ વર્ષ પુરુથતાં પણ જે લોભનું નિવારણ થઈ શકે છે તેને કર્દમ રાગ સર્દશ લોભ કહ્યો છે. જે કર્મગ્રન્થમાં અપ્રત્યાખ્યાની નામે પ્રસિધ્ધ છે

આ લોભ કષાય સહમૃત્યુ પામનાર તિર્યચ ગતિમાં જાય છે.

૩- કુસુમ્ભ રાગ સર્દશ લોભ:- દીવાની મેષ સમાન એવો આ લોભ છે. વસ્ત્રમાં લાગેલી મેષ જેમ થોડી મહેનત કરવાથી પણ દૂર તો થઈ જ શકે છે તેમ જે લોભ થોડી મહેનતે દૂર થાય તેને કુસુમ્ભ રાગ સમાન લોભ સમજવો. જેને કર્મગ્રન્થમાં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ લોભ કહ્યો છે.

આ લોભ કષાય સહ મૃત્યુ પામનાર મનુષ્ય ગતિમાં જાય છે.

૪- હરિદ્ધારાગ સર્દશ લોભ:- આ લોભને હળદરના રંગસમાન કહ્યો છે. જેમ હળદરનો રંગ સામાન્ય પ્રયાસથી જ નીકળી જાય, તેમ આવો લોભ ખૂબજ શીઘ્રતાથી નાશ પામતો હોવાથી તેને હરિદ્ધારાગ સર્દશ લોભ કહ્યો છે. કર્મગ્રન્થમાં સંજવલન લોભના નામે પ્રસિધ્ધ છે

આ લોભ કષાય સહ મૃત્યુ પામનાર દેવગતિમાં જાય છે

કોધની જેમ માન-માયા અને લોભ ત્રણેમાં સમજી લેવું કે જેના આ કષાયો સંપૂર્ણ નિર્મૂળ

થયા છે તે જીવ સિદ્ધિગતિમાં જ જાય છે.

❖ કષાયોની સ્થિતિ:- નિરંતર કેટલો કાળ રહે તે કાળ મર્યાદા

(૧)અનંતાનુબંધી કષાય:- જીવનના અંત સુધી રહે છે

(૨)અપ્રત્યાખ્યાની કષાય:- એક વર્ષ સુધી રહે છે.

(૩)પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય:- ચાર મહિના સુધી રહે છે

(૪)સંજ્વલન કષાય:-વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ સુધી રહે છે

કષાયની આ સ્થિતિ કે દ્રષ્ટાન્તોમાં સમજાવેલી નરકાદિ ગતિ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ સમજવી. નિશ્ચયથી સદા-સર્વદા આમ જ બને તેમ ‘જ’ કાર પૂર્વક કહેવું નહીં. કેમ કે દેશવિરતિ તિર્યક કે મનુષ્યો પણ દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થતા હોય છે. એ જ રીતે પ્રત્યાખ્યાની ના ઉદયવાળા સમકિતી જીવો પણ દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયવાળા તાપસ વગેરે અકામ નિર્જરા ના બળે પણ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ગતિના આધાર તરીકે મૃત્યુ વખતે કોને કયા પ્રકારના કષાયોનો ઉદય છે તે મહત્વનું નથી પણ આયુષ્યના બંધ વખતે કોને કયા કષાયના ઉદય છે તેને આધારે ગતિનો નિર્ણય થાય છે

❖ નોકષાય વેદનીય અર્થાત્ નોકષાય ચારિત્ર મોહનીય:-

✧ જે કયાંય નથી પરંતુ કષાયની સાથે જ જેનો ઉદય થાય છે અથવા કષાયોને ઉત્પન્ન કરવામાં તથા ઉત્તેજીત કરવામાં જે સહાયક બને છે તેને નોકષાય કહે છે.

✧ કષાયસહવર્તિત્વાત્ કષાયપ્રેરણાદપિ

હાસ્યાદિ નવ કસ્યોક્તા, નોકષાય કષાયતા

✧ અહીં ‘નો’ શબ્દનો અર્થ સાથે રહેવું-સાહચર્ય છે. જે કષાયોની સાથે રહી પોતાનું ફળ બતાવે તે નો કષાય. નો કષાયનો ફળ વિપાક કષાયોના આધારે હોય છે. કષાય ના વિપાકની તીવ્રતા કે મંદતા અનુસાર નોકષાય વિપાકની તીવ્રતા મંદતા જાણવી

અથવા ‘નો’ એટલે પ્રેરણા. જે કષાયોને પ્રેરણા કરે, કષાયોના ઉદયમાં નિમિત્ત બને તે નો કષાય. જેના નવ ભેદ સૂત્રકારે કહ્યા છે અને વ્યવહારમાં હાસ્યાદિષટ્ક અને વેદત્રિક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે

(૧)હાસ્ય:-[નોકષાય ચારિત્ર મોહનીય]

✧ હાસ્ય પ્રકટાવનાર પ્રકૃતિ વાળું કર્મ તે હાસ્ય મોહનીય

✧ જે કર્મના ઉદયથી કારણ વશ અર્થાત્ કુતૂહલી માણસની ચેષ્ટા જોઈને કે વાત સાંભળીને અથવા વિના કારણ-કારણના સ્મરણમાત્ર થી હસવું આવે તે હાસ્યમોહનીય કર્મ

(૨)રતિ:-[નોકષાય ચારિત્ર મોહનીય]

✧ કયાંય પ્રીતિ ઉપજાવનાર કર્મ તે રતિ મોહનીય

✧ જે કર્મના ઉદયથી કારણ વશ કે વિના કારણ કોઈપણ પદાર્થમાં અનુરાગ કે પ્રેમ હોય તેની પ્રાપ્તિ કે વિચારને સ્મરણના કારણે મન ખુશ રહે તે રતિ-મોહનીય કર્મ કહેવાય.

(૩)અરતિ:-[નોકષાય ચારિત્ર મોહનીય]

✧ કયાંક અપ્રીતિ ઉપજાવનાર કર્મ તે અરતિ મોહનીય.

☆ જે કર્મના ઉદયથી કારણ વશ અથવા વિના કારણ પદાર્થ પ્રતિ અપ્રીતિ થાય, દ્વેષ થાય અને તનમનમાં બેચેની રહે તે અરતિ મોહનીય કર્મ કહેવાય છે

(૪)શોક [નોકધાય ચારિત્ર મોહનીય]

☆ શોક શીલતા આણનાર કર્મ તે શોક મોહનીય

☆ જે કર્મના ઉદયથી કારણ વશ અથવા વિના કારણ જીવને શોક થાય તે શોક મોહનીય કર્મ.

(૫)ભય:-[નોકધાય ચારિત્ર મોહનીય]

☆ ભયશીલતા આણનાર કર્મ તે ભય મોહનીય.

☆ જે કર્મના ઉદયથી કારણ વશ કે વિના કારણ જીવને ભય લાગે તે ભય મોહનીય

(૬)જુગુપ્સા:-[નોકધાય ચારિત્ર મોહનીય]

☆ ઘૃણાશીલતા કે દુગંચ્છા આણનાર કર્મ તે જુગુપ્સા મોહનીય

☆ જે કર્મના ઉદય થીકારણ વશ અથવા વિના કારણ માંસ, વિષ્ટા આદિ બીભત્સ પદાર્થો જોઈને ઘૃણા કે સૂગ ઉત્પન્ન થાય તેને જુગુપ્સા મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

(૭)સ્ત્રીવેદ:-

☆ સ્ત્રૈણ ભાવની વિકૃતિ પ્રગટાવનાર તે સ્ત્રીવેદ

☆ જે વેદ ના ઉદયથી સ્ત્રીને પુરુષ સાથે ભોગ ભોગવવાની ઈચ્છા થાય છે તે સ્ત્રીવેદ કર્મ કહેવાય છે. જેમ સુકાઈ ગયેલ છાણને જેમ જલાવવામાં આવે તેમ વધુ સળગે એ જ રીતે પુરુષના કર સ્પર્શ આદિ વ્યાપારો થી સ્ત્રીની પુરુષેચ્છા વધતી જાય છે.

(૮)પુરુષવેદ:-

☆ પૌરુષ ભાવની વિકૃતિ પ્રગટાવનાર તે પુરુષવેદ.

☆ જે કર્મના ઉદયથી પુરુષને સ્ત્રીની સાથે રમણ કરવાની ઈચ્છા થાય તેને પુરુષવેદ કહે છે. આ વેદની અભિલાષાને માટે તૃણાગ્નિનું દ્રષ્ટાન્ત અપાય છે. જેમ ઘાસ સળગે પણ જલ્દી અને શાંત પણ જલ્દી થાય છે તેમ.

(૯)નપુંસક વેદ:-

☆ નપુંસક ભાવની વિકૃતિ પ્રગટાવનાર કર્મ તે નપુંસકવેદ.

☆ જે કર્મના ઉદયથી સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેની સાથે રમણ કરવાની ઈચ્છા થાય તે નપુંસક વેદકર્મ. જેને નગરદાહ ની ઉપમા આપી છે નગરમાં ફેલાવેલ આગને બુઝાવતા દિવસો લાગે છે તેમ આ વેદ ઉત્પન્ન થયા પછી તૃપ્તિ થતાં ઘણો સમય લાગે છે.

❖ મોહનીય કર્મ પ્રકૃતિ ની સંખ્યા સંબંધે સ્પષ્ટતા:-

અહીં તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે મોહનીય કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિની સંખ્યા ૨૮ ની જ કહેલી છે

કર્મગ્રન્થ કે કર્મપ્રકૃતિ અનુસાર મોહનીયકર્મની બંધ યોગ્ય પ્રકૃતિ ૨૬ કહી છે

તેમજ મોહનીય કર્મની ઉદય યોગ્ય પ્રકૃતિ ૨૮ કહી છે

— મોહનીય કર્મની ઉદીરણા યોગ્ય પ્રકૃતિ ૨૮ કહી છે.

— મોહનીય કર્મની સત્તા યોગ્ય પ્રકૃતિ ૨૮ કહી છે.

સૂત્રકાર મહર્ષિ સ્વયં સૂત્રમાં કે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં આ કર્મ પ્રકૃતિ બંધ- ઉદયે ઉદીરણા

કે સતા એ ચારમાંથી કોને આશ્રીને છે તેવી કોઈ સ્પષ્ટતા કરી નથી. પણ પ્રકરણ તો અહીં બંધનું જ ચાલે છે તે વાત સુનિશ્ચિત છે

સિદ્ધસેનીય ટીકા:- આ સંબંધ માં એવું કહે છે કે દર્શન મોહનીય ના ત્રણ ભેદ કહ્યા હોવા છતાં બંધ તો એક પ્રકૃતિનો જ થાય અને તે બંધ ફક્ત મિથ્યાત્વ મોહનીયનો જ હોય છે. ન સમ્યગ્મોહનીયસ્ય, નાપિ સમ્યગ્મિથ્યાત્વમોહનીયસ્ય ઇતિ । મિથ્યાત્વપુદ્ગલો જ એક પ્રકૃતિ રૂપે બંધાય છે. આત્મા પોતાના અધ્યવસાય વિશેષ થી સર્વથા જેને શુદ્ધ કરીને મિથ્યાભાવ પરિણામનો ત્યાગ કરે છે તે સમ્યક્ત્વ મોહનીય કહેવાય છે, અને જેમાં સમ્યક્-મિથ્યાત્વ પરિણતિ વિકલ્પે પ્રાપ્ત થાય છે તે મિશ્ર મોહનીય કહેવાય છે, પણ સમ્યગ્ કે મિશ્ર મોહનીય સ્વરૂપે કર્મબંધ થતો નથી

કર્મગ્રન્થ પહેલો ગાથા-૩૨ કે કર્મ પ્રકૃતિ તો મોહનીયનો બંધ ૨૬ ભેદે જ ગણે છે

અમારોતર્ક:- જે રીતે પુણ્ય પ્રકૃતિના નવતત્વતથા કર્મગ્રન્થ પાંચમાં ૪૨ ભેદ અને પાપ પ્રકૃતિના ૮૨ ભેદ પ્રસિદ્ધ છે. તો પણ સૂત્રકારે આ અધ્યાયના ૨૬ માં સૂત્રમાં પુન્યની ૪૫ પ્રકૃતિ જણાવી છે અને તેમાં સમ્યક્ત્વ મોહનીય નો સમાવેશ કર્યો છે

(૧)ત્યાં પૂર્વ સૂત્ર ૮:૨૫ જોતા ૨૬માં સૂત્રમાં પણ સૂત્ર ૮:૨૫ની અનુવૃત્તિ સમજવી યોગ્ય લાગે છે.

(૨)વળી જેઓ કર્મગ્રન્થાનુસાર પુન્યની ૪૨ તથા પાપની ૮૨ પ્રકૃતિ ગણે છે તેઓ પણ ૪૨+૮૨ [બંનેમાં આવતો વર્ણાદિ ચતુષ્ક બાદ કરતા] ૧૨૦ પ્રકૃતિ નું ગણિત જણાવે છે.

(૩)જ્યારે તત્વાર્થ સૂત્રના કેટલાંક વિવેચકો પણ પુન્યની ૪૫ પ્રકૃતિ જણાવે છે જેથી ૪૫+૮૧ [બંનેમાં આવતું વર્ણ ચતુષ્ક બાદ કરતા] ૧૨૨ પ્રકૃતિ થાય

(૪)તત્વાર્થ વિવેચકોનો મત ગૌણ કરીએ તો પણ જે સમ્યક્ત્વ મોહનીયને પુન્ય કે પાપ પ્રકૃતિમાં કર્મગ્રન્થકારો નથી સમાવતા તેને તત્વાર્થ સૂત્રકાર પુન્યપ્રકૃતિ ગણે છે.

માટે અમારો તર્ક એવો છે કે કર્મગ્રન્થકાર તો માત્ર મિથ્યાત્વ મોહનીયને બંધ પ્રકૃતિ ગણતા હોવાથી પુન્ય કે પાપ એકે પ્રકૃતિમાં સમ્યક્ત્વ મોહનીય નો સમાવેશ ન કરે તે સ્વાભાવિક છે.

પણ તત્વાર્થ સૂત્રકાર જે પરંપરાને અનુસર્યા હશે તેઓ તો સમ્યક્ત્વ મોહનીયને પણ અલગ પુન્ય પ્રકૃતિ ગણે જ છે માટે તેને બંધ યોગ્ય પ્રકૃતિ પણ ગણતા હોય તો મોહનીયની બંધ યોગ્ય કુલ કર્મ પ્રકૃતિ ૧૨૨ થાય તેવો સંભવ અસ્વીકાર્ય નથી.

અમારા તર્ક માટે નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે સૂત્ર ૮:૨૬માં સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો પુન્ય પ્રકૃતિમાં કરાયેલ સમાવેશ શ્રી સિદ્ધસેનગણીજી એ પણ સ્વીકારેલજ છે.

વર્તમાનકાળે નવતત્વ તથા કર્મગ્રન્થાદિ કર્મ સાહિત્ય અને પ્રકરણ ગ્રન્થોના અભ્યાસનું પ્રાબલ્ય હોવાથી અમારો તર્ક સ્વીકાર્ય બનવો મુશ્કેલ છે. વળી અમે બીજા સૂત્રોમાં આવી તાર્કિક દલીલો ઠોસ સાક્ષીપાઠ સાથે રજૂ કરી છે તેવો ઠોસ સાક્ષી પાઠ અહીં મળેલ નથી ઉલટું વિપરીત પાઠો સુલભ છે. છતાં શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર કમ્પગૈ પદ:૨૩ ને આધારે અમારું આ અનુમાન છે. સૂત્ર:૨૬ ની ટીકામાં શ્રી સિદ્ધસેનગણીજી એ કહ્યું તેમ કદાચ આવી પ્રાચીન

પરંપરા હોઈ શકે. છતાં આ અનુમાન તર્ક હોવાથી ખોટો પણ હોઈ શકે તો ત્રિવિધે તે સંબંધે મિચ્છામિદુક્કડમ. તત્વતો વિશિષ્ટજ્ઞાનીઓ જ કહી શકે. બાકી પ્રથમ કર્મગ્રન્થ ગાથા-૩૨ માં સમ્યક્ત્વ તથા મિશ્ર- મોહનીયને બંધ યોગ્ય નથી જ ગુણી તે વાતનો અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ તો સામે પક્ષે તત્ત્વાર્થમાં ચાલુ પ્રકરણ કર્મના બંધનુંજ પ્રકરણ છે. તે હકીકતનો પણ અસ્વીકાર કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-ગોયમા! દુવિહે (મોહણિજ્જે) પળ્ળત્તે તં જહા દંસળમોહણિજ્જે ચ ચરિત્તમોહણિજ્જે ચ । દંસળમોહણિજ્જે.....તિવિહે પળ્ળત્તે, તં જહા સમ્મત્ત વેદણિજ્જે, મિચ્છત્તવેદણિજ્જે સમ્મામિચ્છતવેયણિજ્જે.....ચરિત્તમોહણિજ્જે.....દુવિહે પળ્ળત્તે તં જહા કસાય વેદણિજ્જે નોકસાયવેદણિજ્જે કષાય વેદણિજ્જે સોલસવિધે પળ્ળત્તે, તં જહા અણંતાણુબંધી કોહે, અણં. માણે, અણં.માયા,અણં.લોભે,નોકસાય વેયણિજ્જે અપચ્ચક્રખાણે કોહે એવંમાણે માયા લોભે । પચ્ચક્રખાણાવરણે કોહે એવં માણેમાયા લોભે, સંજલણ કોહે એવં માણે માયા લોભે ,નોકસાય વેયણિજ્જે...ળવવિધેપળ્ળત્તે તં જહા ઇત્થી વેયણિજ્જે પુરિસ વે. નપુંસગ વે. હાસે રતીઅરતીભણ્ણેદુગુંછા । ❀ પ્રજ્ઞા. પ.૨૩,૩.૨,સૂ. ૨૧૩-૧ થી ૧૩

☆ તત્ત્વાર્થસંદર્ભ:-

(૧)બંધ માટેની પરોક્ષ સાબિતિ સૂત્ર૮:૫

(૨)પુણ્યપ્રકૃતિ થકી બંધની દલીલ માટે સૂત્ર ૮:૨૬

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧)કર્મગ્રન્થ પહેલો ગાથા-૧૩ ઉત્તરાર્ધ થીગાથા:૨૨

(૨)લોકપ્રકાશ સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૧૫૫ થી ૧૫૭

□ [9]પદ:-

(૧) સૂત્ર:૮ તથા ૧૦ નું સંયુક્ત પદ

શાતા અશાતા ભેદ બન્ને વેદનીય જાણીએ મોહનીય ના ભેદ અઠાવીશ મનમાં ધારીએ અનંતાનુંબંધી ને વળી અપ્રત્યાખ્યાનીય છે પ્રત્યાખ્યાની ભેદ ત્રીજો સંજવલન એ સૂક્ષ્મ છે કષાય ચારે ક્રોધ માને માયા લોભે ગુણતાં ભેદ સોળ જ થાય જેને જાણી મુનિજન ટાળતાં હાસ્ય રતિ વળી અરતિ શોકે ભય દુગંછા સાધમાં સ્ત્રી નપુંસક પુરુષ વેદે થાય પચ્ચીશ યોગમાં વંમકિત મિશ્ર મિથ્યાત્વ મોહે ભે દ ત્રણ જોડીએ ભેદ અઠાવીસ સૂત્રે સાંભળીને તોડીએ

- (૨) બીજું પદ પણ સૂત્ર ૮ અને ૧૦ નું સંયુક્ત છે સાતાને અસાતા એ વેદનીય પ્રકાર બે સત્ય અસત્ય ને મિશ્ર દર્શન મોહનીય તે કષાય ચોકડી ચાર ચારની અનંતાનુંબંધી પેલી અપ્રત્યાખ્યાની પ્રત્યાખ્યાની સંજવલન છે એ છેલ્લી હાસ્ય રતિ અરતિ ભવશોકે જુગુપ્સતાનો કષાય છે ત્રણ વેદ નરનારી નપુંસક ચારિત્ર મોહનીય પરચીસ તે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્રકારે એ મોહનીયની જે અઠાવીસ પ્રકૃતિ ગણાવી તેનો નિષ્કર્ષ નિમ્નોક્ત છે

૧- જો સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું છે તો અનંતાનુંબંધી કષાય ચોકડીને દૂર કરવી જ પડશે.

૨- જો દેશ વિરતિ કે શ્રાવકપણું ભેળવવું હશે તો અપ્રત્યાખ્યાની કષાય ચોકડીને નિવારવી જ પડશે

૩- જો સર્વ વિરતિ કે સાધુપણાની ઝંખના છે તો તે જીવે [મનુષ્યે] પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય ચોકડીનો નિગ્રહ કરવો પડશે

૪- જો યથાખ્યાત ચારિત્ર સુધી આત્મ વિકાસ સાધવો હશે તો સંજવલન કષાયને સત્તામાંથી ફગાવવો પડશે

અર્થાત્ મોક્ષના અર્થી જીવોને આ કષાયો સર્વથા ત્યજવા પડશે કષાય જતા નોકષાય તો ચાલ્યાજ જવાના છે અને દર્શન મોહનીયના ક્ષય સિવાય કષાયો સંપૂર્ણ તથા દૂર થવાના નથી માટે સર્વ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા, પુરુષાર્થ કરવો કે જે સમ્યક્ત્વ, મોક્ષનું પ્રથમ પગથીયું છે

વળી આ મોહનીય નો ક્ષય થવાથી જ જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અંતરાયનો ક્ષય થશે અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે, માટે સર્વકર્મ કરતા ભંયકર એવા આકર્મને હઠાવવાનો પ્રયાસ એ જ આ સૂત્રનો આચરણીય નિષ્કર્ષ સમજવો.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૧૧

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આયુષ્યકર્મ નામક મૂળપ્રકૃતિ ની ચાર ઉત્તર પ્રકૃતિ ને નામ નિર્દેશ પૂર્વક આ સૂત્રમાં જણાવે છે

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- નારકતૈર્યગ્યોનમાનુષદૈવાનિ

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- નારક- તૈર્યગ્યોન - માનુષ - દૈવાનિ

□ [4] સૂત્રસાર:- નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ સંબંધિ એમ ચાર પ્રકારે આયુષ્યકર્મ છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

નારક-નરક સંબંધિ

માનુષ-મનુષ્ય સંબંધિ

તૈર્યગ્યોગ-તિર્યચ સંબંધિ

દૈવ -દેવસંબંધિ

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

- (૧) આદ્યોજ્ઞાનદર્શનાવરણ. સૂત્ર ૮:૫ થી આયુષ્ક ની અનુવૃત્તિ
 (૨) પઞ્ચનવદ્વયષ્ટાવિંશતિ. સૂત્ર ૮:૬ થી ચતુર ની અનુવૃત્તિ

□ [7] અભિનવટીકા:- સંસારી આત્માઓ ચાર ગતિમાં ચોર્યાસી લાખ યોનિમાં

જન્મ મરણ કરતાં થકાં આયુષ્યકર્મ પ્રમાણે ભટકતાં હોય છે. આ આયુષ્યકર્મ ની ચાર ઉત્તર પ્રકૃતિઓને આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે.

જીવોની જાતિ પ્રમાણે તો આયુષ્ય કર્મના ઘણા પ્રકારો પડી શકે છે, પરંતુ તે બધાં પ્રકારોનો અહીં ચાર મુખ્ય ભેદોમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે વળી આર્ષ અને આગમ પરંપરા પણ ચાર ભેદનું જ કથન કરે છે.

સૂત્રકારે તો અહીં નારકાદિ ચાર ભેદો જ જણાવેલા છે પણ પૂર્વોક્ત સૂત્ર:૫ તથા સૂત્ર:૬ની અનુવૃત્તિ કરવાથી આ ચારે ભેદો મૂળ ‘આયુષ્યકર્મ એ મૂળપ્રકૃતિ ની ઉત્તરકર્મ પ્રકૃતિ છે તેમ સ્પષ્ટ થાય છે. આખા ભવમાં ફક્ત એકજ વખત બંધાતા એવા આ કર્મની વિવિધ વ્યાખ્યા સિદ્ધસેનગણિજી આ પ્રમાણે જણાવે છે

- ☆ આનીયતે શેષાપકૃતયસ્તસ્મિન્ન ઉપભોગાય જીવેન ઇતિ આયુઃ
- ☆ આનીયતે વાઝનેન તદ્ભવાન્તર્ભાવી પ્રકૃતિગણ ઇતિ આયુઃ
- ☆ આનયતે વા શરીરધારણં પ્રતિ બન્ધ ઇતિ આયુઃ
- ☆ આયુરેવઆયુષ્કમ્

જૂનું શરીર છોડતાં તુરંતજ નવા શરીરનો સંયોગ પ્રાપ્ત કરાય છે, તે વ્યાપાર અને સંયોગનું નામ આયુષ્ય કહી શકાય છે. આ રીતે જે કર્મના ઉદયથી જીવ આયુષ્ય ભોગવી શકે અને નવા શરીરનો સંયોગ ટકાવી શકે તે આયુષ્યકર્મ.

આયુષ્યકર્મ શબ્દના જુદા જુદા અર્થ ઘટાવીને તેનું સ્વરૂપ એ પ્રમાણે બતાવ્યું છે કે.

(૧) બાંધેલું આયુષ્ય અવશ્ય ઉદયમાં આવે જ.

(૨) ઉદયમાં પુરેપુરુ આવી ચૂક્યા પહેલાં જીવને તે શરીરમાંથી નીકળવાની ગમે તેટલી ઈચ્છા હોય તો પણ ત્યાંથી જવા ન દે.

(૩) ઉદયમાં આવ્યા પૂર્વેના શરીરમાં ગમે તેટલું રહેવું હોય તો પણ નવું આયુષ્યકર્મ તેને જુના શરીરમાં રહેવા ન દે.

(૪) આ રીતે આયુષ્યકર્મ બેડી જેવું ગણેલ છે. તે કર્મના યોગે જીવને શરીર ધારણ કરવું જ પડે છે ચાતુર્ગતિક સંસારમાં આયુષ્યના મુખ્ય ચાર ભેદ:-

(૧) નારકાયુષ્ય કર્મ:-

- ☆ નારક શરીરમાં ટકાવી રાખનાર કર્મ.
- ☆ જે કર્મના ઉદયથી નરકગતિનું જીવન પ્રાપ્ત થાય તે નારકાયુષ્ય કર્મ.
- ☆ જેના ઉદયથી તીવ્ર ઉષ્ણ વેદના વાળા નરકોમાં પણ દીર્ઘ જીવન રહેવું પડે છે તે નારકાયુષ્ય કર્મ છે.

(૨)તિર્યગ્યોનાયુષ્કર્મ:-

☆ તિર્યચ શરીર ટકાવી રાખનાર કર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદયથી તિર્યચગતિનું જીવન પ્રાપ્ત થાય તે તિર્યચ આયુષ કર્મ છે.

☆ ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ વગેરે અનેક દુઃખોના સ્થાનભૂત તિર્યચોમાં જેના ઉદયથી ભવધારણ થાય છે. તેને તૈર્યગ્યોન આયુષ્ય કર્મ કહે છે.

(૩)માનુષાયુષ કર્મ:-

☆ માનવ શરીરમાં ટકાવી રાખનાર કર્મ

☆ જે કર્મના ઉદયથી મનુષ્ય ગતિનું જીવન પ્રાપ્ત થાય તે મનુષ્ય આયુષ કર્મ છે.

☆ શારીરિક અને માનસિક દુઃખથી સમ-આકુલ મનુષ્ય પર્યાયમાં જેના ઉદયથી ભવધારણ થાય તે મનુષ્યાયુષ્ કર્મ છે.

(૪)દેવાયુષ્ કર્મ:-

☆ દેવના શરીરમાં જીવને ટકાવી રાખનાર કર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદયથી દેવગતિનું જીવન પ્રાપ્ત થાય તે દેવાયુષ કર્મ.

☆ શારીરિક અને માનસિક સુખોથી પ્રાય:યુક્ત દેવોમાં જેના ઉદયથી ભવધારણ થાય તે દેવાયુષ કર્મ છે.-અહીં પ્રાય:શબ્દ પ્રયોજવાનું કારણ એ છે કે દેવોને પણ દેવીનો વિયોગ, બીજા દેવોની વિભૂતિ જોઈને ઈર્ષ્યા, ત્યાંથી ચ્યવવાનો કાળ નજીક આવવાથી કુલની માળા વિગેરેનું મ્હાન થવું, દેહની કાંતિ મલિન થવી વગેરે માનસિક દુઃખ હોય છે.

સારાંશ:- આ રીતે આયુષ્ય કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ કહી છે. પ્રત્યેક જીવ વધુમાં વધુ એક વખત જ બીજા ભવનું કર્મ બાંધે, ન બાંધે ત્યારે તો તે અવશ્ય મોક્ષગામી જ હોય. અન્યથા ચારમાંથી જે ગતિનું આયુષ્ય બાંધેલ હોય તેનો તેનો ઉદય થતા તે આયુષ્ય અવશ્ય ભોગવવું જ પડે. અને જૂનુ આયુષ્ય પુરુ થતાં ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ તે શરીર ત્યાગ કરવો જ પડે છે.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-આટણં મંત્રે ! કમ્મે કઙ્ઙિવિહે ? ગોયમા ! ચરઙ્ઙિવિહે પ્પણ્ણત્તે, તં જહા ણેરઙ્ઙયાટ્ટણે તિરિયઆટ્ટણે મનુસ્સાટ્ટણે દેવાટ્ટણે ❖ પ્રજ્ઞા. પ.૨૩,ઉ.૨,સૂ.૨૧૩-૧૨

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧)કર્મગ્રન્થ પહેલો-ગાથા:૨૩ પૂર્વાર્ધ

(૨)દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ:૧૦ શ્લોક ૧૫૮-૧૫૯

□ [9]પદ્ય:-

(૧) નારકી તિર્યચ નરને દેવની જીવન સ્થિતિ

ભેદ ચારે આયુ કર્મ સૂત્રની સમજો રીતિ

(૨) ગતિ નારક તિર્યચ મનુષ્યદેવ ચાર એ

આયુષ્ય કર્મના ભેદો જ્ઞાનીઓએ કહ્યા ખરે.

□ [10]નિષ્કર્ષ:-જેના ઉદયથી જીવને ભવાન્તરમાં અવશ્ય જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. અને ચતુર્ગત્યાત્મક સંસારમાં ભટકવું પડે છે, તે આયુષ્યકર્મ. એક આયુપુર્ણ થાય અને બીજાનો આરંભ થાય છે મરણના અનન્તર સમયે વિગ્રહ ગતિમાં પરભવ સંબંધિ આયુનો ઉદય ચાલુ હોય છે. અને બંધાયેલ આયુકર્મ પોતાનું ફળ દીધા વિના છુટતું નથી. જેમકે એક વખત નરકાયુષ્ય કર્મનો બંધ પડી જાય તો પછી ગમે તેટલો સુકૃત કરવા છતાં પણ નિકાચીત બંધ થયેલ નરકાયુષ્ય કર્મ છુટી ન શકે. અવશ્ય તે જીવ નરકમાં જન્મ ધારણ કરવો જ પડે.

આ રીતે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ જન્મ-મરણનાં ચક્રકરમાં ફેરવનાર અને મોક્ષગતિથી દૂરને દૂર રાખનાર તથા પોતાના ઉદયે અન્ય કર્મોને પણ ઘસડી લાવનાર એવા આ આયુષ્ય કર્મને જ્યાં સુધી તોડવામાં-છોડવામાં નહીં આવે અર્થાત્ ક્ષય કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જીવને કદાપી શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ થવાની નથી.

અધ્યાય:૮ -સૂત્ર:૧૨

□ [1] સૂત્ર હેતુ:-“નામ કર્મ” મૂળ પ્રકૃતિની ૪૨ ઉત્તર પ્રકૃતિને આ સૂત્ર થકી નામનિર્દેશપૂર્વક સ્પષ્ટ કરે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:-*ગતિજાતિશરીરાહ્નોપાહ્નનિર્માણબન્ધનસદ્ઘાતસંસ્થાનસંહનનસ્પર્શરસગન્ધવર્ણાનુપૂર્વ્યગુરુલઘુપઘાતપરાઘાતાતપોદદ્યોતોચ્છવાસવિહાયોગતયઃ પ્રત્યેક શરીરત્રસસુભગસુસ્વરશુભઃસૂક્ષ્મપર્યાપ્તસ્થિરાદેયયશાંસિસેતરાણિતીર્થકૃત્વં ચ ।

□ [3] સૂત્રપૃથક્:- ગતિ-જાતિ-શરીર-અહ્નોપાહ્ન-નિર્માણ-બન્ધન-સદ્ઘાત-સંસ્થાન-સંહનન-સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણ-આનુપૂર્વ્ય-અગુરુલઘુ-ઉપઘાત-પરાઘાત-આતપ-ઉદ્યોત-ઉચ્છવાસ-વિહાયોગતયઃ પ્રત્યેકશરીર-ત્રસ-સુભગ-સુસ્વર-શુભ-સૂક્ષ્મ-પર્યાપ્ત-સ્થિર-આદેય-યશાંસિ-સેતરાણિ-તીર્થકૃત્વં ચ

□ [4] સૂત્રસાર:- [આ સૂત્રની ૨જીઆત પદ્ધતિ તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને કર્મગ્રન્થમાં અલગ અલગ રીતે કરાયેલી હોવાથી અહીં સૂત્રસાર પણ બે પદ્ધતિએ ૨જી કરેલ છે.]

[૧] અમારી સ્વીકૃત સૂત્રાર્થ પદ્ધતિએ-તત્ત્વાર્થ મૂળ સૂત્રાનુસાર.

[૨] કર્મગ્રન્થના અભ્યાસીઓને લક્ષમાં લઈ કર્મગ્રન્થ પદ્ધતિ મુજબ.

☆ તત્ત્વાર્થ-મૂળ સૂત્રાનુસાર:-

[નામ કર્મના ૪૨ ભેદ અર્થાત્ ૪૨ ઉત્તર પ્રકૃતિ કહેલી છે]

૧-ગતિ, ૨-જાતિ, ૩-શરીર, ૪-અંગોપાંગ, ૫-નિર્માણ, ૬-બંધન, ૭-સંઘાત, ૮-સંસ્થાન, ૯-સંહનન, ૧૦-સ્પર્શ, ૧૧-રસ, ૧૨-ગંધ, ૧૩-વર્ણ, ૧૪-આનુપૂર્વી, ૧૫-અગુરુલઘુ, ૧૬-ઉપઘાત, ૧૭-પરાઘાત, ૧૮-આતપ, ૧૯-ઉદ્યોત, ૨૦-ઉચ્છવાસ, ૨૧-વિહાયો ગતિ, [તથા પ્રતિપક્ષ સહિત અર્થાત્]-૨૨-પ્રત્યેક અને

* ગતિજાતિશરીરાહ્નોપાહ્નનિર્માણબન્ધનસદ્ઘાતસંસ્થાનસંહનનસ્પર્શરસગન્ધવર્ણાનુપૂર્વ્યગુરુલઘુપઘાતપરાઘાતાતપોદદ્યોતોચ્છવાસવિહાયોગતયઃ પ્રત્યેક શરીરત્રસસુભગસુસ્વરશુભઃ સૂક્ષ્મપર્યાપ્તસ્થિરા દેયયશાંસિસેતરાણિતીર્થકૃત્વં ચ । એ પ્રમાણે નું સૂત્ર દિગમ્બર પરંપરા માં છે.

૨૩- સાધાર, ૨૪-ત્રસ અને ૨૫-સ્થાવર, ૨૬-સુભગ અને ૨૭-દુર્ભગ, ૨૮-સુસ્વર અને ૨૯-દુસ્વર, ૩૦-શુભ અને ૩૧-અશુભ, ૩૨-સૂક્ષ્મ અને ૩૩-બાદર ૩૪-પર્યાપ્ત અને ૩૫-અપર્યાપ્ત, ૩૬-સ્થિર અને ૩૭-અસ્થિર, ૩૮-આદેય અને ૩૯-અનાદેય, ૪૦-યશ અને ૪૧-અયશ --તથા ૪૨ તીર્થકરપણું.

✳ કર્મગ્રન્થ પદ્ધતિએ સૂત્રસાર:- ૧૪+૮+૧૦+૧૦

૦-૧૪- પિણ્ડપ્રકૃત્તિ:- જેના પેટા ભેદો થવાના છે તે:-

(૧)ગતિ, (૨)જાતિ, (૩)શરીર, (૪)અંગોપાંગ, (૫)બંધન, (૬)સંઘાત, (૭)સંહનન, (૮)સંસ્થાન, (૯)વર્ણ, (૧૦)ગંધ, (૧૧)રસ, (૧૨)સ્પર્શ, (૧૩)આનુપૂર્વી, (૧૪)વિહાયોગતિ.

૦-૮- પ્રત્યેક પ્રકૃત્તિ:-

(૧)અગુરુલઘુ, (૨)ઉપઘાત, (૩)પરાઘાત, (૪)આતપ, (૫)ઉઘોત, (૬)ઉચ્ચ્વાસ, (૭)નિર્માણ, (૮)તીર્થકર.

૦-૧૦-ત્રસ દશક:-

(૧)ત્રસ, (૨)બાદર, (૩)પર્યાપ્ત, (૪)પ્રત્યેક, (૫)સ્થિર, (૬)શુભ, (૭)સૌભાગ્ય, (૮)સુસ્વર, (૯)આદેય, (૧૦)યશ.

૦-૧૦-સ્થાવર દશક:-

(૧)સ્થાવર, (૨) સૂક્ષ્મ, (૩)અપર્યાપ્ત (૪)સાધારણ, (૫)અસ્થિર, (૬)અશુભ, (૭)દૌભાગ્ય, (૮)દુઃસ્વર, (૯) અનાદેય, (૧૦)અયશ.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ગતિ-નરકાદિ ચાર ભેદ	જાતિ-એકેન્દ્રિય-આદિ
શરીર-ઔદારિક આદિ	અજ્ઞોપાજ્ઞ-અંગ-ઉપાંગાદિ વિભાગ
નિર્માણ-અંગોપાંગની નિયત સ્થાને રચના કરનારું કર્મ	
બન્ધન-ઔદારિકાદિ પુદ્ગલોનો સંબંધ કરાવનાર કર્મ	
સઙ્ઘાત-બધ્ધ પુદ્ગલને શરીરાકારે ગોઠવે	સંઘયણ-વજ્રઋષભનારચઆદિ
સંસ્થાન-સમચતુરસ્ર આદિ	સ્પર્શ-રૂક્ષ- સ્નિગ્ધાદિ સ્પર્શ
રસ-તિક્ત આદિ રસો	ગન્ધ-સુરત્તિ આદિ ગંધ
વર્ણ-શ્વેત આદિ વર્ણો	આનુપૂર્વિ-વિગ્રહગતિમાં ગમન કરાવનાર
અગુરુલઘુ-ભારે હલકાપણાને અભાવ	ઉપઘાત-સ્વશરીર થી ઘાત
પરાઘાત-સ્વપ્રતિભાવથી અન્યને ક્ષોભથવો	આતપ-અનુષ્ણ દેહનો ઉષ્ણ પ્રકાશ
ઉઘોત-અનુષ્ણ શરીરનો ઠંડો પ્રકાશ	ઉચ્ચ્વાસ-શ્વાસ લઘ્વિ
વિહાયોગતિ-શુભાશુભ ગતિ-ચાલ	તીર્થકૃત્વં- તીર્થકર નામકર્મ
પ્રત્યેકશરીર- જીવને વ્યક્તિગત શરીર	ત્રસ-ત્રાસ થતા સ્થાન બદલે
સુમગ-સર્વને પ્રિય થવું	સુસ્વર-સારો સ્વર
શુભ-નાભિ ઉપરના શુભ અવયવો	સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ-ચક્ષુ-અગ્રાદ્ય

પર્યાપ્ત-પર્યાપ્તિ પૂરી કરે

સ્થિર- દાંત, અસ્થિઆદિની સ્થિરતા

આદેય-જેનું વચન સ્વીકાર્ય બને

યશસ્-યશ કીર્તિ આપે તે

સેતરાણિ -પ્રતિપક્ષી અર્થાત્ પ્રત્યેક આદિ દશની વિપક્ષી પ્રકૃતિ

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) આદ્યોજ્ઞાનદર્શનાવરણ. સૂત્ર ૮:૫ થી નામ ની અનુવૃત્તિ

(૨) પઞ્ચનવદ્વયષ્ટાવિંશતિ. સૂત્ર ૮:૬ થી ચત્વારિંશત્ ની

□ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રકાર મહર્ષિએ નામકર્મ મૂળ પ્રકૃતિના ૪૨ ભેદો ને અહીં ૨૪૭ કર્યા છે. ઘણો જ વિસ્તાર અને લંબાણ યુક્ત વિવેચન ધરાવતુ આ નામકર્મ સૂત્રમાં ગૂંથતા ત્રણ વિભાગો કર્યા છે.

(૧) ગતિજાતિવિહાયોગતય: આ સમાસ પદમાં તેઓ શ્રી ૨૧ પ્રકૃતિનો સમાવેશ કરે છે.

(૨) બીજા સમાસ પદમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ ૨૦ પ્રકૃતિને સમાવે છે જે પ્રત્યેકશરીર થી આરંભી સેતરાણિ પર્યન્ત છે.

(૩) ત્રીજી તીર્થકૃત્વં ચ એવી એક છૂટી પ્રકૃતિ મૂકેલ છે. આ રીતે ત્રણ વિભાગમાં ૨૧+૨૦+૧ એમ કુલ ૪૨ પ્રકૃતિ નો નિર્દેશ શબ્દ થી કરેલો છે.

❖ બે પરંપરાનો નિર્દેશ:-વર્તમાન કાળે આપણે ત્યાં બે પરંપરા અને તેમાં રહેલી ભિન્નતાનો નિર્દેશ અવારનવાર જોવા મળે છે.

(૧) આગમ પરંપરા :- જેને શાસ્ત્ર કે સિદ્ધાન્ત થી પણ ઓળખાય છે

(૨) કાર્મગ્રન્થિક પરંપરા:- જેમાં મુખ્ય વૃત્તિએ કર્મ સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે જેને આપણે કર્મગ્રન્થ, કમ્પપયડી, પંચસંગ્રહ આદિમાં જોઈએ છીએ.

કર્મગ્રન્થના અભ્યાસનું હાલ પ્રાબલ્ય હોવાથી તે પરંપરા માં આપણે અત્યારે વિશેષ ટેવાયેલા છીએ પરિણામે તેમાં દર્શાવેલ પદ્ધતિ કે ભેદોની જેટલી સ્વીકૃતિ આપણા માનસમાં જડાયેલી હોય છે તેટલે અંશે સિદ્ધાન્ત કે આગમ પરંપરા આપણે હાલ સુવિદિત રહ્યા નથી. તદુપરાંત કર્મગ્રન્થ અભ્યાસ સંઘના ચારે ઘટકોમાં થાય છે જ્યારે આગમ-શાસ્ત્રાભ્યાસ સાધુ ભગવંતો પૂરતો માર્યાદિત છે અને વાચના આપવા લેવાની પરંપરા ઘસાતી જાય છે, પરિણામે આગમ પરંપરા નું જ્ઞાત પશું તદ્દન ઘટી ગયું છે, જેના પરિણામ સ્વરૂપે સૂત્રમાં અપાયેલ ઉત્તર પ્રકૃતિ ક્રમ સ્વીકારવો કે ગળે ઉતરાવવો થોડો મુશ્કેલ બને છે. આગળ વધીને કહીએ તો કેટલાક વિવેચકોએ તો કર્મગ્રન્થાનુસાર જ આ સૂત્રનું વિવેચન કરેલું છે. આ સમગ્ર સ્થિતિને લક્ષમાં લઈને અમે નીચે મુજબ સંવાદિતા સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

(૧) તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ક્રમ:- આ ક્રમ શાસ્ત્રાનુસારી જ છે. શ્રી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર તથા શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર એ બંને આગમમાં જે ક્રમ નિર્દેશ છે તેનુસાર જ તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે આ સૂત્રની રચના કરી છે.

☆ ઉક્ત આગમોમાં પણ પિંડ પ્રકૃતિ કે પ્રત્યેક એવા કોઈ ભેદ પાડેલા નથી.

☆ ઉક્ત આગમોમાં પણ તિત્યગર ણામે પ્રકૃતિ છેલ્લે અલગ જ દર્શાવેલી છે

☆ ઉક્ત આગમોમાં ત્રસ દશક અને ધાવર દશક ની પ્રચલિત પ્રથાના મૂળ પણ જોવા મળે છે.

જો કે ત્યાં દશક એવો શબ્દ પ્રયોગ નથી પણ પ્રકૃતિનો ક્રમ તે રીતે જ ગોઠવાયેલ છે.

આ કારણથી અમે અભિનવટીકામાં તત્વાર્થ સૂત્રનો ક્રમ જ જાળવી રાખેલ છે. તદુપરાંત સ્વોપજ ભાષ્ય, સિધ્ધસેનીય ટીકા અને હારિભદ્રીય ટીકા પણ આગમિક પરંપરાને જ સ્વીકારી ને ચાલે છે. માટે અમે પણ આર્ષ પરંપરાને જ સ્વીકૃત ગણી છે.

(૨)કર્મગ્રન્થ-પરંપરા:- જે વિવેચકો એ કર્મગ્રન્થિક પરંપરાને સ્વીકારી છે તેઓ માટે અમારું માનવું એ જ છે કે તેઓએ વર્તમાન કાળના અભ્યાસકર્તા જીવોને લક્ષમાં લીધા હશે અર્થાત્ કર્મગ્રન્થ પદ્ધતિના જાણકાર અભ્યાસીઓને સમજવામાં સરળતા પડે તેવા શુભ આશયથી જ આ વિવેચકોએ ૪૨ પ્રકૃતિ નું વિભાગીકરણ કર્મગ્રન્થિક પરંપરાનું સાર કરેલ હશે

(૩)બંને પરંપરાનો સમન્વય થઈ જાય તેવા શુભ આશય થી અમે પણ તત્વાર્થ સૂત્રાનુસાર વિવેચન કરીને છેલ્લે પરિશીષ્ટ રૂપે કર્મગ્રન્થ પદ્ધતિ ને અત્રે રજૂ કરી દીધેલ જ છે જેથી સમન્વય પદ્ધતિએ ઉભયગ્રન્થોનું જ્ઞાન થઈ શકે.

❁ નામ કર્મની ૪૨-ઉત્તર પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ:-

આ તત્વાર્થ સૂત્ર-તથા કર્મગ્રન્થ ગાથા ૨૪ થી ૨૭ મુજબ

[નોંધ:-અહીં ઉત્તર પ્રકૃતિનું જ વર્ણન છે તેના પેટા ભેદનું વર્ણન અહીં કરેલ નથી. તે વર્ણન આ ૪૨ ભેદો પુરા થયા પછી અલગ કર્યું છે. કર્મગ્રન્થકારે પણ આજ પદ્ધતિએ ગાથાઓ બનાવી છે. જેમ કે પ્રથમ કર્મગ્રન્થ ગાથા ૨૪ થી ૨૭ માં ૪૨ ભેદ છે. પેટાભેદ ગા. ૩૩ થી શરુ થાય છે

[૧]ગતિનામ કર્મ:-

❁ સુખ દુઃખ ભોગવવા યોગ્ય પર્યાય વિશેષ સ્વરૂપ દેવાદિ ચાર ગતિઓ પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે ગતિનામ કર્મ

❁ જે કર્મના ઉદય થી જીવ દેવ, નારક આદિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે તેને ગતિનામ કહે છે તેના ચાર પેટા ભેદ છે.

[૨]જાતિ નામ કર્મ:-

❁ એકેન્દ્રિયત્વથી લઈ પંચેન્દ્રિયત્વ સુધી સમાન પરિણામ અનુભવાવનાર કર્મ તે જાતિનામ કર્મ.

❁ જે કર્મના ઉદયથી જીવને એકેન્દ્રિય, બેઠેન્દ્રિય આદિ કહેવાય તેને જાતિ નામ કર્મ કહે છે. તેના પાંચ પેટા ભેદ છે. જો કે આ પાંચ પેટા ભેદના પણ અનેક વિધ પેટા ભેદો ભાષ્યમાં કહેલા છે

[૩]શરીર નામ કર્મ:-

❁ ઔદારિક આદિ શરીરો પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે શરીર નામ કર્મ .

❁ જે કર્મના ઉદયથી જીવને ઔદારિક વૈક્રિય આદિ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને શરીર નામ કર્મ કહે છે. જેના પાંચ પેટા ભેદો સ્વોપજ ભાષ્યમાં કહેવાયા છે.

[૪]અંગોપાંગ નામ કર્મ:-

❁ શરીરગત અંગો અને ઉપાંગોનું નિમિત્ત નામ કર્મ તે અંગોપાંગ નામ કર્મ

❁ જે કર્મના ઉદય થી જીવને અંગ [માથુ, પગ, વગેરે] અને ઉપાંગ [આંગળી, કપાળ વગેરે]ના આકારમાં પુદ્ગલોનું પરિણમન થાય છે તેને અંગોપાંગ નામ કર્મ કહેવાય છે. જેના

(મુખ્ય) પેટા ભેદ ત્રણ છે. પેટાના પેટા ભેદ અનેક વિધ છે તેમ ભાષ્યમાં કહ્યું છે.

☆ અજ્ઞાનિ-ઉપાજ્ઞાનિ ચ यस્ય કર્મણ ઉદયાત્ નિર્વર્ત્યન્તે તદ્જ્ઞોપાજ્ઞનામકર્મ ।

[૫]નિર્માણ નામકર્મ:-

☆ શરીરમાં અંગ પ્રત્યંગોને યથોચિત સ્થાને ગોઠવનાર કર્મ તે નિર્માણ નામકર્મ છે.

☆ જે કર્મના ઉદય થી શરીરમાં અંગ ઉપાંગ પોતાની જગ્યાએ વ્યવસ્થિત રહે છે, તેને નિર્માણ નામકર્મ કહે છે. તેને સૂત્રધારની ઉપમાં અપાયેલી છે. જેમ ચિત્રકાર કે શિલ્પી ચિત્ર અથવા મૂર્તિમાં હાથ પગ આદિ અવયવોનું યથા સ્થાન ચિતરે છે અથવા બનાવે છે તેવી જ રીતે નિર્માણ નામકર્મ શરીરના અવયવોનું નિયમન ઉરે છે. જો આ કર્મ નહોય તો હાથને સ્થાને હાથ કે માથા ના સ્થાને માથું રહી શકે નહીં.

☆ જાતિલિજ્ઞાકૃતિવ્યવસ્થાનિયામકં નિર્માણનામ

જાતિ-એકેન્દ્રિયાદિ લક્ષણોવાળી પાંચ કહી છે, તે જાતિમાં લિંગ અને આકૃતિની વ્યવસ્થાનું નિયમન આકર્મ કરે છે.

જેમકે લિંગ એટલે સ્ત્રિ, પુરુષ, નપુંસક ની ઓળખ માટેની જે અસાધારણ આકૃતિ અથવા અવયવ રચના, તેનું જે નિર્માણ કરે છે તેને નિર્માણ નામકર્મ કહેવાય છે.

પ્રાસાદ વગેરેના નિર્માણના કલા કૌશલ્યના જાણકાર શિલ્પી જેમ પ્રાસાદના એક એક અંગ-ઉપાંગ આદિનું કુશળતાથી નિર્માણ કરે છે. તે રીતે બધા જીવોના પોત-પોતાના શરીર-અવયવ આદિના વિન્યાસનું નિયમન નિર્માણ નામકર્મ કરે છે.

[૬]બંધન નામકર્મ:-

☆ પ્રથમ ગૃહીત ઔદારિક આદિ પુદ્ગલો સાથે નવા ગ્રહણ કરાતાં તેવા પુદ્ગલોનો સંબંધ કરી આપનાર કર્મ તે બંધન નામકર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદય થી પ્રથમ ગ્રહણ કરેલા ઔદારિક આદિ શરીરના પુદ્ગલોની સાથે [ગૃહ્ય માણ] વર્તમાનમાં ગ્રહણ કરાતા ઔદારિક આદિ પુદ્ગલો નો આપસમાં સંબંધ થાય છે. તેને બંધનનામકર્મ કહે છે જેને પાંચ કે વિકલ્પે પંદર ભેદ કર્મગ્રન્થમાં કહેવાયા છે. પણ સ્વોપણ ભાષ્યમાં તેના ભેદ કહ્યા નથી. અને ભાષ્યાનુસારીણી ટીકા તેના પાંચ ભેદનો જ ઉલ્લેખ કરે

☆ શરીર નામકર્મના ઉદયથી ગ્રહણ કરાયેલા કે ગ્રહણ કરાતા તેને યોગ્ય જે પુદ્ગલોનું -આત્મ પ્રદેશ સ્થિત એવા શરીર આકાર રૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોમાં પરસ્પર ગાઢ જોડાણ-ફરી વિયોગ ન થાય તેવા લક્ષણ વાળો જે સંયોગ થવો અને કાષ્ઠ ના ટુકડા જેવો સંસ્લેષ થઈ જવો તે બંધન નામકર્મ. જો તેમ ન થાય તો રેતીના પુરુષની જેમ શરીરો વેરાઈ જાય. પરંતુ શરીરો છુટા ન પડી જતા જે બધ્ધ સ્વરૂપે દેખાય છે અને રહે છે. તેનું કારણ બંધન નામકર્મ.

☆ જેવીરીતે લાખ, ગુંદ, આદિ ચીકણા પદાર્થો થી બે વસ્તુઓ પરસ્પર જોડવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે બંધન નામકર્મ, શરીર નામકર્મની શક્તિથી પ્રથમ ગ્રહણ કરેલા શરીર પુદ્ગલોની સાથે -વર્તમાન સમયમાં જેનું ગ્રહણ થઈ રહ્યું છે. એવા શરીર પુદ્ગલોને બાંધી દીએ છે.

જો બંધન નામકર્મ નહોય તો શરીરકાર પરિણત પુદ્ગલોની એવી અવ્યસ્થા થઈ જાત કે પાણી નાંખીને બાંધ્યા વગરનો લોટ જેમ હવા આવવાથી ઉડી જાય તેમ આ પુદ્ગલો વેર વિખેર થઈ જાત.

બંધ-સર્વબંધ અને દેશ બંધ બે રૂપે થાય છે. જીવ ઉત્પત્તિ સમયે જે પ્રથમ શરીર યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને તેનો જે બંધ થાય છે તેને સર્વબંધ કહે છે અને પછી જ્યાં સુધી તે ધારણ કરેલ શરીર ટકી રહે ત્યાં સુધી સમયે સમયે જે નવા પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય તેને દેશ બંધ કહે છે. અર્થાત્ ઘડી ઘડી નવિન શરીર ઉત્પન્ન થતું નથી. જોકે તે જસ અને કામર્ણ શરીર જીવની સાથે સદા સર્વદા રહેલા હોવાથી તેમાં નવી ઉત્પત્તિ થતી નથી માટે તેમાં ફક્ત દેશબંધ જ થાય છે.

[૭] સંઘાત નામકર્મ:-

✧ બધ્ધ કર્મોને તે તે શરીરના આકારમાં ગોઠવી આપનાર કર્મ તે સંઘાત નામકર્મ.

✧ જે કર્મના ઉદય થી પ્રથમ ગ્રહણ કરેલા શરીર પુદ્ગલો ઉપર નવા ગ્રહણ કરવામાં આવતા શરીર યોગ્ય પુદ્ગલો ને વ્યવસ્થિત રૂપે જે સ્થાપિત કરવામાં આવે છે તેને સંઘાત નામકર્મ કહે છે. તેના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં કોઈ ભેદ કહ્યા નથી. જ્યારે કર્મગ્રન્થમાં તેના પાંચ ભેદોનું કથન કરેલ છે.

✧ પ્રથમ ગ્રહણ કરેલા શરીર પુદ્ગલોની સાથે નવા ગૃહ્યમાણ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ ત્યારે જ થઈ શકે છે કે જ્યારે તે બન્ને પ્રકારના ગૃહિત અને ગૃહ્યમાણ પુદ્ગલોનું પરસ્પર સાનિધ્ય હોય. એક બીજા પુદ્ગલોને પાસે વ્યવસ્થિત રીતે સ્થાપન કરવાનું કાર્ય સંઘાત નામકર્મ નું છે. તેમાટે દંતાળીનું દ્રષ્ટાન્ત દેવામાં આવે છે. જેમ દંતાળીથી જ્યાં ત્યાં આઘા પાછા વિખરાયેલા ઘાસના તણખલાઓને એકત્રિત કરવામાં આવે છે ત્યાર પછી જ ઘાસનો પૂળો અથવા ગાંસડી બાંધવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે સંઘાત નામકર્મ નજીક કરે છે અને બંધન નામકર્મ તેને બાંધે છે.

✧ વધ્યાનામર્ષિ ચ પુદ્ગલાનાં પરસ્પરં જતુકાષ્ટન્યાયેન પુદ્ગલરચનાવિશેષઃ સઙ્ઘાતઃ

[૮] સંસ્થાન નામકર્મ:-

✧ શરીરના વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત કર્મ તે સંસ્થાન

✧ જે કર્મના ઉદય થી શરીર જુદા જુદા અનેક શુભ અને અશુભ આકારે હોય છે તેને સંસ્થાન નામકર્મ કહેવામાં આવે છે.

✧ શરીરના આકારને સંસ્થાન કહે છે. જે કર્મના ઉદય થી સંસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય તે કર્મને સંસ્થાન નામકર્મ કહે છે. જેના છ પેટા ભેદ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં કહેલા છે.

✧ સંસ્થાનમ્ આકારવિશેષઃ । તેષ્વેવ વધ્યમાનેષુ પુદ્ગલેષુ સંસ્થાનવિશેષો યસ્ય કર્મણ ઉદયાદ્ ભવતિ તત્ સંસ્થાનનામ્ષડ્વિધમ્ ।

[૯] સંહનન નામકર્મ:-

✧ હાડબંધની વિશિષ્ટ રચના રૂપ તે સંહનન નામકર્મ

✧ જે કર્મના ઉદય થી શરીરમાં હાડકાંના સાંધા જોડેલા હોય છે, તેની મજબુતાઈને સંહનન કહે છે. જેમ કે લોઢાની પટી અગર ખીલીથી લાકડાંના સાંધાનોની મજબુતાઈ વધી જાય છે. તે જ રીતે જેનાથી હાડકાંના સાંધા દૃઢ થાય છે તેને સંહનન નામકર્મ કહેવાય છે.

✧ હાડકાંઓનું આપસમાં જોડાણ, અર્થાત્ હાડકાંઓની રચના વિશેષ જે કર્મના ઉદય થી થાય, તેને સંહનન નામકર્મ કહે છે જેના છ ભેદ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં કહેલા છે.

[૧૦]સ્પર્શ નામકર્મ:-

☆ શીત આદિ આઠ સ્પર્શીનું નિયામક કર્મ તે સ્પર્શનામકર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદય થી શરીરમાં કોમળ, રૂક્ષ આદિ સ્પર્શ હોય છે તેને સ્પર્શનામ કહે છે.

તેના આઠ ભેદ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં કહ્યા છે.

☆ ઔદારિકાદિ શરીરેષુ યસ્ય કર્મણ ઉદયાત્ કઠિનાદિઃ સ્પર્શવિશેષઃ સમુપજાયતે તત્ સ્પર્શનામકર્મવિધમ્ ।

[૧૧]રસનામકર્મ:-

☆ શરીરગત તિક્ત આદિ પાંચ રસો નું નિયામક કર્મ તે રસ નામકર્મ કહેવાય છે.

☆ જે કર્મના ઉદય થી શરીરમાં ખાટા, મીઠા આદિ રસોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેને રસનામકર્મ કહે છે.

☆ ઔદારિકાદિષુ શરીરેષુ યસ્ય કર્મણ ઉદયાત્ તિક્તઆદિ રસ વિશેષઃ સમુપજાયતે તત્ રસનામાનેકવિધમ્ ।

☆ આ રસનામકર્મ ના કર્મગ્રન્થાનુસાર પાંચ ભેદ છે જ્યારે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં અનેક-વિધ ભેદો કહ્યા છે

[૧૨]ગન્ધ નામકર્મ:-

☆ શરીરગત સુરભિ આદિ બે ગંધોનું નિયામક કર્મ તે ગંધ નામકર્મ કહેવાય છે

☆ જે કર્મના ઉદય થી શરીરની સારી અથવા નરસી ગંધ હોય તેને ગંધ નામકર્મ કહે છે જેના કર્મગ્રન્થમાં બે ભેદ કહ્યા છે પણ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં અને વિધ ભેદ હોવાનું કથન કરે છે.

☆ ઔદારિકાદિ શરીરેષુ યસ્ય કર્મણ ઉદયાત્ સુરભિ - દુરભિ આદિ ગન્ધ વિશેષઃ સમુપજાયતે તત્ ગન્ધનામાનેકવિધમ્ ।

[૧૩]વર્ણનામકર્મ:-

☆ શરીરગત આદિ શ્વેત આદિ પાંચ વર્ણોનું નિયામક કર્મ તે વર્ણનામકર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદય થી શરીરમાં કાળો, ઘોળો આદિ જે રંગ હોય છે તેને વર્ણ નામકર્મ કહે છે. કર્મગ્રન્થમાં તેના પાંચ ભેદ કહ્યા છે જ્યારે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં તેના અનેક વિધ ભેદ કહ્યા છે.

☆ ઔદારિકાદિ શરીરેષુ યસ્ય કર્મણ ઉદયાત્ કૃષ્ણાદિપંચવર્ણનિષ્પત્તિર્ભવતિ તદ્ વર્ણનામ-તસ્ય અનેકવિધત્વમપિ પ્રતિપાદિતમ્ -

[૧૪]આનુપૂર્વી નામકર્મ:-

☆ વિગ્રહ વડે જન્માંતરમાં જતા જીવને આકાશ પ્રદેશની શ્રેણી અનુસાર ગમન કરાવનાર કર્મ તે આનુપૂર્વી નામકર્મ

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવ વિગ્રહ ગતિએ પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાને પહોંચે છે, તેને આનુપૂર્વી નામકર્મ કહ્યું છે આ કર્મ ને માટે નાથ [નાસા રજજુ] નું દ્રષ્ટાન્ત આપેલું છે. જેમ જ્યાં ત્યાં ભટકતા બળદને નાથ દ્વારા જ્યાં પહોંચાડવા ઇચ્છે ત્યાં પહોંચાડી શકે છે, તેવી જ રીતે જીવ જ્યારે સમશ્રેણીથી જવા માંડે ત્યારે આનુપૂર્વી નામ કર્મ તેને તે શ્રેણીથી પતિત કરી જ્યાં ઉત્પન્ન થવાનું છે ત્યાં અર્થાત્ તે સ્થાને પહોંચાડી દે છે. જો કે આ આનુપૂર્વી નામકર્મ નો ઉદય વક્રગતિ માં જ હોય છે ઋજુગતિમાં હોતો નથી .

☆ આ કર્મના ચાર ભેદ કર્મગ્રન્થમાં કહ્યા છે. સ્વોપજ ભાષ્યમાં ચાર ભેદનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી પણ ભાષ્યાનુસારી ટીકામાં ગતિના ચાર ભેદો નો ઉલ્લેખ આવી જાય છે.

☆ સ્વોપજ ભાષ્યમાં આ કર્મની બે વ્યાખ્યાઓ કરી છે:-

(૧)સ્વમાન્યતાનુસાર (૨)અન્ય આચાર્યોના મતાનુસાર

(૧)સ્વમાન્યતા:- ગતૌઉત્પત્તુકામસ્થ અન્તર્ગતૌ વર્તમાનસ્ય તદ્ અભિમુખમ્ આનુપૂર્વી તત્પ્રાપ્તસમર્થમાનુપૂર્વીનામ ઈતિ ।

—ગતિ એટલે નારકાદિ ઉત્પત્તિ સ્થાન, કે જે ગતિ નામકર્મોદય થી પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં આત્મશકિતએ કરીને જવાની ઈચ્છા વાળા જીવને જો વક્ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તે સમશ્રેણી એ ચાલ્યો જતો હોય ત્યારે જન્મસ્થાનથી ઉન્મુખ હોય તો આ કર્મ તેને સન્મુખ બનાવી ઉત્પત્તિ સ્થાન તરફ લઈ જાય છે. અને તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે

—આનુપૂર્વી એટલે ક્ષેત્ર સન્નિવેશ ક્રમ

(૨)અન્ય આચાર્ય નો મત:- નિર્માણ નામકર્મ દ્વારા જેનું યોગ્ય નિર્માણ થઈ ગયું છે એવા શરીરના અંગ ઉપાંગ જેના નિમિત્ત થી નિયમબદ્ધ- યોગ્ય સ્થાન ઉપરજ નિવેશિત રહે તેને આનુપૂર્વી નામકર્મ કહે છે.

[૧૫]અગુરુ લઘુનામકર્મ:-

☆ જે કર્મના ઉદય થી શરીર ગુરુ કે લઘુ પરિણામ ન પામતાં અગુરુ લઘુ રૂપે પરિણમે, તે કર્મ અગુરુલઘુનામ કર્મ છે

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવનું શરીર ભારે કે હળવું ન હોય તેને અગુરુ લઘુનામ કર્મ કહે છે. અર્થાત્ આ જીવોને શરીર એટલું ભારે ન હોય કે તેને સંભાળવું કઠિન પડે, એટલું હલકું પણ ન હોય કે તે હવામાં ઉડવા માટે તો પણ બચાવીશકાય નહીં. પરંતુ અગુરુ લઘુ પરિણામવાળું હોય છે

☆ અગુરુલઘુપરિણામનિયામકમ્ અગુરુલઘુનામ ।

[૧૬]ઉપઘાત નામકર્મ:-

☆ ચોર દાંત, રસોળી વગેરે ઉપઘાતકારી અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે ઉપઘાત નામકર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવને પોતાના જ અવયવો જેમ કે છટ્ટી આંગળી, રસોળી વગેરે જે વધારાના અંગો કે ઉપાંગો પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉપયોગી નહીં બનતા નડતર રૂપ થાય છે અર્થાત્ તે ઉપઘાત અથવા બાધા પહોંચાડનાર બને છે તેથી ઉપઘાત નામકર્મ કહેવાય છે.

સ્વોપજ ભાષ્યમાં વિકલ્પે બે વ્યાખ્યાઓ કરી છે

૧- જેના નિમિત્તથી પોતાના જ શરીરના અંગ કે ઉપાંગોનો ઘાત થાય છે મતાન્તરે

૨- જેના દ્વારા પોતાના જ પરાક્રમ-વિજય વગેરેનો ઉપઘાત થાય તેને ઉપઘાત નામકર્મ કહે છે.

જને લીધે સમર્થ શરીર હોવા છતાં નીવીર્યતાને પામે છે તેમજ પોતાના વિજયને હણનાર થાય છે.

[૧૭]પરાઘાત નામકર્મ:-

☆ દર્શન કેવાણીથી બીજાને આંજી નાંખે એવી દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે પરાઘાત નામકર્મ

☆ જે કર્મના ઉદય થી નબળા તો શું પણ બળવાન માણસો પણ જેને જીતી શકે નહીં અર્થાત્ તે આત્મા મહાનું કહેવાતા માણસોની દ્રષ્ટિએ પણ અજેય ગણાય, તે પરાઘાત

નામકર્મ. તાત્પર્ય એ કે જ્યારે જીવને આ નામ કર્મ નો ઉદય હોય ત્યારે તે એટલો બધો પ્રબલ પ્રતાપી દેખાય કે મોટા મોટા બંધવાન, સત્તાધારીઓ, બુધ્ધિમાનો, વિદ્વાનો અને વિરોધીઓ પણ તેની વાત માને, તેને જોતાં જ મોટા ભાગના અંજાય જાય.

☆ પરત્રાસપ્રતિઘાતાદિજનકં પરાઘાતનામકર્મ

[૧૮] આતપ નામકર્મ:-

☆ અનુષ્ઠ શરીરમાં ઉષ્ણ પ્રકાશનું નિયામક કર્મ તે આતપનામકર્મ

☆ જે કર્મના ઉદયથી જીવનું શરીર સ્વયં ઉષ્ણ ન હોવા છતાં ઉષ્ણ પ્રકાશ આપે તેને આતપનામકર્મ કહે છે. સૂર્યમંડળના બાદર એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય જીવોનું શરીર ઠંડુ હોય છે પણ તે જીવોને આતપ નામકર્મનો ઉદય હોવાથી ઉષ્ણ પ્રકાશ આપે છે સૂર્ય મંડળના જીવો સિવાય અન્ય કોઈને આતપ નામકર્મોદય હોઈ શકે નહીં

☆ જો કે અગ્નિકાયના જીવોનું શરીર પણ ઉષ્ણ પ્રકાશ આપે છે. પરંતુ તે આતપ નામકર્મના ઉદય થી નહીં, પણ ઉષ્ણ સ્પર્શ નામકર્મના ઉદય થી તેનું શરીર ઉષ્ણ હોય છે અને લાલ વર્ણ નામ કર્મ ના ઉદય થી તે પ્રકાશ આપે છે.

☆ આતપસામર્થ્યજનકમ્ આતપનામ

[૧૯] ઉદ્યોત નામકર્મ:-

☆ શીત પ્રકાશનું નિયામક કર્મ તે ઉદ્યોતનામકર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવનું શરીર ઉષ્ણ સ્પર્શ રહિત અર્થાત્ શીત પ્રકાશ ફેલાવે છે, તે ઉદ્યોત નામકર્મ કહેવાય છે.

લબ્ધિધારી મુનિ જ્યારે વૈક્રિય શરીર ધારણ કરે છે, ત્યારે તેના શરીરમાંથી શીતલ પ્રકાશ નીકળે છે. તે આ ઉદ્યોત નામકર્મના ઉદય થી સમજવો. તે જ રીતે દેવ જ્યારે પોતાના મૂળ રૂપમાંથી ઉત્તર વૈક્રિય શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે તે શરીર માંથી શીતલ પ્રકાશ નીકળે છે. તે ઉદ્યોત નામકર્મના ઉદય થી, ચંદ્રમંડળ-નક્ષત્ર મંડળના પૃથ્વીકાય જીવોના શરીરમાંથી જે શીતલ પ્રકાશ નીકળે છે તે પણ ઉદ્યોત નામકર્મના ઉદય થી સમજવું.

એવી જ રીતે જુગનૂ અર્થાત્ આગીયા, રત્ન તથા પ્રકાશવાળી જે જે વસ્તુઓ હોય તેના જીવોને ઉદ્યોત નામકર્મનો ઉદય સમજવો.

☆ પ્રકાશસામર્થ્યજનકમ્ ઉદ્યોતનામ ।

[૨૦] ઉચ્ચ્વાસ નામકર્મ:-

☆ શ્વાસ લેવા મુકવાની શક્તિનું નિયામક કર્મ તે શ્વાસોચ્ચ્વાસનામકર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવ શ્વાસોચ્ચ્વાસ લબ્ધિ થી યુક્ત બને છે, તેને ઉચ્ચ્વાસ નામકર્મ કહે છે. શરીરની બહારની હવાને નાસિકા દ્વારા અંદર ખેંચવી તે શ્વાસ અને શરીર ની અંદરની હવાને નાસિકા દ્વારા બહાર કાઢવી તે ઉચ્ચ્વાસ. આ બન્ને કાર્ય કરનારી શક્તિ વિશેષને ઉચ્ચ્વાસ નામકર્મ કહે છે.

☆ પ્રાણાપાનપુદ્ગલગ્રહણસામર્થ્યજનકમ્ ઉચ્ચ્વાસનામ ।

[૨૧] વિહાયોગતિ નામકર્મ:-

☆ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત ચાલનું નિયામક કર્મ તે વિહાયોગતિ નામકર્મ કહેવાય છે.

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવની ચાલ હાથી અગર બળદ જેવી શુભ હોય અથવા ઉંટ કે ગધેડા જેવી અશુભ હોય છે તેને વિહાયોગતિ નામકર્મ કહે છે. જેના બે ભેદ કર્મગ્રન્થમાં કહ્યા છે, જયારે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં તેના ભેદ કહ્યા નથી. જયારે ટીકામાં બે ભેદ કહ્યા છે

☆ જેના નિમિત્તથી આકાશમાં ગમન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તેને વિહાયોગતિ નામકર્મ કહ્યું છે. આ યોગ્યતા બે પ્રકારની કહી છે (૧)લબ્ધિ પ્રત્યય (૨)શિક્ષર્થિ પ્રત્યય.

☆ લબ્ધિ:-દેવાદીનાં દેવત્વ ઉત્પત્તિ અવિનાભાવિની ।

શિક્ષયા ર્થિ: શિક્ષર્થિ: તપસ્વીનાં પ્રવચનમ્ અધીયાનાનાં વિદ્યાદિ-આવર્તન પ્રભાવાદ્વા
[૨૨]પ્રત્યેક શરીર નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદયથી દરેક જીવને ભિન્ન ભિન્ન શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે પ્રત્યેક શરીરનામકર્મ કહેવાય.

☆ જે કર્મના ઉદય થી એક શરીરનો સ્વામી એક જ જીવ હોય છે, તેને પ્રત્યેક નામકર્મ કહે છે.

☆ પૃથક્શરીરનિર્વર્તકં પત્યેકશરીરનામ ।આ શરીર બેઈન્દ્રિય-તેઈન્દ્રિય-ચઉરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય ને તો હોય જ છે તદુપરાંત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય એઈન્દ્રિયજીવને પણ હોય છે. કેમ કે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવનું મૂળ-સ્કન્ધ-શાખા-પ્રશાખા-છાલ-પત્ર-પુષ્પ-ફળ વગેરે નું પૃથક્ શરીર હોય છે

[૨૩]સાધારણ શરીર નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદય થી અનંત જીવો વચ્ચે એક સાધારણ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે સાધારણ શરીર નામકર્મ કહેવાય છે.

☆ જે કર્મના ઉદય થી અનંત જીવ એક શરીરના સ્વામી બને તે સાધારણ શરીર નામકર્મ.

☆ અનેકજીવસાધારણશરીરનિર્વર્તકં સાધારણશરીરનામ નિગોદ ના કે અનંતકાય વનસ્પતિ ના જીવોને આ શરીર હોય છે.

[૨૪]ત્રસનામ કર્મ:-

☆ જે કર્મ ના ઉદય થી સ્વતંત્ર પણે ગમન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે ત્રસનામ.

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવને ત્રસકાય ની પ્રાપ્તિ થાય તે ત્રસનામકર્મ.

☆ ત્રસભાવનિર્વર્તક ત્રસનામ-તેના ઉદય થી ગતિ આદિ ક્રિયાનો સંભવ થાય છે. જે ગમન ક્રિયા બે રીતે કહી છે. ત્રસનામ કર્મના જીવોને ત્રસનામ કર્મના ઉદય થી તથા સ્વાભાવિક. તેમાં બેઈન્દ્રિય આદિ જીવોને ત્રસનામકર્મના ઉદયથી ગતિ થાય છે. જયારે તેઉકાય-વાયુકાય ને આ ગતિ સ્વભાવિક રીતે થાય છે. ત્રસનામ કર્મના ઉદય થી નહીં.

[૨૫]સ્થાવર નામકર્મ:-

☆ જે કર્મના ઉદય થી સ્વતંત્રપણે ગમન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય તે સ્થાવર નામકર્મ

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવ સ્થિર રહે, અર્થાત્ શરદી ગરમીથી પોતાની જાતને બચાવવાનીકોશિષ કરી શકે નહીં, તેસ્થાવર નામકર્મ કહેવાય છે પૃથ્વીકાયાદિ પાંચને સ્થાવર નામકર્મ ઉદય હોય છે, જો કે ઉકાય-વાયુકાયના જીવોમાં સ્વાભાવિક ગતિ હોય છે. પણ બે ઈન્દ્રિય આદિ જીવોની માફક શરદી-ગરમીથી બચવા માટેની વિશિષ્ટ ગતિ તેઓમાં હોતી નથી.

☆ સ્થાવરભાવનિર્વર્તકં સ્થાવરનામ ।

[૨૬] સુભગ નામકર્મ:-

☆ જે કર્મના ઉદય થી કાંઈપણ ઉપકાર નહીં કરવા છતાં સર્વના મનને પ્રિય લાગે તે સુભગ નામકર્મ

☆ જે કર્મના કારણે કોઈપણ જાતનો સંબંધ ન હોવા છતાં જીવ બધાનો પ્રીતિ-પાત્ર બને તે સુભગ નામકર્મ કહેવાય છે

☆ મનસઃ પ્રિયઃ તદ્ભાવઃ સૌભાગ્યં તસ્ય નિર્વર્તકં - જનકં સુભગનામ ।

[૨૭] દુર્ભગ નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદય થી ઉપકાર કરવા છતાં પણ સર્વ મનુષ્યને પ્રિય ન થાય તે દુર્ભગ નામકર્મ

☆ જે કર્મના ઉદય થી ઉપકાર કરનાર વ્યક્તિ પણ અપ્રિય લાગે તે દુર્ભગ નામકર્મ

☆ અનિષ્ટો મનસો યોઽપ્રિયઃ તદ્ભાવો દૌર્ભાગ્યમ્ ।

☆ દૌર્ભાગ્યનિર્વર્તકં દુર્ભગનામ

[૨૮] સુસ્વર નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદય થી જીવનો સ્વર સાંભળનારને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે તે સુસ્વર નામકર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવનો સ્વર મધુર અને પ્રિય હોય તે સુસ્વર નામકર્મ.

☆ સૌસ્વર્યનિર્વર્તકં સુસ્વરનામ ।

[૨૯] દુઃસ્વર નામકર્મ:-

☆ જે કર્મના ઉદય થી તે સાંભળનાર ને અપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તે દુઃસ્વર નામકર્મ

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવનો સ્વર કર્કશ, સાંભળવો નગમે તેવો અર્થાત્ અપ્રિય લાગે તે

દુઃસ્વર નામકર્મ

☆ દ્વૌઃ સ્વર્યનિર્વર્તકં દુઃસ્વરનામ ।

[૩૦] શુભ નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદય થી નાભિની ઉપરના અવયવો પ્રશસ્ત થાય છે તે શુભ નામકર્મ છે.

☆ જે કર્મના ઉદય થી નાભિની ઉપરના ભાગના અવયવો શુભ ગણાય છે તે શુભ નામકર્મ. હાથ, માથું, આદિ અવયવોનો સ્પર્શ થવાથી કોઈને અપ્રીતિ થતી નથી, પણ જો પગનો સ્પર્શ થાય તો બીજાને ગમતું નથી તે આપણો સામાન્ય અનુભવ છે.

☆ શુભોભાવઃ પૂજિત ઉત્તમાઙ્ગાદિઃ તર્જ્જનિમઃ, શોભા, પૂજા પુરસ્કારઃ શિરસા પાદાદિનાઽસ્પર્શનં, માઙ્ગલ્યમ્ ઇતિ પવિત્રં તન્નિર્વર્તકં શુભનામ ।

[૩૧] અશુભ નામકર્મ:-

☆ નાભિની નીચેના અવયવો અપ્રશસ્ત થાય છે તે અશુભ નામકર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદય થી નાભિની નીચેનો ભાગ-અવયવો પગ આદિ અશુભ ગણાય છે તે અશુભ નામકર્મ પગના સ્પર્શથી સામી વ્યક્તિને જે અપ્રસન્નતા અણગમો ઉત્પન્ન થાય છે તેજ અશુભત્વ છે.

☆ અશુભાવાશોભાઽમાઙ્ગલ્યનિર્વર્તકં અશુભનામ ।

[૩૨] સૂક્ષ્મ નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદય થી ચર્મચક્ષુને અગોચર એવા સૂક્ષ્મ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે સૂક્ષ્મ નામકર્મ કહેવાય

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવને એટલું બધું સૂક્ષ્મ શરીર પ્રાપ્ત થાય કે જે શરીર ન તો પોતે કોઈને રોકે કે ન કોઈથી રોકાય તેને સૂક્ષ્મ નામકર્મ કહે છે. આ નામકર્મ વાળા જીવો પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ છે, તે સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે, પણ નરી આંખે જોઈ શકાતા નથી.

☆ સૂક્ષ્મશરીર નિર્વર્તકં સૂક્ષ્મનામ ।

[૩૩] બાદર નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદય થી જીવોનાં ચર્મચક્ષુને ગોચર એવા બાદર શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે તે બાદર નામકર્મ કહેવાય

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવ બાદર અર્થાત્ સ્થૂલ થાય છે તે બાદર નામકર્મ કહેવાય છે. આંખે દેખી શકે તે બાદર એવો અર્થ અહીં સ્વીકારેલ નથી. સિદ્ધસેનીય ટીકામાં પણ સ્વીકારેલ નથી. બાદરનામકર્મ પૃથ્વીકાયાદિ જીવોમાં બાદર પરિણામોને ઉત્પન્ન કરે છે અને એકઠા થવાથી આ જીવો અભિવ્યક્ત થઈ શકે છે. સૂક્ષ્મ જીવો કદાપી જોઈ શકાતા નથી.

બાદરશરીરનિર્વર્તકં બાદરનામ । બાદર-સ્થૂલં

[૩૪] પર્યાપ્તિ નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદય થી પ્રાણી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂરી કરે તે પર્યાપ્તિ નામકર્મ કહેવાય છે.

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવ પોત-પોતાની પર્યાપ્તિઓથી યુક્ત હોય છે તે પર્યાપ્તિ નામકર્મ છે.

☆ જે શકિત દ્વારા પુદ્ગલો ને ગ્રહણ કરવાનું તથા તેનું આહાર-શરીરાદિના રૂપમાં ફેરવી નાખવાનું કાર્ય થાય છે તે શકિતને પર્યાપ્તિ કહે છે. જેના કર્મગ્રન્થ-પ્રકરણ ગ્રન્થોમાં છ ભેદ પ્રસિદ્ધ છે પણ સ્વોપજ ભાષ્યમાં તેના પાંચ ભેદ કહ્યા છે કેમ કે મન:પર્યાપ્તિ નો સમાવેશ ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિમાં થઈ જાય છે [છતાં કેટલાંક મન:પર્યાપ્તિ જુદી ગણે છે તો છ પર્યાપ્તિ થાય છે તેમાં કોઈ દોષ નથી.

☆ પર્યાપ્તિ: ક્રિયા પરિસમાપ્તિ: આત્મન: ।

[૩૫] અપર્યાપ્તિ નામકર્મ:-

☆ જે કર્મના ઉદયથી જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરી શકે તે અપર્યાપ્તિ નામ કર્મ.

☆ અપર્યાપ્તિનિર્વર્તકમપર્યાપ્તિનામ ।

[૩૬] સ્થિર નામકર્મ:

☆ જેના ઉદય થી હાડકાં, દાંત આદિ સ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત થાય તે સ્થિર નામકર્મ.

☆ જે કર્મના ઉદય થી શરીરના અવયવો જેવાકે દાંત, હાડકાં વગેરે સ્થિર અર્થાત્ નિશ્ચલ રહી શકે છે તેને સ્થિર નામકર્મ કહે છે.

☆ સ્થિરત્વનિર્વર્તકં સ્થિરનામ ।

[૩૭] અસ્થિર નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદય થી જિહ્વા વગેરે અસ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત થાય તે અસ્થિર નામકર્મ

☆ જે કર્મના ઉદય થી કાન, આંખ, પાંપણ, જીભ આદિ અવયવો અસ્થિર અર્થાત્ ચપળ

હોય છે તે અસ્થિર નામકર્મ.

☆ અસ્થિરત્વનિર્વર્તકં અસ્થિરનામ કર્મ ।

[૩૮] આદેય નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદય થી બોલ્યું બહુમાન્ય થાય તે આદેયનામકર્મ

☆ જે કર્મના ઉદય થી જીવનું વચન સર્વમાન્ય હોઈ-કોઈ તેનું ઉત્થાપન કે વિરોધ કરે નહીં તે આદેય નામકર્મ.

☆ આદેયભાવનિર્વર્તકં આદેયનામ ।

[૩૯] અનાદેય નામકર્મ:-

☆ જે કર્મના ઉદય થી બોલ્યું માન્ય ન થાય તે અનાદેય નામકર્મ

☆ જીવનું વચન યુક્ત અને સત્ય હોવા છતાં જે કર્મના ઉદય થી ગ્રાહ્ય ન બને અર્થાત્ અનાદર પામે તે અનાદેય નામકર્મ.

☆ અનાદેયભાવનિર્વર્તકં અનાદેય નામ

આદેય -અનાદેય વૈકલ્પિક વ્યાખ્યા:-

જે કર્મના વિપાકથી એવા શરીર ગુણો થાય છે કે તે જીવના દર્શન માત્ર થી જ તેના પરત્વેની શ્રદ્ધેયતા કે આદેયતા પ્રગટ થાય છે તેને આદેય નામકર્મ કહે છે. અને

જે કર્મના વિપાકથી તે જીવ દર્શન માત્રથી જ અશ્રદ્ધેય કે અનાદેય બની જાય છે તેને અનાદેય કર્મ સમજવું.

[૪૦] યશ નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદય થી દુનિયામાં યશ:કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય તે યશ નામ કર્મ કહેવાય છે.

☆ યશ:કીર્તિ માં કીર્તિ એકદિશાગામી છે. અને યશ સર્વદિશા ગામી છે. અર્થાત્ કોઈ એક દિશા-પ્રાંત કે જિલ્લામાં ફેલાય તે કીર્તિ અને સર્વ પ્રાન્ત, જિલ્લા કે વિદેશમાં ફેલાય તેને યશ કહેવામાં આવે છે આવા યશ કે કીર્તિ જે કર્મના ઉદયે પ્રાપ્ત થાય તે યશ:કીર્તિનામ કર્મ.

☆ યશોનિર્વર્તકં યશોનામ ।

[૪૧] અયશ નામકર્મ:-

☆ જેના ઉદય થી યશ:કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય તે અયશ:કીર્તિ નામકર્મ .

☆ જેકર્મના ઉદય થી દુનિયામાં અપયશ અને અપકીર્તિ ફેલાય તે અયશ:કીર્તિ નામકર્મ કહેવાય છે.

☆ દોષવિષયાપ્રખ્યાતિ: અયશોનામ ઇતિ ।

[૪૨] તીર્થંકર નામકર્મ:-

☆ ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવાની શક્તિ અર્પનાર કર્મ તે તીર્થંકરનામ કર્મ કહેવાય છે.

☆ જે કર્મના ઉદય થી તીર્થંકર પદની પ્રાપ્તિ થાય તેને તીર્થંકર નામકર્મ કહે છે.

-આ કર્મના પ્રભાવથી તે જીવને અપરિમિત ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રણ લોકના પૂજ્ય બને છે. બાહ્ય અને અભ્યંતર વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે. સમોસરણ આદિ બાહ્ય વૈભવ સામાન્ય કેવળીને કદાપી પ્રાપ્ત ન થાય. વળી આ કર્મના ઉદય વાળા જીવો જ તીર્થંકરની સ્થાપના કરે છે.

☆ યસ્યકર્મણ ઉદયાત્ તીર્થંકરદર્શનજ્ઞાનચરણલક્ષણં પ્રવર્તયતિ, યતિગૃહસ્થ ધર્મ ચ કથયતિ આક્ષેપસંક્ષેપસંવેગનિર્વેદદ્વારેણ ભવ્યજનસંસિદ્ધયે સુરાસુરમનુજપતિપૂજિતશ્ચ ભવતિ

તત્ તીર્થંકરનામેતિ ।

આ રીતે નામ કર્મની ૪૨ ઉત્તર પ્રકૃતિ જણાવી તેને ભાવોને જે બનાવે તેને નામકર્મ કહે છે. આ નામ કર્મ ના ઉત્તરભેદ અને ઉત્તરોત્તર ભેદ અનેક છે તે વાત ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓમાં કહેલી જ છે.

❖ ઉત્તરોત્તર ભેદો અર્થાત્ ઉત્તર પ્રકૃતિના પેટા ભેદો:-

સૂત્રકાર મહર્ષિ ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા એ સૂત્ર થકી ૪૨ ઉત્તર પ્રકૃતિનું કથન કર્યું. તે ૪૨ ઉત્તર પ્રકૃતિમાંની કેટલીક પ્રકૃતિના પેટા ભેદોને સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં જણાવેલા છે. તે આ પ્રમાણે-

(૧) ગતિનામ કર્મના ચાર ભેદ છે.

(૧) નરકગતિ નામકર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવને એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય કે જેનાથી “આ નરક જીવ છે” એમ કહેવાય તે કર્મને નરકગતિનામ કર્મ કહેવાય છે

૨-તિર્યચગતિનામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવને એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય કે જુઓ “આ તિર્યચ છે” એવું કહેવામાં આવે, તે કર્મને તિર્યચ ગતિનામ કર્મ કહેવાય છે.

૩-મનુષ્ય ગતિનામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવને એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય જેને કારણે જુઓ “આ મનુષ્ય છે” એવું કહેવાય તે કર્મને મનુષ્ય ગતિનામ કર્મ કહેવાય છે

૪-દેવ ગતિનામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવને એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય જેના કારણે જુઓ “આ દેવ છે” એવું કહેવામાં આવે છે તે કર્મને દેવગતિનામ કર્મ કહેવાય છે.

(૨) જાતિનામ કર્મના મૂળ પાંચ ભેદો છે.

૧- એકેન્દ્રિય જાતિનામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવને ફક્ત એક જ ઇન્દ્રિય -સ્પર્શન [શરીર] ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, તેને એકેન્દ્રિય જાતિનામ કર્મ કહે છે.

આ એકેન્દ્રિય જાતિના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં અનેક વિધભેદો કહ્યા છે. જેમ કે પૃથ્વિકાચિક જાતિનામકર્મ, અપ્કાચિકજાતિનામકર્મ, તેઉકાચિકજાતિનામકર્મ, વાયુકાચિકજાતિનામકર્મ અને વનસ્પતિકાચિકજાતિનામકર્મ.

આ પૃથ્વિકાચિક આદિ પાંચેને આશ્રીને પણ અનેક વિધભેદોનું કથન સ્વોપજ્ઞભાષ્યમાં નામ-નિર્દેશ પૂર્વક કર્યું છે પણ ગ્રન્થ ગૌરવ ભયે અમે તેની નોંધ અહીં લીધી નથી. વળી આ પૂર્વે જીવના ભેદો વખતે અને અ.૨ના સૂત્ર ૧૩ અને ૧૪ માં પણ પૃથ્વિકાચ આદિના પેટા ભેદો જણાવેલા જ છે.

[નોંધ:-અત્રે ખ્યાલ રાખવા લાયક વાત એક જ છે કે સામાન્યથી જાતિનામ કર્મ ના પાંચ ભેદો જ ગણાવાય છે તેને બદલે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં સૂત્રકારે એકેન્દ્રિય જાતિનામ કર્મના પેટા પાંચભેદ તથા તે પાંચેના અનેક વિધ ભેદો અહીં દર્શાવેલા છે. તેથી કર્મગ્રન્થની માફક નામકર્મના ૬૭ કે ૮૩ કે ૧૦૩ એવી કોઈ ચોક્કસ ભેદસંખ્યા ને અહીં તત્વાર્થ ભાષ્યાનુસાર પકડી શકાતી નથી]

૨- બેઈન્દ્રિય જાતિનામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવને બેઈન્દ્રિયો- શરીર અને જીભ પ્રાપ્ત થાય છે તેને બેઈન્દ્રિય જાતિનામ કર્મ કહેવાય છે.

૩- તેઈન્દ્રિય જાતિનામ કર્મ:- જે કર્મના જીવને ત્રણ ઇન્દ્રિયો-શરીર, જીભ, નાક પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેઈન્દ્રિય જાતિનામ કર્મ કહેવાય છે.

૪-ચઉરિન્દ્રિય જાતિનામ કર્મ:-જે કર્મના ઉદય થી જીવને ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય, તેને ચઉરિન્દ્રિય જાતિનામ કર્મ કહેવાય છે.

૫-પંચેન્દ્રિયજાતિનામકર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવને પાંચ ઇન્દ્રિયો-શરીર, જીભ નાક, આંખ અને કાન પ્રાપ્ત થાય છે તેને પંચેન્દ્રિય જાતિનામ કર્મ કહેવાય છે.

આ ભેદોને પણ સ્વોપજ ભાષ્યમાં અનેકવિધ કહ્યા છે.

[જો કે હીરાલાલ કાપડીયાની સંશોધિત આવૃત્તિમાં એકવિધ કહેલ છે પણ તેની ટીક જોતાં તેનું અનેકવિધ પશું જણાઈ આવે છે.]

બેઈન્દ્રિયાદિ ચારે ભેદોના પેટાભેદોનું વર્ણન પૂર્વે અ.૨-સૂત્ર.૧૪ તથા ૨૪ માં થયેલું છે. માટે અત્રે પુનરાવર્તન કરેલું નથી.

(૩)શરીરનામ કર્મના પાંચ ભેદો છે:-

૧-ઔદારિક શરીરનામકર્મ:- ઉદાર અર્થાત્ પ્રધાન અથવા સ્થૂળ પુદ્ગલોથી બનેલા શરીરને ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. જે કર્મના ઉદય થી આવું શરીર મળે તેને ઔદારિક શરીર નામ કહે છે. સાધારણ રીતે તે સ્થૂળ અને અસાર પુદ્ગલોમાંથી બને છે. પણ તિર્થંકર આદિ ઉત્તમ પુરુષોના શરીર શ્રેષ્ઠ પુદ્ગલોમાંથી બને છે. મનુષ્ય તથા તિર્થંચને ઔદારિક શરીર હોય છે.

૨-વૈક્રિય શરીરનામ કર્મ:- જે શરીરના વિવિધ રૂપ અને ક્રિયાઓ થાય છે તેને વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. જે કર્મના ઉદય થી આવા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તેને વૈક્રિય શરીરનામ કર્મ કહેવાય છે.

આવુ શરીર ઔપપાતિક અને લબ્ધિ પ્રત્યયિક બંને પ્રકારે હોય છે. દેવ-નારકને તે ઔપપાતિક હોય છે. અને તિર્થંચ તથા મનુષ્યમાં જેમને આવી વિશિષ્ટ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય તેમને લબ્ધિપ્રત્યયિક હોય છે.

૩-આહારક શરીરનામ કર્મ:-ચૌદપૂર્વી મુનિને અન્ય ક્ષેત્રમાં વર્તમાન તિર્થંકર પાસે પોતાના સંદેહનું નિવારણ અથવા તેઓશ્રીના ઐશ્વર્યને જોવામાટે ઉક્ત ક્ષેત્રમાં જવાનું થાય ત્યારે લબ્ધિ વિશેષથી એક હાથ પ્રમાણ અતિ વિશુદ્ધ સ્ફટિક સમાન નિર્મળ શરીરને ધારણ કરે છે. તે આહારક શરીર- જે નામ કર્મના ઉદય થી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેને આહારક શરીરનામ કર્મ કહ્યું છે.

૪-તૈજસ શરીરનામ કર્મ:- તૈજસ પુદ્ગલોથી બનેલા શરીરને તૈજસ શરીર કહે છે. કે જે શરીરની ઉષ્ણતા થી ખાધેલું અન્ન પાચન થાય છે, કોઈ કોઈને તેજોલેશ્યા પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ આ શરીરનો પ્રભાવ છે. જે કર્મના ઉદયથી આવું શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તેને તૈજસ શરીરનામ કર્મ કહેવાય છે.

૫-કાર્મણ શરીર:- જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોથી બનેલું શરીર તે કાર્મણ શરીર કહેવાય છે. આત્માના પ્રદેશો સાથે લાગેલ આઠ પ્રકારના કર્મ પુદ્ગલોને કાર્મણ શરીર કહે છે. આ કાર્મણ શરીર બધાં શરીરોનું બીજ છે. જે કર્મના ઉદયથી આવું કાર્મણ શરીર પ્રાપ્ત થાય તેને કાર્મણ શરીર નામકર્મ કહે છે. સર્વ સંસારી જીવો ને તૈજસ-કાર્મણ શરીર હોય છે.

(૪)અંગોપાંગ નામકર્મના મૂળ ત્રણ ભેદો કહ્યા છે. પછી તે એક-એકના અનેક વિધ ભેદ કહ્યા છે.

૧-ઔદારિકઅંગોપાંગનામકર્મ:-જે કર્મના ઉદય થી ઔદારિક શરીર રૂપમાં પરિણમેલ પુદ્ગલો માંથી અંગોપાંગ રૂપ અવયવો બને છે તેને ઔદારિક અંગોપાંગ નામકર્મ કહેવાય છે.

૨-વૈક્રિય અંગોપાંગ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી વૈક્રિય શરીર રૂપ પરિણમેલા પુદ્ગલો માંથી અંગોપાંગ રૂપ અવયવો બને છે તે વૈક્રિય અંગોપાંગ નામ કર્મ છે.

૩-આહારક અંગોપાંગ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી આહારક શરીર રૂપ પરિણત પુદ્ગલો-માંથી અંગોપાંગ રૂપ અવયવો બને છે, તેને આહારક અંગોપાંગ નામ કર્મ કહેવાય છે.

આ ત્રણેય અંગોપાંગ ના પણ અનેક વિધ ભેદો કહ્યા છે જેમ કે:-

૧- અંગ:- અંગના નામ કર્મ ના આઠ પેટા ભેદ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:-

૨-હાથ, ૨-પગ, ૧-પેટ, ૧-પીઠ, ૧-છાતી, ૧-માથુ, જે અનુક્રમે બહુનામ કર્મ, પદનામ કર્મ, ઉદરનામ કર્મ, પૃષ્ઠ નામ કર્મ, ઉરોનામ કર્મ અને શિરોનામ કર્મના ઉદય થી પ્રાપ્ત થાય છે.

૨-ઉપાંગ:- ઉપાંગનામ કર્મના અનેક વિધ ભેદો ભાષ્યમાં કહ્યા છે, જેમ કે સ્પર્શ નામ કર્મ, રસનામ કર્મ, ઘ્રાણનામ કર્મ, ચક્ષુનામ કર્મ, શ્રોત્રનામ કર્મ.

- આ ઉપાંગ નામ કર્મને દ્રષ્ટાન્ત પૂર્વક સમજાવવા માટે ભાષ્યકાર મહર્ષિ શિરોનામ કર્મના ભેદોને જણાવે છે. મસ્તિષ્ક-કપાલ-કૃકાટિકા-શાઙ્ખ-લલાટ-તાલુ-કપોલ-હનુ-ત્રિબુક-દશન-ઔષ્ઠ-મૂ-નયન-કર્ણ-નાસાદિ -ઉપાઙ્ગ નામાનિ શિરસઃ ।

આ રીતે પ્રત્યેકના ઉપાંગોના અનેક વિધ ભેદ સમજી લેવા. જો કે આ પેટા ભેદો એકેન્દ્રિય જાતિમાં હોતા નથી.

અંગોપાંગ ની વૈકલ્પિક વ્યાખ્યાનું દ્રષ્ટાન્ત:-અંગ સાથે જોડાયેલા નાના અંગોને ઉપાંગ કહે છે. જેમ કે હાથમાં આંગળી એ ઉપાંગ છે અને આંગળીઓની રેખા વગેરે અન્ય નિશાનીઓ અંગોપાંગ કહેવાય છે.

(પ)બંધન નામ કર્મ:- ૧ અથવા ૫ અથવા ૧૫ પેટા ભેદ:-

જેના સ્વોપજ ભાષ્યમાં કોઈ પેટા ભેદ નથી, ટીકામાં પાંચ ભેદનું કથન છે.

કર્મગ્રન્થ ગાથા-૩૫માં પાંચ ભેદનું કથન છે અને ગાથા-૩૭માં વિકલ્પે પંદર ભેદનું કથન છે.

પાંચ-પેટાભેદ:- (૧) ઔદારિક બંધનનામ કર્મ (૨) વૈક્રિય બંધન નામ કર્મ (૩) આહારક બંધન નામ કર્મ, (૪) તૈજસ બંધનનામ કર્મ, (૫) કાર્મણ બંધન નામ કર્મ.

જે કર્મના ઉદય થી પૂર્વગૃહિત ઔદારિકાદિ શરીરના પુદ્ગલો સાથે ગૃહ્યમાણ ઔદારિકાદિ શરીરના પુદ્ગલો નો આપસમાં સંબંધ થાય છે તે ઔદારિક બંધન નામ કર્મ કહેવાય છે.

અહીં ઔદારિકાદિ શબ્દથી ઔદારિક-વૈક્રિય વગેરે પાંચેના બંધન નામ કર્મ માટે આ વ્યાખ્યા સમજી લેવી.

પંદર પેટા ભેદ:- જેના અહીં માત્ર નામ જ જણાવેલા છે. તેમજ ભાષ્ય કે તેની ટીકામાં તેનો ઉલ્લેખ જ નથી કર્યો તે ખ્યાલ રાખવો

(૧) ઔદારિક-ઔદારિક બંધન (૨) વૈક્રિય-વૈક્રિય બંધન

(૩) આહારક-આહારક બંધન (૪) તૈજસ-તૈજસ બંધન

(૫) કાર્મણ-કાર્મણ બંધન (૬) ઔદારિક-તૈજસ બંધન

(૭) વૈક્રિય-તૈજસ બંધન (૮) આહારક-તૈજસ બંધન

(૯) ઔદારિક-કાર્મણ બંધન (૧૦) વૈક્રિય-કાર્મણ બંધન

- (૧૧) આહારક-કાર્મણ બંધન (૧૨) ઔદારિક-તૈજસ-કાર્મણ બંધન
 (૧૩) વૈક્રિય-તૈજસ-કાર્મણ બંધન (૧૪) આહારક-તૈજસ-કાર્મણ બંધન
 (૧૫) તૈજસ-કાર્મણ બંધન

આ પંદરે બંધન સાથે નામ કર્મ શબ્દ જોડી દેવો

(૬) સંઘાતનામ કર્મ:- ૧ અથવા ૫-પેટાભેદ

સ્વોપણ ભાષ્યમાં કોઈ પેટા ભેદ નથી, ટીકા, તથા કર્મગ્રન્થમાં પાંચ ભેદ છે.

(૧) ઔદારિક સંઘાતન નામ કર્મ (૨) વૈક્રિય સંઘાતન નામ કર્મ

(૩) આહારક સંઘાતન નામ કર્મ (૪) તૈજસ સંઘાતન નામ કર્મ

(૫) કાર્મણ સંઘાતન નામ કર્મ

જે કર્મના ઉદય થી ઔદારિક આદિ શરીર રૂપે પરિણમવા યોગ્ય પુદ્ગલો ને પૂર્વ પરિણત પુદ્ગલો નું પરસ્પર સાન્નિધ્ય હોય તે ઔદારિક આદિ સંઘાતન નામ કર્મ કહેવાય છે.

આદિ શબ્દથી તે-તે સ્થાને વૈક્રિય વગેરે સમજી લેવા.

(૭) સંસ્થાન નામ કર્મ:- છ ભેદ પ્રસિધ્ધ છે:-

૧-સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન નામ કર્મ:- પલોઠી વાળીને બેસતાં જે શરીરના ચારે ખૂણા સમાન હોય અર્થાત્ આસન અને કપાળનું અંતર, બન્ને ઢીંચણ વચ્ચેનું અંતર, ડાબો ખભો અને જમણા ઢીંચણ વચ્ચેનું અંતર, જમણો ખંભો અને ડાબા ઢીંચણનું અંતર. એ ચારે જો સમાન હોય તો તેને સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન કહેવાય છે.

સામુદ્રિક શાસ્ત્રાનુસાર જે શરીરના સંપૂર્ણ અવયવો શુભ હોય તેને સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન કહે છે. જે કર્મના ઉદય થી આવા સંસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન નામ કર્મ કહેવાય છે

૨-ન્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી શરીર ની આકૃતિ ન્યગ્રોધ અર્થાત્ વટવૃક્ષ સમાન હોય, અર્થાત્ જે શરીર નો નાભિથી ઉપરનો ભાગ અગર અવયવ સંપૂર્ણ-બરાબર હોય અને નાભિની નીચેનો ભાગ અને અવયવ હીન-પતલા હોય, તેને ન્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન નામ કર્મ કહેવાય છે.

૩-સાદિ સંસ્થાન નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી નાભિની ઉપરના અવયવો હીન-પતલા હોય, અને નાભિની નીચેના અવયવો પૂર્ણ-સુડોલ હોય તે સાદિ સંસ્થાન નામ કર્મ.

૪-કુબ્જ સંસ્થાન નામ કર્મ:- જેમાં છાતી, પેટ વગેરે અવયવો કુબડા હોય તે કુબ્જ. આ કુબ્જ પશું કુબ્જ સંસ્થાન નામ કર્મ ના ઉદય થી આવે છે.

☆ કુબ્જનામ તુ કમ્થરાયા ઉપરિ હસ્તપાદં ચ સમચતુરસ્ર લ્ક્ષણયુક્તં સંક્ષિપ્ત વિકૃતમધ્યકોષ્ટં ચ કુબ્જમ્ ।

૫-વામન સંસ્થાન નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી હાથ, પગ વગેરે અવયવો ટૂંકા હોય તે વામન સંસ્થાન નામ કર્મ કહેવાય છે.

☆ વામનનામ તુ લ્ક્ષણયુક્તં ઓષ્ઠગ્રીવાદિ ઉપરિ હસ્તપાદયોશ્વન્યૂનલ્ક્ષણં વામનમ્ ।

૬-હુંડક સંસ્થાન નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી શરીરના બધાંજ અવયવો બેડોબ હોય, યથાયોગ્ય પ્રમાણયુક્ત ન હોય, તેમજ કદરૂપું લાગે તે હુંડક સંસ્થાન નામ કર્મ.

(૮)સંહનન નામ કર્મ:- છ ભેદ પ્રસિધ્ધ છે.

૧-વજ્રઋષભ નારાય સંહનન નામ કર્મ:- વજ્ર એટલે ખીલી, ઋષભ એટલે વીટલ પાટો, નારાય એટલે વિશિષ્ટ પ્રકારનું બંધન જેને મર્કટ બંધ કહે છે. જે કર્મના ઉદય થી આ રીતે બે હાડકાં મર્કટ બંધ થી જોડાયેલા હોય, તેના ઉપર ત્રીજું હાડકું પાટાની જેમ વીંટાયેલું હોય અને ત્રણેય હાડકાંને ભેદીને મજબૂત બનાવનાર એક હાડકાનો ખીલો હોય તેવું સંહનન હોવું તે વજ્રઋષભ નારાય સંહનન નામ કર્મ કહેવાય છે.

૨- ઋષભ નારાય સંહનન નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી બન્ને તરફ હાડકાંનો મર્કટ બંધ હોય, તેના ઉપર એક હાડકું પાટાની જેમ વીંટાયેલું હોય, પણ તેને મજબૂત કરનાર ખીલો ન હોય તો ઋષભ નારાય સંહનન નામ કર્મ.

૩- નારાય સંહનન નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી સંહનન ની રચનામાં બંને બાજુ મર્કટ બંધ હોય પણ હાડકાનો પાટો કે ખીલી ન હોય તો નારાય સંહનન નામ કર્મ.

૪- અર્ધનારાય સંહનન નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી હાડકાંની રચના એવી હોય કે તેમાં એક તરફ મર્કટ બંધ હોય અને બીજી બાજુ ખીલી હોય, તેને અર્ધ નારાય સંહનન નામ કર્મ કહે છે.

૫- કીલિકા સંહનન નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી હાડકાંની રચના એવી હોય કે તેમાં મર્કટ બંધ ન હોય પણ ખીલી થી બંને હાડકાં જોડેલા હોય તે કીલિકા સંહનન નામ કર્મ.

૬- સેવાર્ત સંહનન નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી હાડકાંની રચના એવી હોય કે બન્ને હાડકાં માત્ર એક બીજા સાથે જોડાયેલા હોય તે સેવાર્ત સંહનન નામ કર્મ. જેને છેવટું સંહનન નામ કર્મ પણ કહે છે.

આ છ એ સંહનન [સંઘયણ] માત્ર ઔદારિક શરીરમાં જ હોય છે.

(૯) સ્પર્શ નામ કર્મ:- આઠ ભેદ પ્રસિધ્ધ છે.

૧- ગુરુ સ્પર્શ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી શરીર લોઢા જેવું ભારે હોય તેને ગુરુ સ્પર્શ નામ કર્મ કહે છે.

૨- લઘુસ્પર્શ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી શરીર આકોલીયાના રૂ જેવું એકદમ હળવું હોય તે લઘુ સ્પર્શ નામ કર્મ.

૩- મૃદુ સ્પર્શ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી શરીરનો સ્પર્શ માખણ જેવો કોમળ અને સુંવાળો હોય તો મૃદુ સ્પર્શ નામ કર્મ.

૪- કર્કશ સ્પર્શ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી શરીરનો સ્પર્શ ગાયની જીભ જેવો ખરબચડો હોય તે કર્કશ સ્પર્શ નામ કર્મ.

૫- શીત સ્પર્શ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવના શરીરનો સ્પર્શ કમળની ઢાંડી કે બરફના જેવો ઠંડો હોય તે શીત સ્પર્શ નામ કર્મ.

૬- ઉષ્ણ સ્પર્શ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવનું શરીર અગ્નિ જેવું ગરમ રહે તે ઉષ્ણ સ્પર્શ નામ કર્મ.

૭- સ્નિગ્ધ સ્પર્શ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવના શરીરનો સ્પર્શ ઘી લગાવેલ હોય તેવો સ્નિગ્ધ લાગે તો સ્નિગ્ધ સ્પર્શ નામ કર્મ.

(૮) રૂક્ષ સ્પર્શનામકર્મ:- જે કર્મના ઉદયથી જીવના શરીરની ચામડી રાખ જેવી લુપ્તી લાગે તે રૂક્ષ સ્પર્શ નામ કર્મ

(૧૦) રસ નામ કર્મ:- ૫ અથવા ૬ અથવા અનેકવિધ

કર્મગ્રન્થ પ્રસિધ્ધ ભેદ પાંચ છે, ટીકામાં છ ભેદ છે, ભાષ્યમાં અનેક વિધ ભેદ હોવાનો સૂત્રકારે નિર્દેશ કરેલ છે.

૧- તિકતરસ નામ કર્મ:- જેના ઉદય થી શરીરનો રસ લીંમડા જેવા કડવો હોય.

૨- કટુ રસનામ કર્મ:- જેના ઉદય થી શરીરનો રસ, સૂંઠ-મરચાં-મરી વગેરે પદાર્થ જેવા તીખો હોય તે કટુ રસનામ કર્મ.

૩- કષાય રસનામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવના શરીરનો રસ હૈડા, બેઢાં, આંબળા, હીમેજ જેવા તુરો હોય તે કષાય રસનામ કર્મ.

૪- આમ્લ રસનામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવના શરીરનો રસ લીંબુ અને આંબલી જેવો ખાટો હોય તે આમ્લ રસનામ કર્મ.

૫- મધુર રસનામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવના શરીરનો રસ શેરડી-સાકર જેવો હોય તે મધુર રસનામ કર્મ.

૬- લવણ રસનામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવના શરીર નો રસ મીઠા જેવો ખારો હોય તે લવણ રસનામ કર્મ કહેવાય છે.

કેટલાંક આચાર્યો આ રસનામ કર્મ નો સમાવેશ મધુર રસનામ કર્મમાં કરી દે છે. તેમના મતે રસનામ કર્મના પાંચ ભેદ થશે પરંતુ સિધ્ધસેનીય ટીકામાં રસનામ કર્મના છ ભેદ જણાવેલા છે.

જ્યારે સ્વોપજ ભાષ્યમાં તો સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે કે રસનામ અનેકવિધ- તિક્ત આદિ અન્તર્ભેદને આશ્રીને રસનામ કર્મના અનેકવિધ ભેદો જાણવા.

(૧૧) ગન્ધ નામ કર્મ:- ૨ અથવા અનેક ભેદો

૧- સુરભિ ગન્ધ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવના શરીરમાં કપુર, કસ્તુરી આદિ પદાર્થો જેવી સુંગધ હોય તે સુરભિગંધ નામ કર્મ.

૨- દુરભી ગન્ધ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદય થી જીવના શરીરમાં લસણ અથવા સડેલા પદાર્થો જેવી ગંધ હોય તે દુરભિગંધ નામ કર્મ.

સ્વોપજ ભાષ્યમાં તો સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે કે ગન્ધનામ અનેકવિધ-સુરભિગંધ આદિ અનેક અન્તર્ભેદો ને આશ્રીને ગંધનામ કર્મના અનેક વિધ ભેદો જાણવા.

(૧૨) વર્ણનામ કર્મ:- પાંચ અથવા અનેક ભેદો:-

૧- કૃષ્ણ વર્ણનામ કર્મ:- જેના ઉદય થી શરીર કોલસા જેવું કાળું હોય.

૨- નીલ વર્ણનામ કર્મ:- જેના ઉદય થી શરીર પોપટની પાંખ જેવું લીલું હોય.

૩- લોહિત વર્ણનામ કર્મ:- જેના ઉદય થી શરીર સીંધુર- હીંગળા જેવું લાલહોય.

૪- પીત વર્ણનામ કર્મ:- જેના ઉદય થી શરીર હળદર જેવું પીળું હોય.

૫- શ્વેત વર્ણનામ કર્મ:- જેના ઉદય થી શરીર શંખ જેવું સફેદ હોય.

વર્ણનામ કર્મ માટે પણ સ્વોપજ ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ જ કથન છે કે વર્ણનામનેકવિધમ્ કૃષ્ણ

વગેરે અનેક અન્તર્ભેદો ને આશ્રીને વર્ણનામ કર્મના અનેક વિદ્ય ભેદો કહેલા છે.

(૧૩)આનુપૂર્વી નામ કર્મ:- જેના ચાર ભેદો કર્મગ્રન્થ તથા ભાષ્યાનુસારી ટીકામાં જણાવેલા છે. ભાષ્યમાં પણ ગતિ શબ્દથી ઉલ્લેખ થઈ જાય છે.

✽ જેવી રીતે ગતિ નામ કર્મના ચાર ભેદ છે તેવીજ રીતે આ આનુપૂર્વી નામ કર્મ પણ ચાર ભેદ વાળું છે:-

(૧)નરકાનુપૂર્વી (૨)તિર્યયાનુપૂર્વી(૩)મનુષ્યાનુપૂર્વી (૪)દેવાનુપૂર્વી

(૧૪)વિહાયોગતિ નામ કર્મ:- જેના બે ભેદ કર્મગ્રન્થમાં છે, સિદ્ધસેનીય ટીકામાં પણ છે, પરંતુ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં તત્સંબંધિ ઉલ્લેખ નથી.

૧-શુભ વિહાયોગતિ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદયથી જીવની ચાલ હાથી, બળદ કે હંસ જેવી શુભ હોય તે શુભ વિહાયોગતિ નામ કર્મ.

૨-અશુભ વિહાયોગતિ નામ કર્મ:- જે કર્મના ઉદયથી જીવની ચાલ ઉંટ, ગધેડા, શીયાળ ની જેવી અશુભ કે નિંદ્ય હોય તે અશુભ વિહાયોગતિ નામ કર્મ.

સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં બીજી રીતે આ નામ કર્મ ભેદ જણાવ્યા છે

(૧)લબ્ધિ પ્રત્યય વિહાયોગતિ (૨)શિક્ષર્ષિપ્રત્યય વિહાયોગતિ

(૧૫)પર્યાપ્તિ નામ કર્મ ૬ અથવા ૫-ભેદ

✽ કર્મગ્રન્થમાં ૬-પર્યાપ્તિ કહી છે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં પાંચ કહી છે

૧- આહાર પર્યાપ્તિ જીવ જે શક્તિથી બાહ્ય પુદ્ગલોનો આહાર ગ્રહણ કરીને તે પુદ્ગલોને મળ અને રસ રૂપે પરિણમાવે તે શક્તિ આહાર પર્યાપ્તિ.

૨-શરીર પર્યાપ્તિ:- રસરૂપે થયેલા આહારને લોહી આદિ ધાતુ રૂપે પરિણમાવવાની શક્તિ એ શરીર પર્યાપ્તિ.

૩-ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ:- ધાતુ રૂપે પરિણમેલા આહારને ઈન્દ્રિય રૂપે પરિણમાવવાની શક્તિ એ ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ.

૪-શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ:- જે શક્તિથી શ્વાસોચ્છવાસ પ્રાયોગ્ય વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી શ્વાસોચ્છવાસ રૂપે પરિણમાવી તે જ પુદ્ગલોના આલંબનથી તે પુદ્ગલોને છોડી દે તે શક્તિ શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ.

૫-ભાષા પર્યાપ્તિ:- ભાષા પ્રાયોગ્ય વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી ભાષા રૂપે પરિણમાવી તે જ પુદ્ગલોના આલંબનથી તે જ પુદ્ગલોને છોડીદેવાની શક્તિ તે ભાષા પર્યાપ્તિ

કર્મગ્રન્થમાં છઠ્ઠી મન:પર્યાપ્તિ કહેલી છે

-ઈન્દ્રિયોનું ગ્રહણ કરવાથી મન:પર્યાપ્તિનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે માટે પર્યાપ્તિ પાંચજ સમજવી છતાં પાંચ પર્યાપ્તિ નું જે અવધારણ છે તે બાહ્ય કરણ અપેક્ષો છે જ્યારે મન છે તે અન્ત:કરણ છે. માટે જે કોઈ આચાર્ય મનને અલગ પર્યાપ્તિ કહે છે તેમાં કોઈદોષ માનવાની જરૂર નથી.

૬ મન:પર્યાપ્તિ જે શક્તિ દ્વારા જીવ મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તેને મનરૂપે પરિણમાવી તથા અવલંબન લઈને છોડી દે તે.

❁ પ્રકૃતિની અનેક વિધતા:-

કર્મગ્રન્થમાં ૧૪ પિંડ પ્રકૃતિના ૧૪-૩૯-૬૫-૭૫ એ રીતે ચાર ભેદો વિકલ્પે કહ્યા છે.

(૧) જો ગતિ-જાતિ મૂળ ભેદ જ સ્વીકારવામાં આવે તો ૧૪ ભેદ થાય.

(૨) જો બંધન અને સંઘાતન નામ કર્મ નો શરીર નામ કર્મ માં સમાવેશ કરી દે અને વર્ણાદિ ચતુષ્ક મૂળ ચારભેદે જ સ્વીકારે તો પિંડ પ્રકૃતિના ૩૯ ભેદ થાય. તે આ રીતે ગતિ-૪, જાતિ-૫, શરીર-૫, અંગોપાંગ-૩, સંઘયણ-૬, સંસ્થાન-૬, વર્ણ-૧, ગંધ-૧, સ્પર્શ-૧, આનુપૂર્વી-૪ અને વિહાયોગતિ-૨ મળીને કુલ-૩૯ ભેદો થાય છે.

(૩) જો તેના ૬૫ ભેદ સ્વીકારીએ તો ઉક્ત ૩૯ ભેદો+સંઘાત નામ કર્મના ૫-ભેદ, +બંધન નામ કર્મના-૫ ભેદ, +વર્ણાદિ ચતુષ્ક પ્રકૃતિના [૨૦ ભેદ જેમાંથી મૂળ ૪ ભેદ બાદ કરતા] ૧૬ ભેદ એ રીતે કુલ ૬૫ ભેદ થશે.

(૪) જો તેના ૭૫ ભેદ સ્વીકારીએ તો ઉક્ત ૬૫+૧૦ ભેદ બંધનનામ કર્મના વધારાના ગણતા અર્થાત્ બંધન નામ કર્મના ૧૫ ભેદ કુલ ગણતા ૭૫ ભેદો થશે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં આવો અંક નિર્ધારિત થઈ શકે નહીં કારણ કે (૧) તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે સ્વોપજ ભાષ્યમાં બંધન અને સંઘાતન એ બે નામ કર્મના પેટા ભેદો નોંધેલ નથી.

(૨) જાતિ, અંગોપાંગ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ એ પાંચને માટે તો સૂત્રકારે ભાષ્યમાં અનેક વિધ ભેદો હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

❁ નામ કર્મના ૪૨-૬૭-૯૩-૧૦૩ અનેક વિધ ભેદો

☆ તત્ત્વાર્થસૂત્રનુસાર તો અનેક વિધ ભેદો હોવાનું કથન કર્યું જ છે.

☆ ૪૨ વગેરે ચારે ભેદો કર્મગ્રન્થ પદ્ધતિએ આ રીતે:-

નામ કર્મની પ્રકૃતિને કર્મગ્રન્થકાર ચાર વિભાગમાં વિભાજીત કરી દે છે તે આ પ્રમાણે-

(૧) પ્રત્યેક પ્રકૃતિ જેના આઠ ભેદ કહ્યા છે. પણ પેટાભેદ નથી.

(૨) ત્રસ દશક એટલે ત્રસાદિ દશ પ્રકૃતિ-પણ પેટાભેદ નથી.

(૩) સ્થાવર દશક એટલે સ્થાવર આદિ દશ પ્રકૃતિ પણ પેટાભેદ નથી.

(૪) પિંડ પ્રકૃતિ એટલે ગતિ-જાતિ આદિ ૧૪ જેના પેટાભેદો છે.

આ રીતે પ્રથમ ત્રણ ભેદો સ્થિર છે જેનો સરવાળો ૨૮ પ્રકૃતિ છે જ્યારે પિંડ પ્રકૃતિના પેટાભેદો ઉપર કહ્યા મુજબ ૧૪-૩૯-૬૫-૭૫ છે તેથી

કુલ ૨૮ પ્રકૃતિ + પિંડ પ્રકૃતિ ૧૪ ભેદ = ૪૨ કુલભેદ

કુલ ૨૮ પ્રકૃતિ + પિંડ પ્રકૃતિ ૩૯ ભેદ = ૬૭ કુલભેદ

કુલ ૨૮ પ્રકૃતિ + પિંડ પ્રકૃતિ ૬૫ ભેદ = ૯૩ કુલભેદ

કુલ ૨૮ પ્રકૃતિ + પિંડ પ્રકૃતિ ૭૫ ભેદ = ૧૦૩ કુલભેદ

❁ બંધ-ઉદય-ઉદીરણા સત્તાની દ્રષ્ટિએ નામ કર્મ નિરૂપણા:-

તત્ત્વાર્થસૂત્ર:- માંતો બંધ-ઉદય-ઉદીરણા સત્તા જેવા ભેદો ની વિવક્ષા કે વિવરણ કર્યા નથી.

કર્મગ્રન્થ-ગાથા-૩૨ માં ઉદયાદિ પ્રકૃતિના ભેદ કહ્યા છે તે મુજબ નામ કર્મની બંધ, ઉદય અને ઉદીરણા યોગ્ય પ્રકૃતિ ૬૭ છે જ્યારે સત્તાગત પ્રકૃતિ-૯૩ અથવા ૧૦૩ કહી છે. આ

૬૭-૯૩ કે ૧૦૩ નું ગણિત આ પૂર્વના મુદ્દામાં જણાવી દીધેલું છે.

❖ સારાંશ:- આ રીતે તત્વાર્થ સૂત્રના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યાનુસાર અતિ વિસ્તાર પૂર્વક નામ કર્મનું વિવરણ અહીં કરેલ છે. કર્મગ્રન્થ પદ્ધતિનો પણ તેમાં યોગ્ય સમન્વય કર્યો છે.

(૧) તત્વાર્થ સૂત્રાનુસાર પહેલી ૧૪ પ્રકૃતિના જત્યામાં નિર્માણ નામ કર્મનો સમાવેશ કરેલો છે, તેને પછીના અગુરુલઘુ આદિ-૭ પ્રકૃતિના જથ્થામાં મૂકો અને અગુરુલઘુ આદિ-૭ પ્રકૃતિના જત્યામાંથી વિહાયોગતિને પ્રથમ ૧૪ પ્રકૃતિમાં મુકો એટલે ૧૪ પિંડ પ્રકૃતિ મળી જશે.

(૨) અગુરુલઘુ આદિ ૭ના જત્યામાં વિહાયોગતિને સ્થાને નિર્માણ નામ કર્મ મુકો અને છેલ્લુ તીર્થકર નામ કર્મ ઉમેરો એટલે પ્રત્યેક પ્રકૃતિના આઠ ભેદ થઈ જશે.

(૩) ત્રસ અને સ્થાવર દશક માં સૂક્ષ્મ તથા બાદર નો એક મેક માં ફેરફાર કરવો પડશે આ રીતે કરતાં સૂત્રસારમાં જણાવ્યા મુજબની ૧૪+૮+૧૦+૧૦ એ રીતે કુલ ૪૨ પ્રકૃતિ તૈયાર થઈ જશે.

❖ તીર્થકર નામ કર્મ છેલ્લું કેમ?

કર્મગ્રન્થમાં જે નામ કર્મ પ્રત્યેક પ્રકૃતિના આઠ ભેદ સાથે સંકડાયેલું છે પણ તત્વાર્થ સૂત્રકાર તેને છેલ્લે અલગ દર્શાવે છે તેનું રહસ્ય બે રીતે જણાવી શકાય (૧) આગમમાં સમવાયંગ સૂત્ર તથા પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં આ નામ કર્મ સૌથી છેલ્લે કહેવાયું છે. તત્વાર્થ સૂત્રકારે આર્ષ પરંપરાનું અનુસરણ કરેલ છે, માટે ‘તીર્થકર નામ કર્મ’ છેલ્લે મુકેલ છે.

(૨) સિદ્ધસેનીય ટીકામાં લખે છે તે મુજબ તીર્થકર નામ પ્રકૃષ્ટત્વાત્-આ નામ કર્મની ઉત્કૃષ્ટતા પણ જણાવવાને માટે તેને સૌથી છેલ્લે અલગ રીતે જ નોંધેલ છે.

❖ ત્રસ દશક શુભ પ્રકૃતિ કહી છે, સ્થાવર દશક અશુભ પ્રકૃતિ કહી છે. છતાં તત્વાર્થ સૂત્રમાં સૂક્ષ્મ નામ કર્મનો સમાવેશ ત્રસ દશકમાં અને બાદર નામ કર્મનો સમાવેશ સ્થાવર દશકમાં કેમ કર્યો છે?

પહેલીવાત તો એ છે કે તત્વાર્થ સૂત્રકાર સૂત્ર થકી, કે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય થકી કયાંય પિંડ પ્રકૃતિ-પ્રત્યેક પ્રકૃતિ એવો ભેદો ની વાત કરતા નથી તેને આ ક્રમ નિર્ધારણ સાથે સંબંધ જ નથી.

બીજું તત્વાર્થ સૂત્રકારે આર્ષ-આગમ પરંપરાનું જ અનુસરણ કરેલું છે અને તેમાં સૂક્ષ્મ નામ કર્મ ત્રસાદિ સાથે સંબંધિત છે માટે તત્વાર્થ સૂત્રમાં પણ તેને ત્રસાદિ ક્રમમાં સ્થાન મળે છે.

ત્રીજું તત્વાર્થમાં તો ત્રસ-સ્થાવર નો ઉલ્લેખ સપ્રતિપક્ષી વીસ પ્રકૃતિ સ્વરૂપે જ થયો છે માટે આ પ્રશ્ન જ અસ્થાને છે.

❖ નિર્માણ નામ કર્મ પિંડ પ્રકૃતિના જત્યા વચ્ચે કેમ મુકયું?

પૂર્વે કહ્યું તેમ તત્વાર્થ સૂત્રકારે પિંડાદિ ભેદ કર્યા જ નથી પણ નિર્માણ નામ કર્મ વચ્ચે મુકવા માટે તાર્કિક ક્રમ નિર્ધારણ જણાય છે

અંગોપાંગ નામ કર્મથી અંગ-ઉપાંગની પ્રાપ્તિ થાય, પણ તે અંગે ઉપાંગની પોત-પોતાના નિયત સ્થાને રચના થવામાં કારણ ભૂત કર્મ નિર્માણ નામ કર્મ છે, માટે તેનો ક્રમ અંગોપાંગ નામ કર્મ પછી ગોઠવાયો છે.

❖ કર્મગ્રન્થમાં પિંડ પ્રકૃતિ કે પ્રત્યેક પ્રકૃતિ આદિ નામો કેમ બન્યા?

પ્રત્યેક પ્રકૃતિ- એટલે જેની પેટા પ્રકૃતિ ન હોય તે પ્રત્યેક [પ્રકૃતિ]

પિંડ પ્રકૃતિ-પ્રકૃત્તિનો જ્યાં પિંડ છે, અર્થાત્ જેના પેટા ભેદો થઈ શકે છે તેવી પ્રકૃતિ હોવાથી તેને પિંડ પ્રકૃતિ કહી.

ત્રસ દશક- ત્રસથી આરંભીને દશ પ્રકૃતિ કહી હોવાથી તેને ત્રસ દશક કહે છે પણ આ એક પ્રકારે પ્રત્યેક પ્રકૃતિ જ છે.

સ્થાવર દશક- સ્થાવર થી આરંભીને દશ પ્રકૃતિ કહી હોવાથી તેને સ્થાવર દશક કહે છે તે પણ એક પ્રકારે પ્રત્યેક પ્રકૃતિ જ છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- જ્ઞાનેષુ કમ્મે કતિવિહે પણ્ણત્તે? ગોયમા બાયાલિસતિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા ગતિનામે જાતિનામે સરીરણામે સરીરોવંગણામે સરીરબંધણામે સરીરસંઘયણામે સંઘાયણામે સંઠાણામે વણ્ણણામે ગંધણામે રસણામે ફાસણામે અગુરુલઘુણામે ઉપધાયણામે પરાધાયણામે આણુપુલ્લીણામે ઉસાસણામે આયવણામે ઉજ્જોયણામે વિહાયગતિણામે તસણામે થાવરણામે સુહમનામે બાદરણામે પજ્જત્તણામે અપજ્જતણામે સાહારણસરીરણામે પત્તેયસરીરણામે થિરણામે અથિરણામે સુખણામે અસુખણામે સુખગણામે દુખગણામે સૂસરણામે દૂસરણામે આદેજ્જનામે અણાદેજ્જનામે જસોસિકિત્તિણામે અજસોત્તિણામે ણિમ્માણનામે તિત્થગરણામે

❖ પ્રજ્ઞા. પ.૨૩,ઉ.૨,સૂ.૨૧૩-૧૫ એવં ❖ સમ. ૪૨-૫

☆ તત્ત્વાર્થસંદર્ભ:-

જાતિ નામ કર્મ માટે એકેન્દ્રિયાદિ જાતિની વ્યાખ્યાઓ

(૧) સૂત્ર ૨:૩ પૃથિવ્યમ્બુવનસ્પતયઃ સ્થાવરા:

(૧) સૂત્ર ૨:૧૪ તેજોવાયુદ્વીન્દ્રિયાદયઃત્રસા:

(૩) સૂત્ર ૨:૨૪ કૃમિપિપીલિકાભ્રમરમનુષ્યાદીનામેકૈકવૃદ્ધાનિ

(૪) સૂત્ર ૨:૨૭ અનુષ્ટ્રેણિ ગતિઃ આનુપૂર્વી નામ કર્મમાં

(૫) સૂત્ર ૨:૩૭ ઔદારિકવૈક્રિયાઽઽરકતૈજસકાર્મણાનિશરીરણિ -શરીર નામ કર્મ માં

(૬) સૂત્ર ૫:૨૩ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણ. વણાદિ ચાર નામ કર્મમાં

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) કર્મગ્રન્થ પહેલો-ગાથા ૨૩ થી ૫૧

(૨) લોકપ્રકાશ સર્ગ:૧૦ શ્લોક ૧૬૫ થી ૨૪૭

□ [9] પદ:-

(૧) ગતિ જાતિ ભેદે તનુઉપાંગે બંધ સંઘાતણ ગણ્યા સંઘયણ સંસ્થાન વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શજ ભણ્યા આનુપૂર્વી ગતિ વિહાયે ચૌદ ભેદો માનવા પરાઘાત શ્વાસોશ્વાસને વળી આતપ સ્વીકારવા ઉદ્યોત અગુરુ લઘુ તીર્થકર નિર્માણને ઉપઘાતના ત્રસ બાદર પર્યાપ્ત પ્રત્યેક સ્થિર શુભ બહુભાતના સૌભાગ્ય ને આદેય સુસ્વર સુયશ દશમો જાણીએ

- (૨) સ્થાવર દશને સાથે ગણતાં બેતાલીશ પીછાણીએ અંગોપાંગ શરીર બંધન તથા સંઘાત સંસ્થાનથી ને ઉચ્છવાસ જ ઉપઘાત ગતિ છે નિર્માણ તીર્થકરે વિહાયોગતિ વણ્ણ સ્થાવર ત્રસોને સૂક્ષ્મ કે બાદર પ્રત્યેક સ્થિર અસ્થિરે સુભગને પર્યાપ્ત નુ ઉલટ ને સાધારણ દુઃસ્વર સુસ્વર ને શુભા શુભે દુર્ભગ આદેય ઉલટું ય સંહનને જાતિવશઃ કીર્તિદઃ ને તેથી ઉલટું અગરુ લઘુ ઉઘોત આતપ આનૂપૂર્વીક ગંધ સ્પર્શ રસને તેવું પરાઘાતક

□ [10]નિષ્કર્ષ:- આ રીતે અનેક ભેદ-પ્રભેદ ધરાવતા એવા નામ કર્મનો વિસ્તાર અહીં કર્યો તેના નિષ્કર્ષ રૂપે કહીએ તો જેમ ચિતારો જુદાજુદા ચિત્રો બનાવે છે તેમ નામ કર્મ પણ આપણે સૌને જુદા જુદા સ્વરૂપે પ્રગટ કરે છે. જો ચિત્ર ખૂબજ સુંદર નયનરમ્ય ગમીજાય તેવું બનાવવું હોય તો ચિત્રકાર કેટલો પરિશ્રમ ઉઠાવે છે તેમ આપણે આપણો દેખાવ, સ્વર, પંચેન્દ્રિયોની પૂર્ણતા, આકર્ષકપણું યશકર્તિ વગેરેની આવશ્યકતા જણાતી હોય તો આ નામ કર્મને સમજીને તદનુસાર જીવન ગોઠવવું જોઈએ.

બાકી જો મોક્ષની જ ઈચ્છા હોય તો નામ રહિત જ બનવું પડશે. નામ છે ત્યાં નાશ છે માટે આપણે નામ કર્મનો જ નાશ કરી દઈએ તો અવિનાશી એવી સર્વથા શાશ્વત સ્થિતિને પામી શકીએ છીએ.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૧૩

□ [1] સૂત્રહેતુ:- ગોત્રકર્મ નામક મૂળપ્રકૃતિના બે પેટા ભેદોને આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે

□ [2] સૂત્ર: મૂળ: - ઉચ્ચૈર્નીચ્ચૈશ્વ

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્: - ઉચ્ચૈ: નીચ્ચૈ: ચ

□ [4] સૂત્રસાર:- ઉચ્ચ અને નીચ[એ બે પ્રકારના ગોત્ર છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ઉચ્ચૈસ્ - ઉચ્ચ (ગોત્ર)

નીચ્ચૈસ્ - નીચ (ગોત્ર)

ચ - અવધારણને માટે છે (બે જ ગોત્ર છે)

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) આદ્યો જ્ઞાનદર્શન. થી ગોત્ર ની અનુવૃત્તિ

(૨) પઞ્ચનવદ્વયષ્ટાવિંશતિ. સૂત્ર ૮:૬ થી દ્વિભેદા ની અનુવૃત્તિ

□ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રકાર મહર્ષિએ પહેલાં આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓ જણાવી છે ત્યારપછી ક્રમાનુસાર તેના ઉત્તરભેદોને જણાવતા આ સૂત્રમાં ગોત્ર કર્મની બે ઉત્તરપ્રકૃતિ નું

કથન કરે છે.

❖ ઉચ્ચ ગોત્ર:- જે કર્મના ઉદયથી જીવ સારા-ઉચ્ચકુળમાં જન્મે તેને ઉચ્ચ ગોત્રકર્મકહે છે.

☆ પ્રતિષ્ઠા પમાય તેવા કુળમાં જન્મ અપાવનાર કર્મને ઉચ્ચ ગોત્ર. જેમાં ધર્મ અને નીતિનું રક્ષણ કરવાથી ઘણા કાળથી પ્રખ્યાતિને પામેલા ઈશ્વાકુ વંશ વગેરે ઉચ્ચકુલોની ગણના થાય છે.

☆ ઉચ્ચૈર્ગોત્રં દેશજાતિકુલસ્થાનમાનસત્કારૈશ્વર્યાદ્યુત્કર્ષીનિર્વત્કમ્

❖ નીચ ગોત્ર:-

☆ જે કર્મના ઉદયથી જીવ હલકા કે નીચ કુળમાં જન્મે છે તેને નીચ ગોત્ર કર્મ કહે છે.

☆ શકિત છતાં પ્રતિષ્ઠા ન પમાય તેવા કુળમાં જન્માવનાર કર્મને નીચગોત્ર. જેમકે અધર્મ અને અનીતિનું સેવન કરવાથી નિંદા બનેલા ક્ષાઈ મચ્છીમાર આદિના કુળો નીચ કુળો છે.

☆ ઉચ્ચૈર્ગોત્રસ્ય વિપરીતં નીચ્ચૈર્ગોત્રં - ચણ્ડાલમુષ્ટિકવ્યાધમેત્સ્યબન્ધદાસ્યાદિ નિર્વત્કમ્

❖ આ કર્મને કુંભાર સમાન કહેલું છે. જેમ કોઈ કુંભાર અનેક પ્રકારના ઘડા બનાવે છે આ ઘડામાંથી કેટલાંક એવા હોય છે કે જેને લોકો કળશ બનાવી અક્ષત, ચંદનાદિ થી પૂજે છે અને કેટલાંક ઘડા એવા હોય છે કે જે દારુ ભરવાના કામમાં આવે છે તેથી તે નીંદનીય ગણાય છે. એવી રીતે ઉત્તમ કુળમાં જન્મ તે ઉચ્ચ ગોત્ર કહેવાય છે અને હલકા કુળમાં જન્મ તે નીચ ગોત્ર કહેવાય છે.

❖ વિશેષ:-

(૧) જેને કારણે લોકો માણસને મોટા નામે કે હલકા-તોછડા નામે બોલાવે છે તે ગોત્રકર્મ ની વિશેષતા છે.

(૨) ધન અને રૂપ ન હોવા છતાં પણ જીવ ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મના ઉદયથી લોકોની પ્રશંસા પામે છે અને નીચ ગોત્રના ઉદયથી કોઈ ધનવાન, રૂપવાન હોવા છતાં પણ લોકોમાં નિંદાય છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- ગોણં ણં મંતે ! કમ્મે કઠ્ઠિવિહે પણ્ણત્તે ? ગોયમા ! દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા ઉચ્ચગોણં ય નીચગોણં ય ❖ પ્રજ્ઞા. પ. ૨૩, ડ. ૨, સુ. ૨૧૩-૩૦

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) દ્રવ્ય લોક પ્રકાશ સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૧૬૦ થી ૧૬૪

(૨) કર્મગ્રન્થ પહેલો ગાથા-૫૨ પૂર્વાર્ધ

□ [9] પદ:-

(૧) સૂત્ર ૧૩ અને ૧૪નું સંયુક્ત પદ:-

ગોત્રકર્મ સાતમું છે ઉંચ નીચ બે ભેદમાં
અંતરાય કર્મ આઠમું છે દાન લાભ જ ભોગમાં
ઉપભોગ વીર્ય એ પાંચ ભાવો અટકતાં જ કર્મથી

- અંતરાય કર્મ કલંક ટાળો સૂત્ર સમજી મર્મથી
 (૨) બેંતાલીસ થયા ભેદ પ્રકૃતિ નામ કર્મના
 ગોત્રકર્મ ઉંચુ નીચું એમ બે માત્ર ભેદ ત્યાં

□ [10]નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ ગોત્રકર્મ વિશે જણાવેછે તદનુસાર વિચારણીય વાત એજ છે કે ગોત્ર એ અનાદિ કાલિન વસ્તુ છે.

ઉચ્ચ-નીચ ના ભેદો એ કોઈ આજ કાલની વસ્તુનથી જીવને અનાદિથી વળગેલી કર્મ પ્રકૃતિ અનુસાર ગોત્રમાં સારા-નરસા પશું કે ઉચ્ચ-હલકાપશું તો ચોંટેલું જ છે અને આ ઉચ્ચ નીચના ભેદનું સર્વથા નિવારણ મોક્ષ સિવાય થઈ શકે નહીં. માટે જો ખરેખર બધાંજ જીવો માં સમાનતાની અપેક્ષા હોય અને જગત્ને ઉંચ-નીચના ભેદોમાંથી મુક્ત કરાવવું હોય તો મોક્ષ સિવાય-અર્થાત્ ગોત્રકર્મના ક્ષય સિવાય તે થઈ શકે જ નહીં કેમ કે આત્માનો મૂળભૂત સ્વભાવ તો અગુરુ લઘુજ છે.

માટે જેના કારણે ઉંચ નીચના ભેદો સર્જ્યા છે તે કર્મને જ મૂળમાંથી ઉખેડવા પ્રયત્ન કરવો.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૧૪

□ [1] સૂત્રહેતુ:- મૂળ કર્મપ્રકૃતિ માં છેલ્લી અંતરાય કર્મની હતી તેના ઉત્તર ભેદોને નામ નિર્દેશ આ સૂત્ર થકી કરે છે

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *દાનાદીનામ્

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- દાન - આદીનામ્

□ [4] સૂત્રસાર:- દાન વગેરે [પાંચ અંતરાયો છે]

[અર્થાત્ દાતાંતરાય, લાંબાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય, અને વીર્યાંતરાય એમ અંતરાય કર્મના પાંચ ભેદો છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

દાનાદીનામ્-દાન વગેરે [દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્ય]

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) આદ્યોજ્ઞાનદર્શનાવરણ. સૂત્ર-૮:૫ થી અન્તરાય ની અનુવૃત્તિ

(૨) પઞ્ચનવદ્વયષ્ટાવિંશતિ. સૂત્ર ૮:૬ થી પઞ્ચભેદા ની અનુવૃત્તિ

□ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રકાર સૂત્રની લઘુતા જાળવવા અથવા તો બિનજરૂરી ગૌરવ નિવારવા એક જ શબ્દમાં અંતરાય કર્મની પાંચ ઉત્તર પ્રકૃતિનો નિર્દેશ કરી દીધો છે.

(૧) સૂત્ર ૮:૫ ની અનુવૃત્તિથી આ અંતરાય કર્મની પ્રકૃતિની વાત ચાલે છે તેમ નક્કી થશે. કેમ કે સૂત્રના ક્રમના પ્રામાણ્ય થી આ આઠમું સૂત્ર હોવાથી આઠમા કર્મની પ્રકૃતિનું જ અનુસંધાન જણવાશે.

(૨) સૂત્ર ૮:૬ માં આઠમા કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિની સંખ્યા-પાંચ હોવાનો નિર્દેશ મળે છે

*દિગમ્બર આમ્નાયમાં અહીં દાનલભભોગોપભોગવીર્યાણામ્ એ પ્રમાણે સૂત્ર છે.

તેથી અંતરાય કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ પાંચ જ થશે.

(૩) દાનાદીનામ્ થી દાન આદિ પાંચ પ્રકૃતિ લેવાની છે. આ પાંચનો નામ નિર્દેશ પૂર્વે અ.૨-સૂ.૪ માં થયો છે તે મુજબ દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્ય થશે.

❁ દાનાંતરાય કર્મ:-

☆ જે કર્મ કંઈ પણ દેવામાં અંતરાય ઉભા કરે તે દાનાંતરાય કર્મ .

☆ દ્રવ્ય હાજર હોય, પાત્રનો યોગ હોય, પાત્રને આપવાથી લાભ થશે એમ જ્ઞાન પણ હોય છતાં જે કર્મના ઉદયથી દાન આપવાનો ઉત્સાહ ન થાય અથવા ઉત્સાહ હોવા છતાં અન્ય કોઈ કારણથી દાન આપી ન શકાય તે દાનાંતરાય કર્મ.

☆ ચિત્ત-વિત્ત અને પાત્ર બન્નેની હાજરી હોવા છતાં જીવ દાન દઈ શકે નહીં એવું વિધન, જે કર્મના ઉદયથી આવી જાય તે કર્મને દાનાન્તરાય કર્મ કહે છે.

☆ આ કર્મના ઉદયે જીવ પોતાની પાસેની છતી વસ્તુ અન્યને આપી શકતો નથી.

❁ લાભાંતરાય કર્મ:-

☆ જે કર્મ કંઈ પણ લેવામાં અંતરાય ઉભા કરે તે લાભાંતરાય કર્મ.

☆ દાતા વિદ્યમાન હોય, આપવા યોગ્ય વસ્તુ પણ હાજર હોય, માગણી પણ કુશળતાથી કરી હોય, છતાં જે કર્મના ઉદયથી યાચક મેળવી શકે નહી તે લાભાંતરાય કર્મ.

☆ જીવને ઈષ્ટ અને જરૂરી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવામાં વિધન ભૂત એવું જે કર્મ તેને લાભાંતરાય કર્મ કહે છે.

☆ પોતે મેળવવા યોગ્ય હોવા છતાં, જે કર્મના ઉદયે જીવ પોતાને ઈષ્ટ વસ્તુ મેળવી શકતો નથી તે લાભાંતરાય કર્મ.

❁ ભોગાંતરાય કર્મ:-

☆ જે કર્મ કંઈ પણ એકવાર ભોગવવામાં અંતરાય ઉભા કરે તેને ભોગાંતરાય કર્મ કહે છે.

☆ વૈભવ આદિ હોય, ભોગની વસ્તુ હાજર હોય, ભોગવાની ઈચ્છા પણ હોય, છતાં જેના ઉદયથી ઈષ્ટ વસ્તુનો ભોગ ન કરી શકાય તે ભોગાંતરાય કર્મ.

☆ જીવને ભોગ્ય વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં જે કર્મના ઉદય થી ભોગવી શકે નહીં તે ભોગાંતરાય કર્મ.

☆ પોતે ભોગવવા યોગ્ય અને ભોગ્ય વસ્તુઓ પણ પ્રાપ્ત થયેલી હોવા છતાં પણ આ કર્મના ઉદયે જીવ ભોગવવા યોગ્ય વસ્તુઓ ભોગવી શકતો નથી.

❁ ઉપભોગાંતરાય કર્મ:-

☆ જે કર્મ કંઈ પણ વારંવાર ભોગવવામાં અંતરાય ઉભા કરે તેને ઉપભોગાંતરાય કર્મ કહે છે.

☆ વૈભવ આદિ હોય, ઉપભોગ યોગ્ય વસ્તુ પણ હોય, ઉપભોગ કરવાની ઈચ્છા પણ હોય, છતાં જેના ઉદય થી ઉપભોગ ન કરી શકાય તે ઉપભોગાંતરાય કર્મ.

☆ ઉપભોગ્ય સામગ્રી ની પ્રાપ્તિ છતાં જે કર્મના ઉદય થી જીવ તે સામગ્રીનો ઉપભોગ કરી શકે નહીં, ઈચ્છાની પૂર્તિ થાય નહીં તે ઉપભોગાંતરાય કર્મ.

☆ જે વસ્તુઓ વારંવાર ભોગવવામાં આવતી હોય તેવા આસન, શયન, સ્ત્રી વસ્ત્રાદિ

પોતે ભોગવવા યોગ્ય હોય, છતાં આ કર્મના ઉદય થી તે-તે વસ્તુઓનો જીવ ઉપભોગ [વારંવાર ભોગ] કરી શકતો નથી તેનું કારણ ઉપભોગાંતરાય કર્મ છે.

❖ વીર્યાન્તરાય કર્મ:-

☆ જે કર્મ કંઈપણ સામર્થ્ય ફોરવવામાં અંતરાય ઉભા કરે તે વીર્યન્તરાય કર્મ કહેવાય છે.

☆ જે કર્મના ઉદય થી નિર્ભળતા પ્રાપ્ત થાય તે કર્મ.

☆ વીર્ય એટલે પરાક્રમ. જે કર્મના ઉદય થી જીવ, શકિતશાળી અને નીરોરૂઠી હોવા છતાં વિશિષ્ટકાર્યમાં પરાક્રમ ફોરવી શકે નહીં, શકિત કે સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરી શકે નહીં તેને વીર્યન્તરાય કર્મ કહે છે.

☆ પ્રત્યેક આત્મામાં પોત-પોતનામાં રહેલી ગુણ શકિતને, પ્રવર્તાવવામાં આ વીર્ય શકિત મુખ્ય છે. તેમ છતાં જે કર્મના ઉદયે જે-જે આત્મા જે-જે સ્વરૂપે પોતાની ગુણ શકિતમાં પ્રવર્તન કરી શકતો નથી, તે કર્મને વીર્યન્તરાય કર્મ કહે છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- અંતરાય ણં ભૈ કમ્મે કર્તિવિધે પ્ણજ્જે ? ગોયમા ! પંચવિહે પ્ણજ્જે તં જહ્મા ઢાંપંતરાણ્ણ લાંખંતરાણ્ણ ભાંગંતરાણ્ણ ઉવભોગંતરાણ્ણ વીરિયંતરાણ્ણ ❖ પ્રજ્ઞા. પ. ૨૩, ૩. ૨, સૂ. ૨૧૩-૩૨

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

- (૧) સૂત્ર ૨: ૪-જ્ઞાનદર્શન. થી દાનલાભભોગપભોગવીર્યાગ્નિન
- (૨) સૂત્ર ૨: ૫ જ્ઞાનાજ્ઞાન. થી દાનાદિલલ્બ્યય:

❖ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

- (૧) કર્મગ્રન્થ પહેલો ગાથા-૫૨ ઉત્તરાર્થ
- (૨) દ્રવ્ય લોક પ્રકાશ સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૨૪૮ થી ૨૫૩

□ [9] પદ્ય:-

- (૧) આ સૂત્ર નું પહેલું પદ્ય પૂર્વ સૂત્ર: ૧૩ માં અપાઈ ગયેલું છે
- (૨) દાને લાભે તથા ભોગે વીર્યમાં ઉપભોગમાં અંતરાયો કરે પાંચે તે અંતરાય કર્મઆ

□ [10] નિષ્કર્ષ:- અંતરાય કર્મમાં મહત્વનું તત્વ વિઘ્નકરણ છે. આ વિઘ્ન દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય પાંચ પ્રકારે હોઈ શકે તેમ જણાવ્યું પણ દાનાદિમાં વિઘ્ન આવે છે કેવી રીતે? પૂર્વે આપણે કોઈને વિઘ્નો પહોંચાડ્યા હોય ત્યારે. તેથી હવે જો દાનાદિમાં કોઈ જ જાતનો અંતરાય ન નડે તેવી ઈચ્છા હોય તો સર્વ પ્રથમ આપણે બીજા ને અંતરાયરૂપ નયવું જોઈએ વ્યવહારની ભાષામાં કહીએ તો જો તેમને કોઈ ન નડે તેવી ઈચ્છા હોય તો તમારે બીજાને નડવાનું બંધ કરવું જોઈએ.

હવે આપણે કોઈને કશામાં નડવું નથી અને અન્ય કોઈ આપણને કશામાં નડે નહીં તેવી ઈચ્છા છે, તો તે માટે એક જ સ્થાન જગત્માં નિર્માણ પામેલું છે. અને તે છે મોક્ષ. સર્વ અંતરાયોનો ક્ષયકરી મોક્ષ ને વિશે પુરુષાર્થ કરવો.

આ રીતે પ્રકૃતિ બંધ વિષયક ચર્ચા સમાપ્ત થાય છે

(૧) મૂળ પ્રકૃતિ ની સંખ્યા-૮

સૂત્ર ૮:૫

(૨) મુખ્ય ઉત્તર પ્રકૃતિની સંખ્યા-૯૭

સૂત્ર ૮:૬

જ્ઞાનાવરણ-૫

દર્શનાવરણ-૯

વેદનીય-૨

મોહનીય-૨૮,

આયુષ્ક-૪,

નામ-૪૨

ગોત્ર - ૨,

અંતરાય-૫,

કુલ પ્રકૃતિ ૯૭

(૩) બંધ-ઉદય-ઉદીરણા-સત્તાની દ્રષ્ટિએ કર્મ પ્રકૃતિ ઓ

જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ, વેદનીય, આયુષ્ય ગોત્ર અને અંતરાય આ છ કર્મોમાં તો બંધ-ઉદય-ઉદીરણા-સત્તા ચારેની કર્મ પ્રકૃતિ સંખ્યા એક સમાન જ છે અર્થાત્ અનુક્રમે ૫, ૯, ૨, ૪, ૨ અને ૫ ને સંખ્યા બંધ-આદિ ચારેમાં છે માટે મંતવ્ય ભેદનો પ્રશ્ન નથી

-મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિમાં-બંધ યોગ્ય પ્રકૃતિ ૨૬ કહી છે, જ્યારે ઉદય-ઉદીરણા અને સત્તાયોગ્ય પ્રકૃતિ -૨૮ છે. [આ મત કર્મગ્રન્થ તથા તત્ત્વાર્થ ટીકાનો છે. સૂત્રકારે સૂત્ર તથા ભાષ્યમાં બંધાદિ ભેદો પાડેલા નથી] કેમ કે આ પ્રકરણ જ બંધ વિષયક છે માટે તેને બંધ પ્રકૃતિ સમજી જ લેવાની છે

નામકર્મની પ્રકૃતિમાં બંધ ઉદય-તથા ઉદીરણા યોગ્ય પ્રકૃતિ કર્મગ્રન્થમાં -૬૭ કહી છે અને સત્તા યોગ્ય પ્રકૃતિ ૯૩ અથવા ૧૦૩ કહી છે.

જેનું ગણિત તે-તે સૂત્રોની ટીકામાં કહેવાયું છે. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અને કર્મગ્રન્થ વચ્ચેના મંતવ્ય ભેદ આ સાથે રજૂ કરેલ છે. જાણે કર્મગ્રન્થાનુસારની પ્રત્યેક પ્રકૃતિ, ત્રણ દશક અને સ્થાવર દશક એમ કુલ ૨૮ પ્રકૃતિનો સ્થિર છે. પિંડ પ્રકૃતિનો ભેદ નીચે મુજબ છે

પિંડ પ્રકૃતિ	ગતિ	જાતિ	શરીર	અંગોપાંગ	બંધન	સંઘાત	સંહનન
કર્મગ્રન્થ	૪	૫	૫	૩	૫ કે ૧૫	૫	૬
તત્ત્વાર્થ	૪	અનેકવિધ	૫	અનેકવિધ	એક	૧ કે ૫	૬
પિંડ પ્રકૃતિ	સંસ્થાન	વર્ણ	ગંધ	રસ	સ્પર્શ	આનુપૂર્વી	વિહાયોગતિ
કર્મગ્રન્થ	૬	૫	૨	૫	૮	૪	૨
તત્ત્વાર્થ	૬	અનેકવિધ	અનેકવિધ	અનેકવિધ	૮	૪	૨

કર્મગ્રન્થાનુસાર આ ૬૫ કે ૭૫ પ્રકૃતિ + ૨૮ પ્રત્યેક થી ૯૩ કે ૧૦૩ નામકર્મ પ્રકૃતિ સત્તાયોગ્ય થશે.

બંધ ઉદય-ઉદીરણા યોગ્ય ૬૭ કહી છે. તેમાં પ્રત્યેકાદિ ૨૬ તો છે જ ઉક્ત ૬૫ માંથી બંધનની-૫, સંઘાતની-૫ અને [વર્ણાદિ ચાર મૂળ રહી] બાકી ૧૬ ઉત્તર પ્રકૃતિ ઘટી જતાં કુલ ૨૬ પ્રકૃતિ ઘટવાથી બાકી ૩૯ રહેશે આ ૨૮+૩૯=૬૭ કુલ પ્રકૃતિ બંધાદિ ત્રણની ગણાશે.

આ રીતે કુલ બંધ યોગ્ય કર્મ પ્રકૃતિ ૧૨૦, ઉદય-ઉદીરણા યોગ્ય પ્રકૃતિ ૧૨૨ અને સત્તા યોગ્ય પ્રકૃતિ ૧૪૮ કે ૧૫૮ થશે.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૧૫

□ [1] સૂત્રહેતુ:- જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અન્તરાય એ ચાર કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને આ સૂત્ર જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- આદિતસ્તિસૃણામન્તરાયસ્ય ચ ત્રિંશત્સાગરોપમકોટીકોટય: પરાસ્થિતિ:

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- આદિત: તિસૃણામ્ અન્તરાયસ્ય ચ ત્રિંશત્ સાગરોપમ્ - કોટીકોટય: પરા સ્થિતિ

□ [4] સૂત્રસાર:- પહેલી ત્રણ પ્રકૃતિ [અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અને વેદનીય] તથા અન્તરાય [કર્મની] ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટી કોટી સાગરોપમ છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

આદિત: તિસૃણામ્ - પહેલાની ત્રણે- જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અને વેદનીય
અન્તરાયસ્ય - અન્તરાય કર્મની ચ - સમુચ્ચયને માટે
ત્રિંશત્સાગરોપમકોટીકોટય: - ત્રીશ કોટી કોટી [કોડા કોડી] સાગરોપમ
પરાસ્થિતિ - ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ્પષ્ટ રૂપે કોઈ અનુવૃત્તિ નથી છતાં અર્થ વિવક્ષા થી સૂત્ર ૮: ૪ થી પ્રકૃત્યાદિ અને સૂત્ર ૮: ૫ થી આઘોજ્ઞાનદર્શનાવરણાદિ એ બંનેની અનુવૃત્તિ સમજવી પડશે .

□ [7] અભિનવટીકા:- પ્રકૃતિ બંધના વ્યાખ્યાન પછી હવે સ્થિતિ બંધને જણાવવા માટે આ તથા આ પછીના સૂત્રોની રચના થઈ છે. તેમાં પ્રસ્તુત સૂત્ર થકી ચાર કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે. જેની સૂત્ર-શબ્દગત્ વ્યાખ્યા અહીં અભિનવટીકા સ્વરૂપે રજૂ કરેલ છે.

આદિત:- કર્મની આઠ મૂળ પ્રકૃતિ સૂત્ર ૮: ૫ માં કહી છે તેના અનુસંધાને આ શબ્દની વિચારણા કરીએ તો આ શબ્દથી “જ્ઞાનાવરણ થી આરંભીને” એવો અર્થ થશે.

તિસૃણામ્ - ત્રણની, આ શબ્દ ને આદિત: સાથે જોડીને અર્થ કરાશે .

તેથી સૂત્ર ૮: ૫ મુજબની જ પ્રકૃતિઓ છે તેમાં પહેલાની ત્રણ પ્રકૃતિ એવો અર્થ કરવાનો છે. જ્ઞાનાવરણ થી આરંભીને ત્રણ પ્રકૃતિઓ લેતાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને વેદનીય એ ત્રણ પ્રકૃતિઓનું અહીં પ્રહણ કરવામાં આવશે.

અન્તરાયસ્ય-ચ-અને અન્તરાયની, અર્થાત્ “જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અન્તરાયની” એવું સળંગ વાક્ય થશે.

સાગરોપમ - સંખ્યાનું ઉપમાવાચી નામ છે, જેની વ્યાખ્યા પૂર્વે અ. ૩-સૂ. ૧૭ માં કરી છે.

કોટીકોટય:- કોટી કોટી જેનો વ્યવહાર પ્રસિધ્ધ શબ્દ કોડા કોડી છે. અહીં શબ્દનો સળંગ અર્થ લેતા ૩૦ કોડા કોડી સાગરોપમ એવું વાક્ય બનશે.

અહીં કોટી-કોટી શબ્દ વીપ્સાર્થક નથી પણ કોટીકોટી એટલે કરોડ ને કરોડ થી ગુણવા. તે થકી જે અંક પ્રાપ્ત થાય તેને કોડા કોડી [કોટીકોટી] કહેવાય છે.

પરા-પરા એટલે પ્રકૃષ્ટ અથવા ઉત્કૃષ્ટ .

આ શબ્દ પ્રયોજવાથી મધ્યમ કે જઘન્ય સ્થિતિનો અર્થ આપો આપ લુપ્ત થાય છે. આ સ્થિતિને ફક્ત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જ સમજવાની છે તેથી સ્થિતિ ના વિશેષણરૂપે પરા શબ્દ મુકેલ છે.

સ્થિતિ-અવસ્થાન, કર્મના બંધ કાળ થી આરંભીને છેલ્લામાં છેલ્લો દલિક નિર્જરી જાય ત્યાં સુધીનો જે કાળ તેને સ્થિતિ કહે છે.

☆ જીવ દ્વારા પ્રહણ કરેલાં કર્મ પુદ્ગલોની અમુક કાળ સુધી પોતાના સ્વભાવને છોડ્યા વગર જીવની સાથે રહેવાની કાલમર્યાદા ને સ્થિતિ બંધ કહે છે.

❖ સંકલિત અર્થ:- (પહેલી)જ્ઞાનાવરણ, (બીજી)દર્શનાવરણ(ત્રીજી)વેદનીય અને (આઠમી) અંતરાય એ ચારે મૂળ કર્મ પ્રકૃત્તિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોડા-કોડી સાગરોપમની હોય છે. અર્થાત્ કોઈપણ ક્ષણે બંધાયેલ આ ચાર પ્રકૃત્તિમાંનું કોઈપણ કર્મ જીવની સાથે વધુમાં વધુ ૩૦ કોટીકોટી સાગરોપમ સુધી રહી શકે છે.

❖ વિશેષ:-આ તબક્કે સિદ્ધસેનીય ટીકા અબાધકાળને પણ જણાવે છે. તેથી સૂત્ર કે ભાષ્યમાં ન હોવા છતાં ટીકાકારે જણાવેલ આ મહત્વની વાતનું નિરૂપણ અત્રે કરવું ઉચિત જણાય છે.

અબાધકાળ:-

☆ જે મૂળ પ્રકૃત્તિ તથા ઉત્તર પ્રકૃત્તિ નીજેટલા કોડા કોડી સાગરોપમ ની સ્થિતિ હોય તે પ્રકૃત્તિનો તેટલા સો વર્ષોનો અબાધકાળ હોય. જેમ કે જ્ઞાનાવરણની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોડા કોડી સાગરોપમ ની છે તો તેનો અબાધકાળ ૩૦૦૦ વર્ષનો થાય.

☆ અબાધકાળ એટલે બાંધ્યા પછી પણ તે કર્મ તેટલા કાળ લગે ઉદયમાં ન આવે તેને અબાધકાળ કહેવાય છે. આ અબાધકાળ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને પ્રકારે જાણવો. જઘન્ય અબાધકાળ તમામ મૂળ તથા ઉત્તર પ્રકૃત્તિઓનો અંતમૂર્ત જ કહેલો છે. ઉત્કૃષ્ટ અબાધકાળ માટે જ જેટલા સાગરોપમની સ્થિતિ તેટલા સો વર્ષનો અબાધકાળ સમજવો તેમ કહ્યું છે.

નિષેકરચના:- જે સમયે જે કર્મ બંધાય તેના ભાગમાં જે દલિકો આવે તે કમશ: ભોગવાય તેટલા માટે તેની વ્યવસ્થિત રચના થાય છે.

અમુક સમયે આટલા દળફળ આપે. એ પ્રમાણે સ્થિતિના ચરમ સમય પર્યન્ત કર્મદલિકોની વ્યવસ્થિત રચના થાય છે અને [જો કોઈ પણ કરણો દ્વારા ફેરફાર ન થાય તો] તે આત્મા વ્યવસ્થિત રચના અનુસાર દલિકોના ફળ ભોગવે છે.

અહીં આ રીતે થયેલી વ્યવસ્થિત દળ રચનાને નિષેક રચના કહેવાય છે. કર્મના દળ જે પહેલા સમયે વધારે હોય તે બીજા સમયમાં ઓછા થાય પછી એથી ઓછા થાય એમ અનુક્રમે ઓછા ઓછા થાય. એવી રીતે કર્મના દળની રચના પ્રાણીઓ વેદવા માટે કરે તે નિષેક કહેવાય.

આ નિષેક રચનામાં એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે જે સમયે કર્મ બંધાયુ તે જ સમયથી આરંભી કેટલાંક સમયોમાં રચના થતી નથી જેટલા સમયોમાં આ દલિકોની રચના ન થાય તેટલો સમય અબાધકાળ કહેવાય અબાધકાળ પછીના સમયથી નિષેક રચનાનો આરંભ થાય છે.

❖ સિદ્ધસેનીય ટીકામાં જણાવેલ અબાધકાળ-સમય તથા સ્વરૂપ

૧- જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અંતરાય આ ચારે મૂળકર્મ પ્રકૃત્તિનો ઉત્કૃષ્ટ

અબાધાકાળ ૩૦૦૦વર્ષનો છે.

૨-જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મ જયારથી ઉદયાલિકામાં પ્રવેશ કરીને જ્યાં સુધી છેલ્લામાં છેલ્લો દલિક ભોગવાય નહીં ત્યા સુધીનો કાળ બાધાકાળ કહેવાય છે.

૩-તેના ઉદયાલિકા પ્રવેશ, તે-તેકર્મના બન્ધકાળ થી આરંભીને ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી થતો નથી. તેને અબાધાકાળ કહેવામાં આવે છે. અને આ ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી તે જીવ તેના તે-તે જ્ઞાનાવરણાદિ ઉક્ત ચારે કર્મોને અનુભવતો નથી.

૪-આ અબાધાકાળની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે. જઘન્ય સ્થિતિ તો અંતમૂર્ત પણ હોઈ શકે

❁ લોકપ્રકાશ:- જે કર્મ બાધ્યું હોય તેનો જેટલો કાળ સુધી અનુદય હોય તેટલો કાળ એ કર્મનો અબાધાકાળ કહેવાય છે. તેના ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય બે ભેદ છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- ઉદહીસરિસનામાણતીસઈકોડાકોડીઓઝકકોસિયાઠઈ હોઈ
આવરણિજ્ઞાણ ટુળહંપિ વેયાણિજ્ઞે તહેવ ય અન્તરાણ અ કમ્મમ્મિ....ઉત્ત.અ.૩૩, ગા.૧૧૨૦

☆ તત્વાથ સંદર્ભ:-

(૧) સૂત્ર ૮:૫ અઘોજ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીય. થી આ પ્રથમ ની ત્રણ પ્રકૃતિ

(૨) સૂત્ર ૮:૪ પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાવ. થી પ્રકૃતિબન્ધ

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) દ્રવ્ય લોક પ્રકાશ સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૨૬૫, ૨૬૮ - સ્થિતિ

(૨) દ્રવ્ય લોક પ્રકાશ સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૨૭૪ - અબાધાકાળ

(૩) નવતત્વ ગાથા-૪૦

(૪) કર્મગ્રન્થ પાંચમો ગાથા -૨૬

□ [9] પદ્ય:-

(૧) સૂત્ર ૧૫-૧૬-૧૭-૧૮ નું સંયુક્ત પદ્ય

પ્રથમ બીજા ત્રીજા છેલ્લા કર્મની મોટી સ્થિતિ

ત્રીશ કોટા કોટી સાગર નામ ગોત્રની વિંશતિ

સીતેર કોટાકોટી સાગર મોહની સ્થિતિ કહી

તેત્રીશ સાગર આયુકેરી સ્થિતિ સૂત્રે સદહી

(૨) સૂત્ર-૧૫ તથા ૧૬નું સંયુક્ત પદ્ય:-

પેલી ત્રણે પ્રકૃતિ આઠમી અંતરાય ઉત્કૃષ્ટ સૌની સ્થિતિકોટી કોટી ત્રીસ

છે સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિજ શ્રેષ્ઠ સિતેર કોટી વળી કોટી જ મોહનીય

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર ૧૫ થી ૨૧ માં જે સ્થિતિ ઓનું વર્ણન છે તેનું વિષય વસ્તુ એક સમાન હોવાને કારણે આ બધાંજ સૂત્રોના નિષ્કર્ષ એક સાથે છેલ્લે સૂત્ર: ૨૧ સમાવિષ્ટ કર્યો છે.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૧૬

- [1] સૂત્રહેતુ:-મોહનીયકર્મની મૂળપ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.
- [2] સૂત્ર:મૂળ:- સપ્તતિર્મોહનીયસ્ય
- [3] સૂત્ર:પૃથક્:-સપ્તતિ: મોહનીયસ્ય
- [4] સૂત્રસાર:-મોહનીય કર્મની [ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ]સિત્તેર [કોટી કોટી સાગરોપમ પ્રમાણ છે]
- [5] શબ્દજ્ઞાન:-

મોહનીય-ચોથી મૂળ કર્મ પ્રકૃતિ, જેનું નામ મોહનીય કર્મ છે.

સપ્તતિ:સીત્તેર [કોડા કોડી સાગરોપમ]સ્થિતિ ની સંખ્યા છે

- [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) આદિતસ્તિસૃણામ. સૂત્ર ૮:૧૫ થી સાગરોપમકોટીકોટય:પરાસ્થિતિ: ની અનુવૃત્તિ

(૨) પ્રકૃતિસ્થિત્યાનુભાવ. સૂત્ર ૮:૪ થી પ્રકૃતિ ની અનુવૃત્તિ

- [7] અભિનવટીકા:-

સૂત્રમાં મોહનીયની સીત્તેર એટલું ટૂંકુ વાક્ય મૂકી દીધું છે, જેને ઉપરોક્ત સૂત્રો થકી અનુવૃત્તિ લઈને પૂર્ણ કરવાનું છે. તેથી કર્મ પ્રકૃતિ અને સાગરોપમ કોડાકોડી પરાસ્થિતિ બંનેની અનુવૃત્તિ કરી છે.

આ રીતે ૭૦ કોટી કોટી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એવું એક સળંગ વાક્ય બને છે. અને આ મોહનીય કર્મ પ્રકૃતિની સ્થિતિ છે તે સ્પષ્ટ છે.

અબધાકાળ:-એટલે મોહનીય કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ અનુદય કાળ ૭૦૦૦ વર્ષનો છે. ત્યાર પછી તે-તે સમયે બંધાયેલ તે-તે મોહનીય કર્મ ક્ષીણ થાય ત્યાં સુધી બાધાકાળ જાણવો.

- [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- ઉદ્દહી સરિસ નામાણ સત્તરિ કોડાકોડીઓ મોહણિજ્જસ્સઝકકોસા

♣ ઉત્ત. અ.૩૩-ગા.૨૧

- ☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ:૧૦-શ્લોક-૨૬૬ પૂર્વાર્ધ

(૨) નવતત્વ-ગાથા-૪૧ -પૂર્વાર્ધ

(૩) કર્મગ્રન્થ પાંચમો ગાથા-૨૬

(૪) દ્રવ્ય લોક પ્રકાશ સર્ગ:૧૦-શ્લોક-૨૭૬ અબાધાકાળ

- [9] પદ્ય:-

આ સૂત્રના બંને પદ્યો પૂર્વ સૂત્ર:૧૫ માં કહેવાઈ ગયાં છે

[10] નિષ્કર્ષ:- કર્મોની સ્થિતિનું પ્રકરણ હોવાથી બધી સ્થિતિ ના વર્ણન ને અંતે સૂત્ર:૨૧ માં સંયુક્ત નિષ્કર્ષ જણાવેલો છે.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૧૭

- [1] સૂત્રહેતુ:- 'નામ અને 'ગોત્ર' નામની મૂળ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવવી.
- [2] સૂત્ર: મૂળ:- *નામગોત્રયોર્વિંશતિ:
- [3] સૂત્ર: પૃથક્:- નામ - ગોત્રયો: વિંશતિ:
- [4] સૂત્રસાર:- નામ અને ગોત્ર [મૂળ કર્મ પ્રકૃતિ]ની [ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ] ૨૦ [કોટીકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ છે]

[5] શબ્દજ્ઞાન:-

નામ-છઠ્ઠી મૂળ કર્મ પ્રકૃતિ-જેને નામ કર્મ કહેવાય છે

ગોત્ર-સાતમી મૂળ કર્મ પ્રકૃતિ-જેને ગોત્રકર્મ કહેવાય છે

વિંશતિ:- વીસ-[કોડાકોડી સાગરોપમ], ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે

[6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) સૂત્ર ૮:૪ પ્રકૃતિસ્થિત્ય. થી [કર્મ પ્રકૃતિ]ની અનુવૃત્તિ

(૨) સૂત્ર ૮:૧૫ આદિતસ્તિસૃણામન્તરાયસ્ય. થી ત્રિશત્સાગરોપમકોટીકોટ્ય: પરાસ્થિતિ:

[7] અભિનવટીકા:-

(૧) નામકર્મ અને ગોત્ર કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ને આ સૂત્ર જણાવે છે.

(૨) આ સ્થિતિ મૂળકર્મ પ્રકૃતિની છે, તથા તેનું પ્રમાણ [૨૦] કોડાકોડી સાગરોપમ છે.

તે બંને વસ્તુ ઉપરોક્ત સૂત્ર: ૧૫ થી અનુવર્તે છે.

(૩) સૂત્રકાર મહર્ષિએ અનુવૃત્તિ જોડી દઈ મૂળ વાક્ય સંક્ષેપ માં મૂકેલ છે.

-અબાધાકાળ:- નામગોત્ર કર્મ પ્રકૃતિનો ઉત્કૃષ્ટ અનુદયકાળ [-અબાધાકાળ] ૨૦૦૦ વર્ષનો છે. ત્યાર પછી થી આ આ કર્મ ક્ષીણ થાય ત્યાં સુધીના બાધાકાળ જાણવો.

[8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- ઉદહીસરિસનામાણવીસઈકોડાકોડીઓ નામ ગોત્રાણં ઉક્કોસા

❁ ઉત્ત.અ.૩૩-ગા.૨૩

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) નવતત્વ-ગાથા-૪૧ -પૂર્વાર્ધ

(૨) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ: ૧૦-શ્લોક-૨૬૮ પૂર્વાર્ધ

(૩) દ્રવ્ય લોક પ્રકાશ સર્ગ: ૧૦-શ્લોક-૨૭૭ પૂર્વાર્ધ

(૪) કર્મ ગ્રન્થ પાંચમો ગાથા-૨૬

[9] પદ્ય:-

(૧) આ સૂત્રનું પહેલું પદ્ય-પૂર્વ સૂત્ર: ૧૫માં કહેવાઈ ગયું છે

*[દિગમ્બર પરંપરા મુજબ "વિંશતિનામગોત્રયો:" એ મુજબનુ સૂત્ર છે.

- (૨) સૂત્ર:૧૭ તથા સૂત્ર:૧૮ નું સંયુક્ત પદ:-
કોટી કોટી સ્થિતિવીસ ઉત્કૃષ્ટી નામ ગોત્રની
ને સિંધૂપમ તેત્રીસ તે પ્રમાણે જ આયુની

[10]નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સૂત્ર:૨૧માં સાથે આપેલો છે.

અધ્યાય:૮-સૂત્ર:૧૮

[1]સૂત્રહેતુ:-આયુષ્ય કર્મનામની મૂળ પ્રકૃતિ ના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધને જણાવે છે.

[2]સૂત્ર:મૂળ:- ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાણ્યાયુષ્કસ્ય

[3]સૂત્ર:પૃથક્:-ત્રયસ્ત્રિંશત્ સાગરોપમાણિ આયુષ્કસ્ય

[4]સૂત્રસાર:-આયુષ્ય [મૂળ-કર્મપ્રકૃતિ] ની [ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ] તેત્રીશ સાગરોપમ-પ્રમાણ છે.

[5]શબ્દજ્ઞાન:-

ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાણિ-૩૩ સાગરોપમ, આયુ સ્થિતિને દર્શાવતી એક સંખ્યા છે
આયુષ્કસ્ય:- આયુષ્યની, આયુષ્કનામક મૂળ કર્મ પ્રકૃતિની

[6]અનુવૃત્તિ:-

(૧)આદિતસ્તિસૃણામ. સૂત્ર ૮:૧૫ થી પરાસ્થિતિ ની અનુવૃત્તિ.

(૨)પ્રકૃત્તિસ્થિત્ય. સૂત્ર- ૮:૪ થી (કર્મ) પ્રકૃતિ ની અનુવૃત્તિ.

[7]અભિનવટીકા:-સૂત્રકાર મહર્ષિ આ સૂત્રમાં આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ને જણાવે છે તે માટે પરાસ્થિતિ શબ્દની અનુવૃત્તિ પૂર્વ સૂત્ર :૧૫ માંથી આવેલી છે.

☆ અહીં સાગરોપમ શબ્દના પુનઃ પ્રહરણથી પૂર્વનું સાગરોપમ કોટી કોટ્યઃ વાક્ય નિવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્ તેની અનુવૃત્તિ અહીં હવે આવશે નહીં માત્ર પરાસ્થિતિ ની જ અનુવૃત્તિ આવશે.

અભાધાકાળ:- આયુષ્ય સિવાયના સાતે કર્મોની સ્થિતિ કોડાકોડી સાગરોપમ માં હોવાથી ત્યાં “જેટલા કોડા કોડી તેટલા સો વર્ષ” એ નિયમ લાગુ પડતો હતો પણ આયુષ્ય કર્મમાં તે નિયમ લાગુ પડશે નહીં કેમ કે અહીં કોડા કોડી સાગરોપમ વાળી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નથી માટે સિદ્ધસેનીય ટીકામાં અલગ વિશિષ્ટ કથન કરતા કહ્યું છે કે:-

“પૂર્વકોટિત્રિમાગ્વઅબાધાકાલ” પૂર્વકોડ વર્ષનો ત્રીજો ભાગ અર્થાત્ એક તૃતીયાંશ પૂર્વકોટી વર્ષનો ઉત્કૃષ્ટ અભાધાકાળ-આયુષ્ય કર્મનો કહેલો છે.

નવતત્વ પ્રકરણના વિશેષાર્થમાં જણાવે છે કે આયુષ્યકર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ એક તૃતીયાંશ પૂર્વ કોડ અધિક ૩૩ સાગરોપમ કહ્યો છે.

[8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- તેત્રીસ સાગરોવમા ઉક્કોસેણ વિયાહિયા

દિગમ્બર પરંપરામાં આ સૂત્ર ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાણ્યાયુષ્કસ્ય એ પ્રમાણે કહેવાયલ છે.

ટિહિ ઉ આઝકમ્મસે ❖ ઉત્ત. અ.૩૩-ગા.૨૨

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ:૧૦-શ્લોક-૨૬૬

(૨) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ:૧૦-શ્લોક-૨૭૬

(૩) નવતત્ત્વ-ગાથા-૪૧

(૪) કમ ગ્રન્થ પાંચમો ગાથા-૨૬

□ [9] પદ:-

(૧) આ સૂત્રનું પહેલું પદ-પૂર્વ સૂત્ર:૧૫માં કહેવાઈ ગયું છે

(૨) આ સૂત્રનું બીજું પદ આ પૂર્વે સૂત્ર:૧૭ માં કહેવાઈ ગયું છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષે સ્થિતિ વિષયક બધાં સૂત્રોને અંતે સાથે આપેલો છે. તેથી સૂત્ર:૨૧ ને અંતે આ નિષ્કર્ષ વાંચવો

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૧૯

□ [1] સૂત્રહેતુ:- વેદનીય કર્મનામની મૂળ કર્મ પ્રકૃતિ ની જઘન્ય સ્થિતિ આ સૂત્ર થકી જાણાવે છે

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- અપરાદ્વાદશમુહૂર્તાવેદનીયસ્ય

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- અપરા દ્વાદશ મુહૂર્તા વેદનીયસ્ય

□ [4] સૂત્રસાર:- જઘન્ય [સ્થિતિ] વેદનીય [કર્મ પ્રકૃતિ] ની બાર મુહૂર્ત કહેલી છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

અપરા-જઘન્ય, આ શબ્દ સ્થિતિ-શબ્દનું વિશેષણ છે.

દ્વાદશમુહૂર્તા-બાર મુહૂર્ત-મુહૂર્ત એ કાળ દર્શાવતી એક સંખ્યા છે

વેદનીયસ્ય-વેદનીય નામક મૂળ કર્મ પ્રકૃતિ

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) આદિતસ્તિસુ. સૂત્ર ૮:૧૫ થી સ્થિતિ શબ્દની અનુવૃત્તિ

(૨) પ્રકૃતિસ્થિતિ. સૂત્ર- ૮:૫ થી પ્રકૃતિ ની અનુવૃત્તિ

□ [7] અભિનવટીકા:-

(૧) અપરા એટલે જઘન્યા. ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ જઘન્ય કહેવાય. આ શબ્દ સ્થિતિ નુ વિશેષણ હોવાથી જઘન્ય સ્થિતિ એવો અર્થ કર્યો છે.

(૨) અપરા અને પરા અર્થાત્ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એ બેની વચ્ચેની સ્થિતિ ને મધ્યમ સ્થિતિ સમજવી.

(૩) દ્વાદશમુહૂર્તા વેદનીયકર્મનો જે ક્ષણે બંધ થાય તે સ્થિતિબંધ ઓછામાં ઓછા ૧૨- મુહૂર્તનો હોય જ.

(૪) જો કે અકષાયી કેવળીને તો વેદનીયની સ્થિતિ બે સમયની જ હોય છે. ૧૨ મુહૂર્ત

નો બંધ કષાયી જીવ માટે કહ્યો છે.

(૫)વેદનીય કર્મનો જઘન્ય અબાધાકાળ અંતમૂહૂર્ત નો છે.

[8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-સાત્તાવેદણિજ્જસ્સ.....જહનેણં બારસમુહૂતા

❖ પ્રજ્ઞા.પ.૨૩,૩.૨,સૂ.૨૧૪-૩

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧)કર્મગ્રન્થ પાંચમો-ગાથા ૨૭

(૨)દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ:૧૦-શ્લોક-૨૭૦

(૩)નવતત્વ ગાથા -૪૧

(૪)દ્રવ્યલોક પ્રકાશ સર્ગ:૧૦શ્લોક ૨૭૮-જઘન્ય અબાધાકાળ

(૫)દ્રવ્યલોક પ્રકાશ સર્ગ:૧૦શ્લોક ૨૭૧ વેદનીય સ્થિતિ અકષાયીને બે સમય

[9]પદ્ય:-

(૧) આ સૂત્રનું પ્રથમ પદ્ય હવે પછીના સૂત્રમાં જણાવેલું છે.

(૨) સૂત્ર: ૧૯ તથા ૨૦ નું સંયુક્ત પદ્ય
જઘન્ય બાર મુહૂર્ત સ્થિતિ છે વેદનીયની
નામે ગોત્રે જઘન્યે છે સ્થિતિ આઠ મૂહૂર્તની

[10]નિષ્કર્ષ:-આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ હવે પછીના સૂત્ર:૨૧ ને અંતે સંયુક્ત પણે આપેલ છે.

અધ્યાય:૮-સૂત્ર:૨૦

[1]સૂત્રહેતુ:-નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ એ બે મૂળ કર્મ પ્રકૃતિની જઘન્ય સ્થિતિને આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.

[2]સૂત્ર:મૂળ:- નામગોત્રયોરષ્ટૌ

[3]સૂત્ર:પૃથક્:- નામ - ગોત્રયો - અષ્ટૌ

[4]સૂત્રસાર:- નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ ની [જઘન્ય સ્થિતિ] આઠ [મુહૂર્ત પ્રમાણ છે]

[5]શબ્દજ્ઞાન:-

નામગોત્રયો: નામ કર્મ અને ગોત્રકર્મ-મૂળ પ્રકૃતિ નો

અષ્ટૌ-આઠ-આ મુહૂર્ત શબ્દનું સંખ્યા વિશેષણ છે.

[6]અનુવૃત્તિ:-

(૧)અપરા દ્વાદશમુહૂર્તા વેદનીયસ્ય સૂત્ર-૮:૧૯ થી અપરા અને મુહૂર્તા ની અનુવૃત્તિ.

(૨)પ્રકૃતિસ્થિત્ય. સૂત્ર ૮:૪ થી પ્રકૃતિ ની અનુવૃત્તિ લેવી

(૩)આદિતસ્તિસૂ. સૂત્ર ૮:૧૫ થી સ્થિતિ.શબ્દની અનુવૃત્તિ

[7] અભિનવટીકા:-

(૧) સૂત્રકાર મહર્ષિએ “નામ-ગોત્રની આઠ” એટલું વાક્ય કહ્યું છે

(૨) પૂર્વ સૂત્રથી અપરા અને મુહૂર્તા બે શબ્દોની અનુવૃત્તિ અહીં લેવાથી નામગોત્રપ્રકૃત્યોરણો મુહૂર્તાઅપરાસ્થિતિર્ભવતિ । એવું વાક્ય બનશે.

(૩) નામ અને ગોત્ર એ બંને કર્મનો જઘન્ય અબાધાકાળ અંત મુહૂર્ત કહેલો છે

[8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- (૧) (જસકિત્તિ) નામાણં પુચ્છા...જહણેણં અટ્ટમુહુતા

❖ પ્રજ્ઞા. પ.૨૩,૩.૨,સૂ.૨૧૪-૪૭

(૨) ઉચ્ચગોયસ્સપુચ્છા...જહણેણં અટ્ટમુહુતા ❖ પ્રજ્ઞા.પ.૨૩,૩.૨,સૂ.૨૧૪-૫૦

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ:૧૦-શ્લોક-૨૭૩

(૨) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ:૧૦-શ્લોક-૨૭૮

(૩) નવતત્વ-પ્રકરણ ગાથા-૪૨

(૪) કર્મ ગ્રન્થ પાંચમો ગાથા-૨૭

[9] પદ:-

(૧) સૂત્ર ૧૯-૨૦ નું સંયુક્ત પદ

મુહૂર્ત નાની સ્થિતિ જાણો બાર બીજા કર્મની

નામની વળી ગોત્રકર્મ સ્થિતિ આઠ મુહૂર્તની

(૨) બીજું પદ-પૂર્વસૂત્ર:૧૯માં અપાઈ ગયું છે

[10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ હવે પછીના સૂત્રમાં મુકેલો છે.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૨૧

[1] સૂત્રહેતુ:- વેદનીય, નામ અને ગોત્ર સિવાયની બાકીની પાંચ મૂળ કર્મ પ્રકૃતિની જઘન્ય સ્થિતિ આ સૂત્ર થકી જાણાવે છે.

[2] સૂત્ર: મૂળ:- *શોષાણામન્તમુહૂર્તમ્

[3] સૂત્ર: પૃથક્:- શોષાણામ્ અન્તમુહૂર્તમ્

[4] સૂત્રસાર:- બાકીના [અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય, મોહનીય અને આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ] અંત મુહૂર્ત છે.

[5] શબ્દજ્ઞાન:-

શોષાણામ્-બાકીનાની- વેદનીય, નામ-ગોત્ર સિવાયના કર્મોની

અતર્મુહૂર્તમ્ -અંતર્મુહૂર્ત -[પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ]

*દિગમ્બર પરંપરામાં શોષાણામન્તર્મુહૂર્તા એ પ્રમાણે સૂત્ર રચના જોવા મળે છે

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

- (૧) અપરા દ્વાદશમુહૂર્તવેદનીયસ્ય સૂત્ર ૮:૧૯ થી અપરા મુહૂર્તા અને વેદનીયસ્ય ની.
- (૨) નામગોત્રયોરષ્ટૌ સૂત્ર ૮:૨૦ થી નામગોત્રયો: એ પદ ની અનુવૃત્તિ લેવી
- (૩) આદિતસ્તિસૂ. સૂત્ર ૮:૧૫ થી સ્થિતિ શબ્દની અનુવૃત્તિ.
- (૪) પ્રકૃત્તિસ્થિત્ય. સૂત્ર ૮:૪ થી પ્રકૃત્તિ અભિપ્રેત છે.

□ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રકાર મહર્ષિ અહીં પાંચ કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિને જણાવે છે. અને એ રીતે સ્થિતિ વિષયક સૂત્રો પણ અહીં સમાપ્ત કો છે અર્થાત્ સ્થિતિ બંધ સંબંધિ કથન પણ પૂર્ણ થાય છે.

(૧) શોષાણામ્ આ શબ્દથી બાકીની પ્રકૃતિ નું સૂચન કરેલ છે. જેની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા સ્વોપજ ભાષ્યમાં કરી જ દીધેલી છે. છતાં સૂત્રના આધારે પણ તેને નિર્ણય થઈ શકે છે તે આરીતે:-

(૨) પૂર્વ સૂત્ર ૮:૫ આદ્યોજ્ઞાનદર્શનાવરણ. માં આઠ મૂળ કર્મ પ્રકૃતિનું કથન કરાયેલું જ છે

(૩) આ આઠમાંથી ત્રણ કર્મ પ્રકૃતિ-વેદનીય, નામ અને ગોત્ર ની જઘન્ય સ્થિતિ પૂર્વોક્ત સૂત્ર ૮:૧૯ તથા ૮:૨૦ માં જણાવેલી છે. તેથી બાકીની પાંચ મૂળ કર્મ પ્રકૃતિ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ મોહનીય, આયુષ્ક અને અંતરાય જ રહેશે. જે કથન સ્વોપજ ભાષ્યમાં સૂત્રકાર મહર્ષિએ સીધું જ કરી દીધેલ છે. તદનુસાર આ પાંચ કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અહીં જણાવેલી છે

(૨) અતર્ફુર્તમ્ અન્તર્મૂર્ત શબ્દ જઘન્યસ્થિતિને સૂચવે છે અહીં પૂર્વોક્ત સૂત્ર: ૧૯ થી અને સૂત્ર: ૧૫ થી અપરાશબ્દની અહીં અનુવૃત્તિ કરેલી છે. તેથી અતર્ફુર્તમ્ અપરા એવો વાક્ય પ્રયોગ થશે

(૩) અબાધાકાળ:- જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય, મોહનીય, આયુષ્ક અને અંતરાય એ પાંચે મૂળ કર્મ પ્રકૃતિનો જઘન્ય અબાધાકાળ, પણ અંતર્મૂર્ત પ્રમાણ જ સમજવો.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- અન્તોમુહૂર્ત જહનિયા- ❀ ઉત્ત.અ.૨૩ ગા.૧૧, ૨૨

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:- આદ્યોજ્ઞાનદર્શનાવરણ. સૂત્ર. ૮:૫

(૧) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ: ૧૦-શ્લોક-૨૬૯, ૨૭૨, ૨૭૩

(૨) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ: ૧૦-શ્લોક-૨૭૮

(૩) નવતત્વ-ગાથા-૪૧ ઉત્તરાર્ધ

(૪) કર્મગ્રન્થ પાંચમો ગાથા-૨૭ ઉત્તરાર્ધ

□ [9] પદ:-

(૧) શેષ સર્વે કર્મની, અન્તર્મૂર્ત વિચારીએ થાય અનુભવ કર્મ સ્થિતિ પરિ-પાકથી પિછાણીએ

(૨) પેલા બેને આઠમું ચોથું જેમ કાલ સ્થિતિ પાંચમાનીય તેમ ઓછામાં તે ઓછી અંતર્મૂર્ત સૌની મધ્ય સ્થિતિ કાષાયતુલ

[નોંધ:- કાષાય તુલ્ય અર્થાત્ કાષાયિક પરિણામોની તરતમતા અનુસાર આ આઠેય કર્મોની મધ્ય સ્થિતિ અસંખ્યાત ભેદે છે]

□ [10] સૂત્ર ૮:૧૫ નો સંયુક્ત:-

આ સાતે સૂત્રો થકી સ્થિતિ બંધનું વર્ણન કરાયું. જેમાં ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય સ્થિતિ અને ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય અબાધાકાળ બંને વસ્તુ જણાવી. નિષ્કર્ષ રૂપે કેટલીક મહત્વની વાતો સ્મરણીય છે જેમ કે વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ કે કોઈ ભારે કર્મી માણસ લહેર કરતો હોય છે જયારે હળુ કર્મી આરાધક માણસ અત્યંત દુઃખી હોય છે તેનું કારણ શું? તો કે આ સ્થિતિ બંધ. કયા ભવનું કયું કર્મ કયારે ઉદયમાં આવે તે કહી શકાય નહીં જેમકે:-વેદનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૩૦ કોડા કોડી સાગરોપમ છે. આટલા કાળમાં તો આખું દોઢ કાળચક્ર ફરી જાય છે. ત્રણ ચોવીસી બદલી જાય. તો પછી હાલમાં આવેલ સુખ-દુઃખ પણ કયાં જન્મના છે તે નિર્ધારીત ન થઈ શકે અને હાલ કરી રહેલ ધર્મ-અધર્મ કરણીનું ફળ અત્યારે કેમ નથી મળતું તે પ્રશ્ન પણ અસ્થાને રહે છે. આવી રીતે કર્મના સ્થિતિબંધ પરથી વિપકા કાળની વિચિત્રતા-વિષમતા જાણી સમજી તેના સર્વથા ક્ષય માટે જ પુરુષાર્થ કરવો.

સ્થિતિબંધ - પરિશિષ્ટ

પ્રત્યેક કર્મની જે જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે, તેના અધિકારી મિથ્યાદ્રષ્ટિ પર્યાપ્ત સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય હોય છે જઘન્ય સ્થિતિના અધિકારી જુદા જુદા સંભવે છે.

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, નામ ગોત્ર અને અંતરાય એ છ ની જઘન્યસ્થિતિ સૂક્ષ્મ સૂંરાય નામક દશમાં ગુણ સ્થાનમાં સંભવે છે. મોહનીય કર્મની જઘન્યસ્થિતિ અનિવૃત્તિ બાદરાય સંપરાય નામક નવમાં ગુણસ્થો સંભવે છે આયુષ્યકર્મની જઘન્યસ્થિતિ સંખ્યાત વર્ષ જીવી તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં સંભવે છે મધ્યમ સ્થિતિ તો અસંખ્ય પ્રકારની છે અને તેના અધિકારીઓ કાષાયિક પરિણામના તારતમ્ય પ્રમાણે અસંખ્યાત હોય છે.

સમગ્ર કોઠામાં વપરાયેલ સંક્ષેપ સમજ

મિ.ઈ.સુ - મિથ્યા દૈષ્ટિ ઈશાનાંત સુર, પ.અસં.તિ.પં - પર્યાપ્ત અસંજ્ઞિ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અબાધા. - અબાધા કાળ, કો.-કોડા કોડી સાગરોપમ, ઉ.સ્થિ.-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, વ- વર્ષ જ.-જઘન્ય સ્થિતિ, અન્ત.-અન્તર્મુહૂર્ત, ટમેષષ્ઠ ભા. -આઠમા ગુણ ઠાણાના છઠ્ઠાભાગ ને અંતે, બા.પ.એ. - બાદર પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, પૂ.કો.વ. - પૂર્વ કોડ વર્ષ, મિ.તિ.નર-મિથ્યાદૈષ્ટિ તિર્યંચ નર, મિથ્યા ૪ ગતિ.-મિથ્યાદૈષ્ટિ ચાર ગતિના જીવ, મિથ્યા દેવના-મિથ્યાદૈષ્ટિ દેવ-નારક, . - પૂર્ણવિરામ હોય ત્યાં પૂર્વે કહયા મુજબનું આખું વાક્ય સમજી લેવું.

સિદ્ધસેનીયટીકા તથા પંચમ કર્મગ્રન્થાનુસાર

સ્થિતિ સારણી

કર્મપ્રકૃતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ	ઉત્કૃષ્ટ અબાધા.	જઘન્ય સ્થિતિબંધ	જઘન્ય અબાધા.	ઉ.સ્થિ.ના સ્વામી	જ.સ્થિ.ના સ્વામી
૧. જ્ઞાનાવરણ-૫						
-મતિજ્ઞાન.	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
-શ્રુતજ્ઞાન.	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
-અવધિ જ્ઞા.	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
-મન:પર્યાય.	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
-કેવળ જ્ઞા.	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
૨. દર્શનાવરણ						
-ચક્ષુ દ.	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
-અચક્ષુ દ.	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
-અવધિ દ.	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
-કેવળ દ.	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
-નિદ્રા	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	દેશોન ^૩ / _૯ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.
-નિદ્રા નિદ્રા	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	દેશોન ^૩ / _૯ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.
-પ્રચલા	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	દેશોન ^૩ / _૯ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.
સ્ત્યાર્ધિ	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	દેશોન ^૩ / _૯ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.
૩-વેદનીય						
સાતા વે.	૧૫કો.	૧૫૦૦વ.	૧૨ મુહૂર્ત	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
અસાતા વે.	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	દેશોન ^૩ / _૯ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.
૪. મોહનીયછબ્ધીસ						
મિથ્યાત્વ મો.	૭૦કો.	૭૦૦૦વ.	દેશોન ૧ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.
અનંતા. ક્રોધ	૪૦કો.	૪૦૦૦વ.	દેશોન ^૪ / _૯ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.
અનંતા. માન	૪૦કો.	૪૦૦૦વ.	દેશોન ^૪ / _૯ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.
અનંતા. માયા	૪૦કો.	૪૦૦૦વ.	દેશોન ^૪ / _૯ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.
અનંતા. લોભ	૪૦કો.	૪૦૦૦વ.	દેશોન ^૪ / _૯ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.

कर्मप्रकृति	उत्कृष्ट स्थितिबंध	उत्कृष्ट अभाधा.	जुधन्य स्थितिबंध	जुधन्य अभाधा.	उ.स्थि.ना स्वामी	ज.स्थि.ना स्वामी
अप्रत्या. क्रोध	४०को.	४०००व.	देशोन ^१ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
अप्रत्या. मान	४०को.	४०००व.	देशोन ^१ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
अप्रत्या. माया	४०को.	४०००व.	देशोन ^१ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
अप्रत्या. लोभ	४०को.	४०००व.	देशोन ^१ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
प्रत्या. क्रोध	४०को.	४०००व.	देशोन ^१ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
प्रत्या. मान	४०को.	४०००व.	देशोन ^१ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
प्रत्या. माया	४०को.	४०००व.	देशोन ^१ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
प्रत्या. लोभ	४०को.	४०००व.	देशोन ^१ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
संजव क्रोध	४०को.	४०००व.	२ मास	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	८ मान्ते
संजव मान	४०को.	४०००व.	१ मास	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	८ मान्ते
संजव माया	४०को.	४०००व.	१ पक्ष	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	८ मान्ते
संजव लोभ	४०को.	४०००व.	१ अंत.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	८ मान्ते
नोकषाय मो.						
छास्य	१० को.	१०००व.	देशोन ^१ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
रति	१० को.	१०००व.	देशोन ^१ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
अरति	२०को.	२०००व.	देशोन ^२ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
भय	२०को.	२०००व.	देशोन ^२ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
शोक	२०को.	२०००व.	देशोन ^२ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
जुगुप्सा	२०को.	२०००व.	देशोन ^२ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
वेदत्रिक म.						
स्त्रीवेद	१५को.	१५००व.	देशोन ^३ / _{१४} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
पुरुषवेद	१०को.	१०००व.	८ वर्ष	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	८ मान्ते
नपुंसकवेद	२०को.	२०००व.	देशोन ^३ / _{१०} सा.	अन्त.	मिथ्या. ४ गति	बा.प.अे.
आयुष्क						
नरकायु	उउसा.	^१ / _३ पूर्वकोऽ वर्ष	१००००व.	अन्त.	मिथ्या. ति. नर	सं.पं.ति.नर
तिर्ययायु	उपल्यो.		क्षुल्लकभाव	अन्त.	मिथ्या. ति. नर	अे.अ.देव.

કર્મપ્રકૃતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ	ઉત્કૃષ્ટ અબાધા.	જઘન્ય સ્થિતિબંધ	જઘન્ય અબાધા.	ઉ.સ્થિ.ના સ્વામી	જ.સ્થિ.ના સ્વામી
મનુષ્યાયુ દેવો	૨૦પલ્લો. ૩૩સા.	$\frac{1}{3}$ કો.વ. $\frac{1}{3}$ કો.વ.	૧૦૦૦૦વ. ૧૦૦૦૦વર્ષ	અન્ત. અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર અપ્રમત્ત	એકે.દે.ના. સં.પં.તિ.નર
નામકર્મ-૩૯						
ગતિનામ						
નરક ગતિ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^{૨૫} / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર	પ.અસં.તિ.પં
તિર્યચ ગતિ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.દેવ.ના.	બા.પ.એ.
મનુષ્ય ગતિ	૧૫કો.	૧૫૦૦વ.	દેશોન ^૩ / _{૧૪} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.૪ ગતિ	બા.પ.એ.
દેવ ગતિ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^{૨૫} / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર	પ.અસં.તિ.પં
જ્ઞાતિ નામ						
એકેન્દ્રિય	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિ.ઇ.સુર	બા.પ.એ.
બેઇન્દ્રિય	૧૮કો.	૧૮૦૦વ.	દેશોન ^૬ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર	બા.પ.એ.
તેઇન્દ્રિય	૧૮કો.	૧૮૦૦વ.	દેશોન ^૬ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર	બા.પ.એ.
ચઉરિન્દ્રિય	૧૮કો.	૧૮૦૦વ.	દેશોન ^૬ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર	બા.પ.એ.
પંચેન્દ્રિય	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.૪ ગતિ	બા.પ.અ.
શરીર નામ						
ઔદારિક	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.દેવ.નારક	બા.પ.એ.
વૈક્રિય	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિ.તિ.નર	બા.પ.એ.
આહારક	અંત:કો.	અન્ત.	લઘુઅંત:કો.	અન્ત.	અપ્રમત્ત	૮મે.૪૪.બા.
તૈજસ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.૪ ગતિ	બા.પ.એ.
કાર્મણ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.૪ ગતિ	બા.પ.એ.
અંગોપાંગનામ						
ઔદારિક	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.દેવ.નારક	બા.પ.એ.
વૈક્રિય	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર	બા.પ.એ.
આહારક	અંત:કો.	અન્ત.	લઘુઅંત:કો.	અન્ત.	અપ્રમત્ત	૮મે.૪૪.બા.
સંહનનનામકર્મ						
વજ્જર્ભનારાય	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.૪ ગતિ	બા.પ.એ.
પભનારાય	૧૨કો.	૧૨૦૦વ.	દેશોન ^૬ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.૪ ગતિ	બા.પ.એ.

કર્મપ્રકૃતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ	ઉત્કૃષ્ટ અબાધા.	જુઘન્ય સ્થિતિબંધ	જુઘન્ય અબાધા.	ઉ.સ્થિ.ના સ્વામી	જ.સ્થિ.ના સ્વામી
નારાય	૧૪કો.	૧૪૦૦વ.	દેશોન ^૭ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
અર્ધન	૧૬કો.	૧૬૦૦વ.	દેશોન ^૮ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
કીલિકા	૧૮કો.	૧૮૦૦વ.	દેશોન ^૯ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
એવાર્ત	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. દેવ. નારક	બા.પ.એ
સંસ્થાન નામકર્મ						
સમયતુરસ્સ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.અ
ન્યગ્રોધ	૧૨કો.	૧૨૦૦વ.	દેશોન ^૬ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
સાદિ	૧૪કો.	૧૪૦૦વ.	દેશોન ^૭ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
કુબ્જ	૧૬કો.	૧૬૦૦વ.	દેશોન ^૮ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
વામન	૧૮કો.	૧૮૦૦વ.	દેશોન ^૯ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
હુંડક	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
વર્ષ-પાંચ						
કૃષ્ણ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
નીલ	૧૭ાકો.	૧૭૫૦વ.	દેશોન ^૧ / _૪ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
રક્ત	૧૫કો.	૧૫૦૦વ.	દેશોન ^૩ / _{૧૪} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
પીત	૧૨ાકો.	૧૨૫૦વ.	દેશોન ^૫ / _{૨૮} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. દેવ. નારક	બા.પ.એ
શ્વેત	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.અ
ગંધ-બે						
દુરભિગંધ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
સુરભિ ગંધ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
રસ-પાંચ						
તિકત	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
કટુ	૧૭ાકો.	૧૭૫૦વ.	દેશોન ^૧ / _૪ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
કષાય	૧૫કો.	૧૫૦૦વ.	દેશોન ^૩ / _{૧૪} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
આમ્લ	૧૨ાકો.	૧૨૫૦વ.	દેશોન ^૫ / _{૨૮} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
મધુર	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ

કર્મપ્રકૃતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ	ઉત્કૃષ્ટ અબાધા.	જુઘન્ય સ્થિતિબંધ	જુઘન્ય અબાધા.	ઉ.સ્થિ.ના સ્વામી	જ.સ્થિ.ના સ્વામી
સ્પર્શ આઠ						
શીત	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
રુક્ષ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
ગુરુ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
કર્કશ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
ઉષ્ણ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
સ્નિગ્ધ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
લઘુ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
મૃદુ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
અનુપૂર્વીનામ						
નારકઆનુ.	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^{૨૯૫} /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. તિ. નર	પ.અ.તિ. પં.
તિર્યચ આનુ.	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. દેવ. નારક.	બા.પ.એ
મનુષ્યઆનુ.	૧૫કો.	૧૫૦૦વ.	દેશોન ^૩ /૧૫સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	પ.અ.તિ. પં
દેવ આનુ.	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^{૨૯૫} /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. તિ. નર	પ.અ.તિ.
વિદ્યાયોગતિનામ						
શુભ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
અશુભ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
પ્રત્યેક પ્રકૃતિ						
અગુરુ લઘુ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
ઉપઘાત	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
પરાઘાત	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
ઉચ્ચવાસ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
આતપ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિ. ઈશા. સુરા.	બા.પ.એ
ઉઘોત	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. દેવ. નારક	બા.પ.એ
નિર્માણ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ /૦સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
જિનનામ	અંત:કો.	અન્ત.	લઘુઅંતકો.	અન્ત.	મિ. ત્વોન્મુ. નભિમુ.	ટમેષષ. બા.

કર્મપ્રકૃતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ	ઉત્કૃષ્ટ અબાધા.	જઘન્ય સ્થિતિબંધ	જઘન્ય અબાધા.	ઉ.સ્થિ.ના સ્વામી	જ.સ્થિ.ના સ્વામી
બંધન તથા સંઘાતન નામકર્મ - જેનો ૧૨૦ બંધ પ્રકૃતિમાં શમાવેશ થતો નથી.						
ઔદારિક બંધન	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.દેવ.નારક.	બા.પ.એ
વૈક્રિય બંધન	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર	બા.પ.એ
આહારક બંધન	અંત:કો.	અન્ત.	લઘુઅંત:કો.	અન્ત.	અપ્રમત	૮મેષ્ટભાગે
તૈજસ બંધન	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.૪ ગતિ	બા.પ.એ
કાર્મણ બંધન	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.૪ ગતિ	બા.પ.એ
ઔદારિક	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.દેવ.નારક	બા.પ.એ
વૈક્રિય	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિ.તિ.નર	બા.પ.એ
આહારક	અંત:કો.	અન્ત.	લઘુઅંત:કો.	અન્ત.	અપ્રમત	૮મેષ્ટભા.
તૈજસ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.
કાર્મણ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ.

નોંધ: આ બંધન તથા સંઘાતન ની માહિતી ગ્રન્થાન્તરથી મેળવેલી છે.

ત્રસ નામ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
બાદર નામ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
પર્યાપ્ત નામ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
પ્રત્યેક નામ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
સ્થિર નામ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
શુભ નામ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
સુસ્વર નામ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
સુભગ નામ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
આદેય નામ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	દેશોન ^૧ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
પશ નામ	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	૮ મુહૂર્ત	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્ત
સ્થાવર નામ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિ. ઈશાનાંત	બા.પ.એ
સૂક્ષ્મ નામ	૧૮કો.	૧૮૦૦વ.	દેશોન ^૬ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર	બા.પ.એ
અપર્યાપ્ત નામ	૧૮કો.	૧૮૦૦વ.	દેશોન ^૬ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર	બા.પ.એ
સાધારણ નામ	૧૮કો.	૧૮૦૦વ.	દેશોન ^૬ / _{૩૫} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર	બા.પ.એ
અસ્થિર નામ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _{૧૦} સા.	અન્ત.	મિથ્યા.તિ.નર	બા.પ.એ

કર્મપ્રકૃતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ	ઉત્કૃષ્ટ અબાધા.	જઘન્ય સ્થિતિબંધ	જઘન્ય અબાધા.	ઉ.સ્થિ.ના સ્વામી	જ.સ્થિ.ના સ્વામી
અશુભ નામ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
દુઃસ્વર નામ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
દુર્ભલ નામ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
અનોદેય નામ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
અયશ નામ	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
ગોત્ર કર્મ						
ઉચ્ચ ગોત્ર	૧૦કો.	૧૦૦૦વ.	૮ મુહૂર્ત	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
નીચ ગોત્ર	૨૦કો.	૨૦૦૦વ.	દેશોન ^૨ / _૭ સા.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	બા.પ.એ
અન્તરાય કર્મ						
દાનાન્તરાય	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
લાભાન્તરાય	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
ભોગાન્તરાય	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
ઉપભોગાન્ત.	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે
વીર્યાન્તરાય	૩૦કો.	૩૦૦૦વ.	અન્ત.	અન્ત.	મિથ્યા. ૪ ગતિ	૧૦ માન્તે

આ રીતે સ્થિતિ બંધ આદિ વિગતોની સારણી મુખ્યતયા પાંચમા કર્મગ્રન્થ અને સાથે સાથે સિદ્ધસેનીય ટીકાનુસાર જણાવી.

આ સારણી કર્મ ગ્રન્થાનુસાર - ૧૨૦ બંધ આશ્રિત પ્રકૃતિ ઉપરાંત બંધન, સંઘાતન અને વર્ણાદિ ચતુષ્કના ૨૦ ભેદો સહિત તૈયાર કરાયેલી છે. આર્થાત્ કુલ ૧૪૮ પ્રકૃતિનો સમાવેશ થયો છે.

જેમાં જ્ઞાનાવરણની-૫, દર્શનાવરણની-૯, વેદનીયની-૨, મોહનીયની-૨૮, આયુષ્કની-૪, નામકર્મની-૯૩, ગોત્રકર્મની-૨, અન્તરાયની-૫, એરીતે કુલ-૧૪૮ કર્મ પ્રકૃતિ છે.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૨૨

□ [1] સૂત્રહેતુ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ પ્રકૃતિબંધ અને સ્થિતિબંધના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કર્યા પછી આ સૂત્ર થકી અનુભાવ કે રસબંધ ને જણાવેલ છે

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- * વિપાકોઽનુભાવ:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:-વિપાક: અનુભાવ:

□ [4] સૂત્રસાર:- વિપાક એ અનુભાવ છે [અર્થાત્-વિપાક એટલે કર્મના વિવિધ પ્રકારના ફળ આપવાની શક્તિ તે અનુભાવ [એટલે કે રસ] છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

વિપાક- ફળ આપવાની શક્તિ અનુભાવ- રસ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ્પષ્ટ કોઈ અનુવૃત્તિ આવતી નથી.

□ [7] અભિનવટીકા:- કર્મનો બંધ થતી વખતે તેના કારણભૂત કાષાયિક અધ્યવસાયના તીવ્ર-મંદ ભાવ પ્રમાણે દરેક કર્મમાં તીવ્ર-મંદ ફળ દેવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એ ફળ દેવાનું સામર્થ્ય તે અનુભાવ છે. અને તેનું નિર્માણ તે અનુભાવ બંધ છે.

આ વાતને સૂત્રકાર મહર્ષિ આ સૂત્ર થકી જણાવે છે. તેમનો મૂળભૂત આશય તો આ અધ્યાયમાં ચાર પ્રકારના બંધને જણાવવાનો છે. તેમાં પ્રકૃતિ અને સ્થિતિ એ બે બંધોનું વર્ણન પૂર્વે કરાયું છે. આ તથા હવે પછીના બે સૂત્રો થકી અનુભાવ બંધને કહે છે.

❖ વિપાક:- વિપચનં વિપાક: ,ઉદયાવલિકા પ્રવેશ

☆ કર્મણાં વિશિષ્ટો નાનાપ્રકારો વા પાકો વિપાક:

☆ કર્મોનો વિશિષ્ટ કે વિવિધ પ્રકારના જે ફળ, તેને વિપાક કહે છે. જે અપ્રશસ્ત પરિણામોનો તીવ્ર અને શુભ પરિણામોનો મંદ- હોય છે.

❖ અનુભાવ:- યથોક્ત કર્મોનું વિશેષ પ્રકારે અનુભવન તે અનુભાવ

☆ જે કરણભૂત બન્ધ -આત્મા થકી અનુભવાય તે અનુભાવ બંધ

☆ અનુગતો વા ભાવો અનુભાવ

☆ વિપાક એ જ અનુભાવ

❖ ભાષ્ય આદિને આધારે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ:-

(૧) પરિપાક, વિપાક, અનુભાવ, રસ, ફળ વગેરે શબ્દો એકાર્થક છે

(૨) કર્મબંધ વખતે કયું કર્મ તીવ્ર, મધ્યમ કે જઘન્ય ઇત્યાદિ કેવું ફળ આપશે એનો કર્મણુઓમાં રહેલ રસ કે અનુભાવને આધારે નિર્ણય તે અનુભાવ બંધ.

(૩) સર્વ સંપૂર્ણ કર્મ પ્રકૃતિઓનું જે ફળ હોય છે તેને વિપાક અથવા વિપાકોદય કહે છે. આનુનામ જ અનુભાવ છે.

* દિગમ્બર આમ્નાયમાં વિપાકોઽનુભવ: એ પ્રમાણે સૂત્ર રચના જોવા મળે છે.

(૪)વિ એટલે વિવિધ, અનેક પ્રકારનું અને પાક એટલે ફળ અથવા પરિણામ. બંધાયેલા કર્મોનું ફળ અનેક પ્રકારનું હોય છે તેથી તેને વિપાક કહેવામાં આવે છે.

(૫)આ વિપાક ના વૈવિધ્યને જણાવવા ભાષ્યમાં લખ્યું છે કે તથા ચ અન્યથા ચ- એટલે કે- જે પ્રકારના અધ્યવસાય થકી જેવા ભાવથી કર્મ બંધાયું હોય તે કર્મ તેવાજ પ્રકારે પણ ભોગવાય છે અને બીજા પ્રકારે પણ ભોગવાય છે.

(૬)જે સમયે જીવ આ કર્મોના વિપાકનો અનુભવ કરે છે, તે સમયે જ કર્મના હેતુ વડે અથવા કર્મનાનિમિત્ત થી અનાભોગ પૂર્વક જ કર્મોનું સંક્રમણ પણકરે છે.

આ સંક્રમણ એટલે એક ઉત્તર પ્રકૃતિનું તે જ મૂળ પ્રકૃતિ ની બીજી ઉત્તર પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન પામવું તે

(૭)આવું સડક્રમણ મૂળ પ્રકૃતિમાં કદાપી થતું નથી

(૮)આવું સડક્રમણ ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાંજ થાય છે અર્થાત્ એક મૂળ પ્રકૃતિની ઉત્તર પ્રકૃતિ નું પરસ્પર એકમેકમાં સંક્રમણ થાય છે. જેમ કે જ્ઞાનાવરણ ની પાંચ પ્રકૃતિ છે તો તેમાં મતિજ્ઞાનાવરણ નું શ્રુતજ્ઞાનાવરણમાં કે શ્રુતજ્ઞાનાવરણનું મતિજ્ઞાનાવરણમાં ઇત્યાદિ એક ઉત્તર પ્રકૃતિનું બીજી ઉત્તર પ્રકૃતિમાં સંક્રમણ થાય છે. આ રીતે જ્ઞાનાવરણની પાંચેપાંચ ઉત્તર પ્રકૃતિનું અન્યોન્ય તેમજ દર્શનાવરણની નવે પ્રકૃતિ ઓનું અન્યોન્ય એ રીતે સંક્રમણ થાય છે.

(૯)કોઈપણ એક મૂળ પ્રકૃતિનું બીજા માં કે એક મૂળ પ્રકૃતિની ઉત્તર પ્રકૃતિનું બીજી મૂળ પ્રકૃતિની ઉત્તર પ્રકૃતિમાં સંક્રમણ થતું નથી અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણનું દર્શનાવરણમાં કે દર્શનાવરણનું જ્ઞાનાવરણાદિમાં સંક્રમણ કદાપિ થતું નથી. કેમ કે વિપાકનું નિમિત્ત ભિન્ન જાતિય પ્રકૃતિ થવાથી આવું સંક્રમણ થઈ શકે નહીં.

(૧૦)ઉત્તર પ્રકૃતિમાં પણ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય ઉત્તર પ્રકૃતિઓનું પરસ્પર સંક્રમણ કદાપી થતું નથી.

એ જ રીતે સમ્યક્ત્વ નો સમ્યક્ મિથ્યાત્વમાં સંક્રમ થતો નથી પણ મિથ્યાત્વનું સમ્યક્ત્વ માં તથા સમ્યક્ મિથ્યાત્વ અર્થાત્ મિષ્ટ્ર માં સંક્રમણ થાય છે

એ જ રીતે આયુષ્કની પ્રકૃતિ નું નારક-તિર્યચ-મનુષ્ય અને દેવમાં પરસ્પર સંક્રમણ થતું નથી આ ત્રણેમાં સંક્રમણ ન થતું હોવાનું કારણ સ્વોપજ ભાષ્યમાં જણાવતા સૂત્રકાર મહર્ષિ એ લખ્યું કે “જાત્યન્તર અનુબન્ધ-વિપાકનિમિત્તાનિ અન્યજાતીકત્વાત્ એવ સડક્રમો ન વિદ્યોતે”

(૧૧) આ રીતે સંક્રમણમાં ત્રણ વિગતો જણાવી.

☆ મૂળ પ્રકૃતિઓનું કદાપી સંક્રમણ થતું નથી.

☆ જે મૂળ પ્રકૃતિઓની જે ઉત્તર પ્રકૃતિ હોય તેનું જ પરસ્પર સંક્રમણ થાય છે અન્ય ઉત્તર પ્રકૃતિ સાથે થતું નથી.

☆ આ નિયમ માં પણ કેટલાંક અપવાદ હોવાથી કોઈક કોઈક ઉત્તર પ્રકૃતિનું પણ સંક્રમણ થતું નથી.

પરંતુ સ્વોપજ ભાષ્યમાં જણાવ્યા મુજબ અપવર્તનં તુ સર્વાસાં પ્રકૃતીનાં વિદ્યોતે । અપવર્તનતો બધી જ પ્રકૃતિઓનું થઈ શકે છે. અપવર્તન એટલે કર્મસ્થિતિનું અલ્પીકરણ કરવું તે.

(૧૩)આ જ રીતે આત્મા આ રસબંધને કારણે દ્રઢ પ્રકૃતિને શિથીલ કે શિથીલ પ્રકૃતિને દ્રઢ પણ બનાવે છે

❁ સૂત્રનો સંકલિત અર્થ ત્મિન્ન રીતે:-

❖ કર્મોનું પાકવું તે અનુભાવ. પાકવા વખતે ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરીને કર્મો પોતાનો પાક-ફળ કેવા બતાવશે? જે મુજબનો બંધકાળે જે નિર્ણય થવો તેનું નામ અનુભાવ બંધ છે. એટલે કે ઉદય વખતે કર્મો શું અને કેવું તીવ્ર-તીવ્રતર, મંદ-મંદતર ફળ બતાવે તે અનુભાવ, અને તે જાતનો બંધકાળે નિર્ણય તે અનુભાવ બંધ.

❖ જે-જે કર્મ જે-જે જીવે બાંધેલું હોય છે. તે કર્મ તે જીવને અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. વિવિધ કર્મોને ભોગવવાનાં સ્વરૂપને તે તે કર્મોનો વિપાકોદય જાણવો.

❖ વિવિધ પ્રકારે કર્મોનું ઉદયમાં આવવું તેને અનુભાવ કહે છે. આશ્રવની વિશેષતા હોય છે એજ રીતે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અને ભવના નિમિત્તથી પણ વિપાકમાં વૈવિધ્ય હોય છે શુભ પરિણામના પ્રકર્ષ વખતે શુભ પ્રકૃતિમાં અધિક અને અશુભ પ્રકૃતિમાં ઓછો અનુભાવ [-રસ] પડે છે. અને અશુભ પરિણામનો પ્રકર્ષ હોય ત્યારે અશુભ પ્રકૃતિમાં અધિક અને શુભ પ્રકૃતિમાં ઓછો અનુભાવ બંધ થાય છે.

❁ જીવે બાંધેલા કર્મોમાં પરિવર્તન કઈ રીતે?

જીવ કોઈ પણ કર્મ બાંધે ત્યાર પછી એક આવલિકા કાળ ગયા પછી....

[આવલિકા કાળ:- એક કરોડ, સડસઠ લાખ, સીતોતેર હજાર, બસો સોળ - ૧, ૬૭, ૭૭, ૨૧૬ એટલી આવલિકા એક અંતર્મુહૂર્ત માં થાય અથવા તો અસંખ્ય સમયની એક આવલિકા થાય] જીવ પોતાના શુભાશુભ અધ્યવસાય કરણ વિશેષથી નીચે જણાવ્યા મુજબ આઠ પ્રકારના ફેરફારો કરે છે.

[૧]બંધનકરણ:- કર્મનો બંધ થયા પછી, તેના ચાર પ્રકારના બંધન-સ્પૃષ્ટ, બધ્ધ, નિધ્ધત, નિકાય-સંબંધ માં જે પ્રથમ કરણ કરે છે તે બંધન કરણ.

[૨]ગાઢ બંધ:- કર્મનો બંધ કર્યા પછી તેને નિધ્ધત કરણથી ગાઢ બંધન રૂપ કરવું તે ગાઢ અથવા ઘનીષ્ટ બંધ.

[૩]તીવ્રગાઢ બંધ:- કર્મનો બંધ કર્યા પછી નિકાચીત કરવાથી અર્થાત્ નિકાયના કરણથી તેને ગાઢ બંધન રૂપ કરે છે.

[૪]સંક્રમણ કરણ:- કર્મનો બંધ કર્યા પછી તેને સંક્રમણ કરણ થી મૂળ કર્મ પ્રકૃતિની ઉત્તર પ્રકૃતિઓનું પરસ્પર સંક્રમણ થાય છે.

આ સંક્રમણ કરણ વિશે આ પૂર્વે “ભાષ્ય આદિને આધારે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ” નામના મુદ્દા હેઠળ વિસ્તૃત વિવેચન આ અભિનવટીકામાં જ કરવામાં આવેલ છે.

[૫]ઉદ્વર્તના કરણ:- જીવ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોની સ્થિતિ અને રસમાં જેના વડે વધારો કરે છે તેનું નામ ઉદ્વર્તના કરણ.

[૬]અપવર્તના કરણ:- જીવ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોની સ્થિતિ અને રસમાં જેના વડે ઘટાડો કરે છે તેનું નામ અપવર્તના કરણ

[૭]ઉદીરણા:- જીવ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોનો ઉદયકાળ થયા પહેલા અર્થાત્ ઉદયવલિકામાં પ્રવેશ થયા પહેલાં, ઉદયાવલિકામાં ખેંચીલાવીને અર્થાત્ ઉદીરણા કરીને ભોગવવા યોગ્ય

બનાવે છે તેને ઉદ્દીરણા કરણ કહેવાય છે.

સામાન્ય ભાષામાં કહીએ તો કર્મોના ઉદયકાળ પહેલાં જ તેને ઉદય માં લાવીને તેને ભોગવવા યોગ્ય બનાવી દેવા.

[૮] ઉપશમન કરણ:- ઉદય માં આવવાને વખતે ઉદય માં ન આવે એવી રીતે અમુક વખત સુધી કર્મોને પરાણે શાંત પડ્યા રહેવું પડે છે

-આ ઉપશમનાકરણવિશેષથી જીવસત્તામાં રહેલ કર્મોને તથાસ્વરૂપે, ઉદયમાં આવતા રોકીને, તેમાંથી સ્થિતિ અને રસનો ઘટાડો કરી, તેને પ્રદેશોદય થી ભોગવવા યોગ્ય કરે છે.

આ રીતે ઉકત આઠે કરણોને લીધે કર્મોમાં જે ફેરફારો સત્તામાં થાય છે, તે થઈ ગયા બાદ ઉદય માં આવીને વિપાક રૂપે ભોગવાય છે.

અહીં કરણ-નો અર્થ-આત્માના અધ્યવસાયની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિ એવો થાય છે કે જેના આધારે આ ફેરફારો થઈ શકે છે.

એક જ કારણ જુદા જુદા કર્મોના પ્રકૃતિ-સ્થિતિ રસ અને પ્રદેશ એ ચારે બંધો ઉપર અસર કરે છે.

એકજ કારણ કોઈ પ્રકૃતિ બંધાવે, કોઈ સંક્રમાવે, કોઈના અપવર્તના, ઉદ્ભવર્તના કરી નાંખે, કોઈ ઉપશમે, કોઈની ઉદ્દીરણા થાય એવા અનેક પરિવર્તનો લાવે છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ભિન્ન ભિન્ન જીવોને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે કર્મો કરતા અને કર્મો ભોગવતાં જોઈએ છીએ, તે સઘળુંયે જીવે કર્મો બાંધ્યા પછી ઉપરના આઠ પ્રકારના કરણ વિશેષ થી કરેલા ફેરફારો સહિત ઉદયાવલિકામાં આવેલો કર્મોનો વિપાક જાણવો .

પણ એક વખત કર્મ ઉદયાવલિકામાં આવી જાય પછી તે કર્મમાં જીવ કંઈ ફેરફાર કરી શકાતો નથી તેને તથા સ્વરૂપે જીવે ભોગવવું પડે છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- આ સૂત્રનો આગમ સંદર્ભ હવે પછીના સૂત્ર:૨૨ માં છે.

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- કર્મના પ્રકૃતિ બંધને જણાવતા સૂત્રો- સૂત્ર:૮:૫ થી ૮:૧૪

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-પંચમ કર્મગ્રન્થ-ગાથા-૬૩

□ [9] પદ્ય:-

(૧) આ સૂત્રનું પ્રથમ પદ્ય સૂત્ર:૨૧ના પદ્ય સાથે મૂકાઈ ગયેલ છે

(૨) સૂત્ર ૨૧-૨૨-૨૩ ત્રણેનું સંયુક્ત પદ્ય

જુદાં જુદાં ફળ દે તે શક્તિ અનુભાવ કહેવાય છે

પ્રકૃતિને સ્વભાવ થકી તે વિવિધ કર્મો વેદે છે

તે વેદનથી થાય નિર્જરા પ્રકૃતિનો સંક્રમ થાતો

છતાં મૂળમાં રહે પ્રકૃતિ એ જ નિયમ સચવાતો

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્ર રસબંધનું જ નિરૂપણ કરે છે. પણ તેમાં અતિ મહત્વનો સ્મરણીય નિષ્કર્ષ એ છે કે આ રસબંધ થકી જ બાંધેલા કર્મો ગાઢ ચીકણા બને છે એક કર્મ બંધાય તેમાં જેટલી કાષાયિક તીવ્રતા ભળે, તેટલે અંશે એ કર્મ તીવ્ર વિપાકી બને છે.

શીથીલ પ્રકૃતિને ગાઢ બનાવે છે અલ્પ વિપાકીને અધિક વિપાકી બનાવે છે તે વાત

સમજી વિચારીને રસબંધ ઓછામાં ઓછો પડે તે બાબત ખ્યાલ રાખવો

અર્થાત્ આ સૂત્રનો મુખ્ય સાર હોય તો એ જ કે કર્મ પ્રકૃતિનો બંધતો થવાનો જ છે પણ તે થયા પછી તેને તે કર્મને અનુભાવ દ્વારા [વધારી-વધારીને] ગાઢ નબની જાય પણ પચ્યાતાપ થકી તેનો શક્ય તેટલો રસ ક્ષીણ થાય તેવા પ્રયાસો કરવાથી જ અંતે સમગ્ર કર્મ ક્ષીણ થઈ ને છેલ્લે મોક્ષ પ્રદાયક બનશે.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૨૩

□ [1] સૂત્રહેતુ:- ‘કયા કર્મનો વિપાક કયા રૂપે થાય છે’ એ વાત બતાવવાને માટે આ સૂત્રની રચના થયેલી છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- સ યથાનામ

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:-સ: યથાનામ

□ [4] સૂત્રસાર:- તે [અનુભાવ] યથાનામ [-જુદાં જુદાં કર્મની પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ પ્રમાણે] વેદાય છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સ- તે, અનુભાવ -(જે પૂર્વ સૂત્રમાં કહેવાએલ છે)

યથાનામ-ગતિ, જાતિ આદિ પોત-પોતાના નામ પ્રમાણે

□ [6] અનુવૃત્તિ:- વિપાકોઽનુભાવ: સૂત્ર-૮:૩૨

□ [7] અભિનવટીકા:- જે કર્મ પ્રકૃતિનું જે નામ છે, તે પ્રકૃતિ તે નામના અર્થ પ્રમાણે જ તે રસબંધ-કર્મફળ વિપાક ભોગવાય છે.

પૂર્વસૂત્રમાં જણાવેલ અનુભાવ શબ્દ અહીં સ સર્વનામ વડે જણાવેલો છે. તે અનુભાવ અવસર આવ્યે ફળ આપે છે પણ એ બાબતમાં એટલું જાણવું જરૂરી છે કે દરેક અનુભાવ અર્થાત્ ફલપ્રદશકિત પોતે જે કર્મનિષ્ઠ હોય, તે કર્મના સ્વભાવ અર્થાત્ પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ ફળ આપે છે. અન્ય કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે ફળ આપતી નથી.

જેમ કે જ્ઞાનાવરણ કર્મનો અનુભાવ તે કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે જ તીવ્ર કે મંદ ફળ ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે તે જ્ઞાનને આવૃત્ત કરવાનું કામ કરે છે પણ દર્શનાવરણ, વેદનીય આદિ અન્ય કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે ફળ આપતું નથી એટલે કે દર્શન શકિત ને આવૃત્ત કરતો નથી કે સુખ દુઃખનો અનુભવ આદિ કાર્ય ઉત્પન્ન કરતો નથી. એજ રીતે દર્શનાવરણનો અનુભાવ દર્શન શકિતને તીવ્ર કે મંદ પણે આવૃત્ત કરે છે, પણ જ્ઞાનનું આસ્થાદન આદિ અન્ય કર્મોના કાર્યોને કરતો નથી. આ વસ્તુ પ્રત્યેક કર્મના નામની સાર્થકતા પૂર્વક આ રીતે રજૂ કરી શકાય.

❖ જ્ઞાનાવરણ કર્મ:-

☆ અર્થ: જ્ઞાનાવરણ એટલે જ્ઞાનનું આવરણ. તેનું ફળ તે જ્ઞાનનો અભાવ ઓછાપણું આવવું તે.

☆ વિપાક :- જ્ઞાનાવરણ કર્મ જીવના જ્ઞાનગુણને આવૃત્ત કરે છે

☆ ઉપમા થકી સમજૂતી:- જ્ઞાનાવરણ કર્મ આંખે બાંધેલા પાટા સમાન છે. આંખે

પાટો બાંધવાથી જેમ કોઈ ચીજ દેખાતી નથી - જણાતી નથી, તેમ આત્માના જ્ઞાનરૂપ નેત્રને જ્ઞાનાવરણકર્મરૂપ પાટો આવી જવાથી આત્મા જાણી શકતો નથી તથા જેમ પાટો જાડો તેમ ઓછું દેખાય અને જેમ પાટો પાતળો તેમ વધુ દેખાય છે. એ જ રીતે જ્ઞાનાવરણનું કર્મ આવરણ જેમ જેમ વધુ તેમ તેમ ઓછો બોધ થાય અને જેમ જેમ આ આવરણ ઓછું તેમ-તેમ વધારે બોધ થાય છે. પણ આત્મા કદી સર્વદા જ્ઞાનરહિત બનતો નથી.

[૨] દર્શનાવરણ કર્મ:-

☆ અર્થ:-દર્શનાવરણ એટલે દર્શન નું આવરણ. તેનું ફળ તે દર્શન અર્થાત્ સામાન્ય બોધનો અભાવ એટલે કે ઓછાંપણું હોય તે.

☆ વિપાકદર્શનાવરણ જીવના દર્શનગુણને આવૃત્ત કરે છે

☆ ઉપમાથકી સમજૂતી:-દર્શનાવરણ કર્મ પ્રતિહાર એટલે કે દ્વારપાળની સમાન છે. જેમ દ્વારપાળ રાજ્ય સભામાં આવતી વ્યક્તિને રોકી રાખે તો તેને જેમ રાજાનાં દર્શન થતાં નથી, તેમ દર્શનાવરણ થી જીવ વસ્તુને જોઈ શકતો નથી અર્થાત્ સામાન્ય બોધ રૂપ જ્ઞાનને કરી શકતો નથી.

[૩] વેદનીય કર્મ:-

☆ અર્થ:- વેદનીય એટલે સુખ કે દુઃખનું વેદન કરાવે તે.

☆ વિપાકઆ કર્મ જીવનો મુખ્ય ગુણ જે પોતાના સ્વગુણ પર્યાયમાં અવ્યાબાધપણે પરિણામ પામી તેનું વેદન કરવાનો છે તેને આવૃત્ત કરીને, આ વેદનીય કર્મ પર પુદ્ગલધર્મના-સંયોગ વિયોગનું વેદન કરાવી સુખ દુઃખ ઉપજાવે છે.

☆ વેદનીય કર્મ મધ વડે લેપાયેલી તલવારની તીક્ષ્ણ ધાર સમાન છે. કેમ કે ચાટતા પ્રથમ સ્વાદ લાગે, પણ પરિણામે જીભ કપાતાં પીડા થાય. તેમ આ વેદનીય કર્મ દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે અને તેનાથી થતો સુખનો અનુભવ પણ પરિણામે દુઃખ આપનારો થાય છે.

[૪] મોહનીય કર્મ:-

☆ અર્થ:- મોહનીય એટલે મોહ કે મુંઝવણ, જીવનું આવી મુંઝવણ થકી શ્રદ્ધા અને વિરતિ વેગેરેનું અભાવ કે ઓછાપણું તે મોહનીય.

☆ વિપાક:- મોહ ઉપજાવે છે એટલે આત્મત્વ અને જડત્વમાં ભ્રાંતિ ઉપજાવી સ્વ-પરના વિવેકનું ભાન ભૂલાવી, આત્માને જડત્વના ભોગ-ઉપભોગ તરફ આકર્ષી તેના શુભા શુભ સંયોગ વિયોગમાં રતિ-અરતિ ઉપજાવી રાગ-દ્વેષ કરાવે છે.

☆ ઉપમા વડે સમજૂતી:- મોહનીય કર્મ મદિરા સમાન છે. જેમ મદિરાનું પાન કરવાથી માણસ વિવેક રહિત બની જાય છે. હિતાહિત નો વિચાર પણ કરી શકતો નથી. એથી અયોગ્ય ચેષ્ટા કરે છે. તેમ મોહનીય કર્મના યોગે જીવ વિવેક રહિત બને છે, અને આત્મા માટે હેય શું છે? ઉપાદેય શું છે? ઈત્યાદિ વિચાર કરી શકતો નથી. પરિણામે (આત્માનું અહિત કરનારી એવી) અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે.

[૫] આયુષ્ય કર્મ:-

☆ અર્થ:- एति अनेन गत्यन्तराणि इति आयुः । જેને લીધે નરકાદિ ગતિના જીવનની પ્રાપ્તિ થાય તે આયુષ્ય કર્મ.

☆ વિપાક:- જે ગતિમાં જીવ ઉત્પન્ન થયો હોય [-જન્મ પામ્યો હોય] તે ગતિમાં તે જીવને આયુષ્ય પર્યન્ત [-જેલની માફક] તે ગતિ માં રહેવું પડતું હોય છે. પછી અનિચ્છાએ પણ જવું પડે છે તેથી આ કર્મ જીવના અક્ષયસ્થિતિ ગુણનો ઘાત કરે છે.

☆ ઉપમા વડે સમજૂતી:- આયુષ્ય કર્મ બેડી કે કેદખાના સમાન કહ્યું છે. જેમ બેડીમાં જકડાયેલો કે કેદખાનામાં પડેલો જીવ અન્યત્ર જઈ શકતો નથી તેમ આયુષ્ય રૂપ બેડીથી બંધાયેલો કેદખાનામાં પડેલો જીવ વર્તમાન ગતિનું આયુષ્ય પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી બીજી ગતિમાં જઈ શકતો નથી.

[૬] નામકર્મ:-

☆ અર્થ:- નમ્યતે વા પ્રહવીક્રિયતેઽનેન ઇતિ નામ-જેને લીધે આત્માને શરીર આદિની પ્રાપ્તિ થી નામધારણ કરવું પડે છે તે નામકર્મ.

☆ વિપાક:-આ નામકર્મના ઉદયથી જીવને અનેક પ્રકારના સ્વરૂપો ધારણ કરવા પડતા હોવાથી તેના અનેક નામો છે. વળી આત્માના અરૂપી પાણાના ગુણનું આ ઘાતક કર્મ છે.

☆ ઉપમા વડે સમજૂતી:- નામકર્મ ચિત્રકાર સમાન છે જેમ ચિત્રકાર મનુષ્ય, હાથી આદિના જૂદા જૂદા ચિત્રો -આકારો બનાવે છે. તેમ નામ કર્મ અરૂપી એવા આત્માના ગતિ જાતિ શરીર વગેરે અનેક રૂપો તૈયાર કરે છે

[૭] ગોત્ર કર્મ:-

☆ અર્થ જેના લીધે આત્મા ઉચ્ચ-નીચ લક્ષણ વાળા ગોત્રની પ્રાપ્તિ કરે છે તેને ગોત્ર કર્મ કહેવાય છે.

☆ વિપાક:-આ કર્મના ઉદયથી જીવનો પોતાનો અગુરુલઘુ ગુણ અવરાય જાય છે પરિણામે તેને ઉચ્ચ અથવા નીચ સ્થાનમાં જન્મ લેવો પડે છે.

☆ ઉપમા વડે સમજૂતી:- ગોત્ર કર્મ કુંભાર સમાન છે. જેમ કુંભાર સારા અને ખરાબ બે જાતના ઘડા બનાવે છે, જેમાં સારા ઘડાની કળશ રૂપે સ્થાપના થાય છે ખરાબ ઘડાઓ દારુ વગેરે ભરવાથી નિંદ્ર બને છે, તેમ ગોત્ર કર્મના યોગે ઉચ્ચ-નીચ કુળમાં જન્મવાથી જીવની પણ ઉચ્ચ નીચ આદિ રૂપે ગણતરી થાય છે.

[૮] અંતરાય કર્મ:-

☆ અર્થ:-દાનાદિ પાંચે લબ્ધિમાં અંતરાય ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી તેને અંતરાય કર્મ કહે છે.

☆ વિપાક :- અનંતવીર્ય નામના ગુણનું આવરણ કરે છે, જીવને પ્રાપ્ત અનુકુળ ગુણ સામગ્રી ધર્મનો યોગ તેમજ ભોગો-પભોગ કરવામાં અટકાયત કરે છે અર્થાત્ રોકે છે.

☆ ઉપમા વડે સમજૂતી:- અંતરાય કર્મ ભંડારી સમાન છે. જેમ દાન કરવાની ઈચ્છા વાળા રાજા આદિને તેનો લોભી ભંડારી દાન કરવામાં વિઘ્ન કરે છે તેમ અંતરાય કર્મ દાનાદિમાં વિઘ્ન કરે છે.

આ રીતે આઠે કર્મ પોતાના નામ મુજબ જીવને વિપાક [ફળ] આપે છે.

❖ વિશેષ:-

સ:- સ: શબ્દથી પૂર્વના સૂત્રની અનુવૃત્તિ લેવાની છે.

સ-વિપાક ઉક્તલક્ષણો અર્થાત્ પૂર્વસૂત્ર:૨૨ માં જે વિપાક ની વ્યાખ્યા કરી તે શબ્દનું અહીં અનુવર્તન થાય છે.

યદ્ યસ્ય નામ સંજ્ઞાન્તરં કર્મણઃ તત્ તથા નામાનુરૂપમેવ વિપચ્યતે ।

☆ યથાનામ-સ્વનામ પ્રમાણે મતલબ જે કર્મનું જે નામ છે તે કર્મ તે નામ મુજબનું જ ફળ આપે છે. જેમ જ્ઞાનમ્ આત્રિયતે યેન તત્ જ્ઞાનાવરણ । એ રીતે સર્વકર્મોની સાર્થ વ્યાખ્યા ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે.

❁ સારાંશ:- ઉક્ત સૂત્રમાં કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે ફળ આપવાનો જે નિયમ જણાવ્યો છે તે નિયમ મૂળકર્મપ્રકૃતિમાં જ લાગુ પડે છે. ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં લાગુ પડતો નથી. આ વાત પૂર્વસૂત્રમાં સંક્રમણકરણની વ્યાખ્યામાં પરોક્ષ પણે જણાવવામાં આવી છે.

કારણ કે કોઈપણ કર્મની એક ઉત્તરપ્રકૃતિ પાછળથી અધ્યવસાયના બળે તેજ કર્મની બીજી ઉત્તરપ્રકૃતિ સ્વરૂપે બદલાઈ જતી હોવાથી, પ્રથમનો અનુભાવ બદલાયેલી પ્રકૃતિ અનુસાર તીવ્ર કે મંદ ફળ આપે છે.

-જેમ કે મતિજ્ઞાનાવરણ જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ આદિ સજ્જાતિય પ્રકૃતિ રૂપે સંક્રમણ પામે ત્યારે મતિજ્ઞાનાવરણનો અનુભાવ પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ આદિના સ્વભાવ પ્રમાણે જ શ્રુતજ્ઞાન ને કે અવધિ જ્ઞાનને આવૃત્ત કરવાનું કામ કરે છે.

-અલબત્ત દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય અથવા નરકાદિ ચાર આયુકર્મ પરસ્પર કદાપી સંક્રમણ પામતાનથી તે વાત અત્રે નોંધ પાત્ર છે. તેથી તે ઉત્તરપ્રકૃતિતો યથાનામ જ ફળ આપવાની છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર-૨૨ તથા ૨૩ નો સંયુક્ત સંદર્ભ-

સુક્કડદુક્કડાણં કમ્માણં ફલવિવાગે સમ. વિપાકશ્રુત વર્ણને સૂ. ૧૪૬-૧
 एवं सव्वेसिं चैव कम्माणं ❁ उक्त.अ.३३, गा.३७

☆ સૂત્રપાઠ સંબંધ:- આ બધા કર્મોનો અનુભાવ તે તે કર્મોનો ફળ વિપાક છે.

☆ તત્વાર્થસંદર્ભ:- [આદ્યો] જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુનામગોત્રાન્તરાયા સૂત્ર.૮:૫

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-પાંચમો કર્મગ્રન્થ-“૨સબંધ”

□ [9] પદ:-

(૧) સૂત્ર-૨૩ અને સૂત્ર-૨૪ નું સંયુક્ત પદ:-
 નામ જેવા કામ સર્વે કર્મ ઉદયે થાય છે
 હસતે મુખે કે રૂદન કરતાં કર્મસવિ વેદય છે
 કર્મ જે-જે ભોગવાય નાશ તેનો થાય છે
 તપશુષ્ઠિ વિણ નિર્જરાએ નિષ્કામ કહેવાય છે

(૨) આ સૂત્રનું બીજું પદ પૂર્વ સૂત્ર:૩૭ માં કહેવાઈ ગયેલ છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ આ સૂત્ર થકી કર્મના વિપાક અર્થાત્ ફળના સ્વરૂપને જણાવે છે. આઠે પ્રકારના કર્મો પોત-પોતાના નામ અનુસાર ફળને દેનારા કહ્યા છે તે મુજબ જ્ઞાનાવરણ જ્ઞાનને ઢાંકે અને દર્શનાવરણ દર્શનને ઢાંકે વગેરે અર્થોનું નિવેદન પણ

કર્તુ. પરંતુ નિષ્કર્ષ માટે જો મહત્વનો કોઈ મુદ્દો હોય તો તે એ છે કે “કોઈપણ કર્મનો વિપાક જીવે અવશ્ય ભોગવવો પડે છે”.

આ વિપાક સુખ સ્વરૂપ પણ હોઈ શકે દુઃખ સ્વરૂપ પણ હોઈ શકે આપણે સમજવા જેવી હકીકત સુખ અને દુઃખ નથી પણ આ સુખ કે દુઃખ એ કર્મનો જ વિપાક છે તે વાત સ્પષ્ટીય છે.

જીવને સુખ ગમે છે, તેની દોડ પણ સુખ પાછળની છે પણ જે સુખને આપણે પંસદ કરી રહ્યા છીએ તે તો કર્મનો શુભ વિપાક જ છે. ખરેખરું સુખ શુભવિપાકમાં નહીં પણ કર્મ-વિપાકના સર્વથા અભાવમાં રહેલું છે. અને જીવ જ્યારે સર્વથા કર્મથી મુક્ત થવાનો પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે તેના જ ફળ સ્વરૂપે સાચા સુખને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૨૪

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પૂર્વસૂત્રમાં કર્મો ફળ આપે છે તે જોયુ, પણ ફળ આપ્યા પછી કર્મોનું શું થાય છે? તે આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- તત્ત્વચનિર્જરા

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- તત: ચ નિર્જરા

□ [4] સૂત્રસાર:- ત્યાર પછી નિર્જરા થાય છે.

[અર્થાત્ કર્મોનું ફળ મળ્યા પછી કર્મોની નિર્જરા થાય છે¹

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

તત:- ત્યાર પછી, કર્મના વેદન કે વિપાક પછી

ચ - આ ચ નિર્જરાના અન્ય હેતુને સૂચવે છે.

નિર્જરા - નિર્જરા, કર્મનું ખરી જવું તે.

□ [6] અનુવૃત્તિ:- વિપાકોઽનુભાવ: સૂત્ર-૮:૨૨ થી વિપાક:

□ [7] અભિનવટીકા:- અનુભાવ પ્રમાણે કર્મનું તીવ્ર કે મંદ ફળ વેદાયું એટલે તે કર્મ આત્મપ્રદેશ થી છુંટું જ પડે છે. સંલગ્ન રહેતું નથી. એ જ વસ્તુને કર્મ નિવૃત્તિ કે નિર્જરા કહેવાય છે. આ જ વાતને સૂત્રકારે અહીં સૂત્ર થકી જણાવી છે.

સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યાનુસાર આ સૂત્રની વ્યાખ્યા ત્રણ અલગ અલગ પદોમાં રજૂ કરી શકાય છે (૧) તત: (૨) નિર્જરા (૩) ચ

❖ તત: એટલે તસ્માત્ તેથી, ત્યાર પછીથી.

☆ કર્મના વિપાક લક્ષણરૂપ અનુભાવ થાય પછી અર્થાત્ કર્મોનું ફળ મળ્યા પછી કે કર્મોના વિપાકનું વેદન થયા પછી.

☆ આ અનુભાવ કે વેદન પછી શું થાય છે?

-જ્ઞાનવરણ આદિ આઠ કર્મની નિર્જરા થાય છે. એટલે કે આત્મપ્રદેશ થી આ કર્મો ખરી પડે છે. આ વાત શબ્દથી કહી છે.

❖ **નિર્જરા** :- નિર્જરા એટલે કર્મોનું ખરી જવું તે.

☆ નિર્જરા શબ્દના ક્ષય અને વેદન બે પર્યાયો સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં કહેલા છે.

☆ નિર્જરણં નિર્જરા-અર્થાત્ નિર્જરવું , હાની થવી તે.

☆ ક્ષય:-ક્ષય, વિનાશ, કર્મપરિણતે: વિગમ:

☆ વેદના:- વેદન, રસનો અનુભવ કરવો, કર્મફળ કે કર્મ પરિણામ ના ભોગની સમાપ્તિ થવી તે.

☆ નિર્જરા ના બે ભેદ:- વિપાકજા, અવિપાકજા

(૧)વિપાક જન્ય નિર્જરા:- વિપાક એટલે ઉદય

☆ આ નિર્જરા કર્મના ફળના વેદનથી થાય છે

☆ જેમ જાડ ઉપર રહેલી કેરી કાળે કરી સ્વાભાવિક રીતે પાકે છે. તેમ કર્મની સ્થિતિ પરિપાક થવાથી સ્વાભાવિક રીતે ઉદયમાં આવી પોતાનું ફળ આપી છૂટા પડી જાય છે. આ રીતે કર્મના છૂટા પડવા રૂપ નિર્જરાને વિપાકજ નિર્જરા કહેવામાં આવે છે.

☆ સંસાર સમુદ્રમાં ડૂબતા જીવોને વિપાક કાળ પ્રાપ્ત થયે શુભાશુભ કર્મનું ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશવું અને તેના ફળના ઉપભોગ થી સ્થિતિ ક્ષય થવાથી, કર્મ થકી જે નિવૃત્તિ થવી તેને વિપાકજન્ય નિર્જરા કહે છે.

(૨)અવિપાકજ નિર્જરા:-

☆ તપના બળ થી અનુભવાવાનુસાર ફળ આવ્યા પહેલાંજ કર્મનું આત્મપ્રદેશ થી છુંટું પડવું તે અવિપાકજા નિર્જરા.

☆ જેમ કેરી આદિને ઘાસ વગેરેમાં નાખીને જલ્દી પકાવવામાં આવે છે, તેમ કર્મની સ્થિતિનો પરિપાક ન થયો હોય, પણ તપ વગેરેથી તેની સ્થિતિ ઘટાડીને જલ્દી ઉદયમાં લાવીને ફળ આપવા સન્મુખ કરવાથી જે નિર્જરા થાય તે અવિપાકજ નિર્જરા.

☆ જે કર્મનો વિપાકકાળ પ્રાપ્ત થયો નથી, તો પણ ક્રિયા વિશેષનન્નસામર્થ્ય થી ઉદીરણા દ્વારા ખેંચીને તે કર્મનો ઉદયવલિકામાં પ્રવેશ કરાવી ઉદયકાળ પહેલાંજ ભોગવવું કે તે કર્મનું વેદન કરવું તેને અવિપાકજ નિર્જરા કહેવાય છે.

❖ **ચ** શબ્દ હેત્વન્તર અર્થાત્ નિર્જરાના અન્યહેતુઓને સૂચવવા . માટે સૂત્રમાં પ્રયોજાયેલ છે

☆ જેમ કે આગામી અ.૧ ના સૂત્ર.૩ માં તપસા નિર્જરા ચ એમ કહ્યું. આ સૂત્રાનુસાર તપ વડે પણ નિર્જરા થાય છે

આ રીતે બારે પ્રકારનો તપ પણ નિર્જરાનો હેતુ હોઈ શકે છે તેથી નિમિત્તાન્તર અર્થાત્ નિર્જરાના અન્યહેતુની સંભાવના પ્રગટ કરવાને માટે સૂત્રકારે “ચ” શબ્દને પ્રયોજેલ છે.

❖ **વિશેષ:-** સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ “તેથી” અને “બીજા કારણોથી” કર્મની નિર્જરા થાય છે. આ નિર્જરાને બીજી રીતે પણ બે ભેદે ઓળખવામાં આવે છે. (૧)અકામ નિર્જરા (૨)સકામ નિર્જરા

☆ **અકામનિર્જરા:-** એટલે વિપાકજા નિર્જરા-કર્મો સ્વાભાવિક રીતે તેની સ્થિતિ મુજબ ઉદયમાં આવે અને આત્મ પ્રદેશ થી છૂટા પડે અર્થાત્ ઝરી જાય કે ખરી જાય તે અકામ નિર્જરા

☆ **સકામ નિર્જરા:-** એટલે અવિપાકજા નિર્જરા. તપોબળથી થતી નિર્જરા .

-વિશેષ ખુલાસો કરીએ તો કર્મ નિર્જરાના હેતુ પૂર્વક કરાતો બારમાંથી કોઈ એક કે

વધુ પ્રકારનો તપ અને તેથી થતી નિર્જરાને સકામ નિર્જરા કહી છે.

❁ પ્રશ્ન:-આ સૂત્રમાં જ તતો નિર્જરા તપસા ચ એરી તે કથન કર્યું હોત તો? એક તો તપ-નિર્જરાનો હેતુ છે તે સ્પષ્ટ થઈ જાત અને બીજું અધ્યાય-૮માં તપસા નિર્જરા સૂત્ર ન બનાવવું પડત.

સમાધાન:-તપને સંવરના પ્રકરણમાં મૂકવાનું કારણ એ છે કે ત્યાં તપસા શબ્દ ફક્ત નિર્જરા સાથે સંકડાયેલ નથી, પણ સંવર સાથે પણ સંકડાયેલ છે. મતલબ તપથી નિર્જરા પણ થાય અને સંવર પણ થાય. તદુપરાંત તપને સંવર તથા નિર્જરાના પ્રધાન સાધન તરીકે પણ જણાવવાનો હેતુ છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- ઉદીરિતા: વેદિતાષ્ચ નિજીર્ણા: ❁ ભગ.શા.૧,૩.૧,સૂ.૧૧

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-તપસા નિર્જરા ચ સૂત્ર. ૧:૩

□ [9] પદ:-

આ સૂત્રના બંને પદો પૂર્વ સૂત્રોમાં કહેવાઈ ગયા છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- નિષ્કર્ષ માટે આ એક ખૂબ જ સુંદર સૂત્ર છે. તેમાં કર્મ નિર્જરા માટેના બે રસ્તા ચીંધવામાં આવ્યા છે એક તો તેનો સમય પાકે ત્યારે ફળ આપીને નિર્જરવું અને બીજું ઉદીરણા કરીને તેની સ્થિતિનો પરિપાક થયા પહેલા ખેંચીને નિર્જરા કરવી.

પ્રથમ નિર્જરા તે પ્રત્યેક જીવને ઈચ્છા હોય કે ન હોય થવાની જ છે તેમાં શંકા નથી પણ તે નિર્જરા મોક્ષના હેતુભૂત કહી નથી. જો મોક્ષની જ ઈચ્છા હોય તો પ્રત્યેક કર્મને ખતમ કરવા માટે જીવે પુરુષાર્થ કરવો જ પડે છે. તે માટે સમ્યક્તપ એક ઉત્તમોત્તમ સાધન કહેલું છે. આ ઉત્તમોત્તમ સાધન ના ઉપયોગ દ્વારા આત્મપ્રદેશ સાથે ક્ષીર-નીર બની ગયેલા પ્રત્યેક કર્મને-કાર્મણ વર્ગણને ખેંચી ખેંચીને સાફ કરી નાખવી, એજ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

આ રીતે કર્મની સતત નિર્જરા કરતી વખતે કર્મવૃક્ષ ને નિર્બિજ કરી દેવું અર્થાત્ તેના બીજને સમૂળગું બાળી નાખવું કે જેથી ફરી કર્મવૃક્ષ ઉગે જ નહીં તે સકામ નિર્જરા કે અવિપાકજા નિર્જરા માં પ્રધાન ધ્યેય હોવું જોઈએ- તો જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૮-સૂત્ર: ૨૫

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પ્રકૃતિ-સ્થિતિ અને રસબંધને જણાવ્યા પછી આ સૂત્ર થકી પ્રદેશબંધને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *નામપ્રત્યયા: સર્વતો યોગવિશેષાત્ સૂક્ષ્મૈકક્ષેત્રાવગાઢસ્થિતા: સર્વાત્મપ્રદેશેષ્વનન્તાનન્તપ્રદેશા:

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- નામ-પ્રત્યયા: સર્વત: યોગ-વિશેષાત્ સૂક્ષ્મ - એક ક્ષેત્ર - અવગાઢ - સ્થિતા: સર્વ - આત્મ - પ્રદેશેષુ અનન્તાન્ત - પ્રદેશા:

□ [4] સૂત્રસાર:- નામ પ્રત્યય [અર્થાત્ કર્મ પ્રકૃતિના કારણભૂત, સૂક્ષ્મ, એકક્ષેત્રને અવગાહીને રહેલા, અને અનંતાનંત પ્રદેશવાળા કર્મ પુદ્ગલો યોગ વિશેષથી બધી તરફથી

*દિગમ્બર આન્નાયમાં નામપ્રત્યયા: સર્વતો યોગવિશેષાત્ સૂક્ષ્મૈકક્ષેત્રાવગાઢસ્થિતા: સર્વાત્મપ્રદેશેષ્વનન્તાનન્તપ્રદેશા: એ પ્રમાણે સૂત્ર રચના થયેલી છે.

બધાં આત્મ પ્રદેશોમાં બંધાય છે

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

નામ-કર્મ પ્રકૃતિ

પ્રત્યયા: -કારણભૂત

સર્વત-બધી દિશાએથી

યોગવિશેષાત્-મન, વચન, કાયયોગ થી

સૂક્ષ્મ-બાદર નહીં તે

એકક્ષેત્રાવગઢ-એકને ક્ષેત્ર ને આશ્રીને

સર્વાત્મપ્રદેશોષુ-બધાં આત્મ પ્રદેશોમાં

અનન્તાનન્ત પ્રદેશા:-અનંતાનન્ત પ્રદેશવાળા કર્મ પુદ્ગલો

□ [6] અનુવૃત્તિ:-સ્પષ્ટ કોઈ અનુવૃત્તિ નથી

□ [7] અભિનવટીકા:-પ્રદેશબંધ ના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવા આ સૂત્રની રચના કરવામાં

આવી છે. આ પ્રદેશ બંધ એ એક જાતનો સંબંધ છે. અને તે સંબંધના કર્મ સ્કન્ધ અને આત્મા એ બે આધાર છે. તત્સમ્બંધે આઠ પ્રશ્ન અને તેના ઉત્તરપૂર્વક પ્રસ્તુત સૂત્રમાં રજૂઆત કરવામાં આવેલી છે.

પ્રશ્ન: ૧ જ્યારે કર્મ સ્કન્ધ બંધાય છે ત્યારે તેમાંથી શું બને છે?

અર્થાત્ શું નિમાર્ણ થાય છે? -અથવા

☆ પ્રદેશ-કર્મદલિકો કોનું કારણ છે? અર્થાત્ પ્રદેશો થી શું કાર્ય થાય છે?

પ્રશ્ન: ૧નું સમાધાન:-

☆ આત્મપ્રદેશો સાથે બંધાતા પુદ્ગલ સ્કન્ધોમાં કર્મભાવ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણત્વ આદિ પ્રકૃતિઓ બને છે. એટલે કે તેવા સ્કન્ધોમાં તે પ્રકૃતિઓનું નિમાર્ણ થાય છે તેથી જ એ સ્કન્ધોને બધી પ્રકૃતિઓ નું કારણ કહેવામાં આવ્યા છે.

☆ પ્રદેશોએ નામના કારણ છે. એટલે કે કર્મોના જ્ઞાનાવરણીય આદિ જે સાર્થક નામો છે. તેના કારણ છે. કર્મોના તેમના ફળ આપવાના સ્વભાવ નક્કી થાય છે અને એ અનુસારે તે કર્મપ્રદેશોનું નામ પડે છે.

જેમ કે જે કર્મપ્રદેશમાં જ્ઞાનગુણને આવરવાનો સ્વભાવ નક્કી થાય છે તે કર્મપ્રદેશોનું જ્ઞાનાવરણ એવું નામ નક્કી થાય છે. જે કર્મપ્રદેશો માં દર્શનગુણ આવરવાનો સ્વભાવ નક્કી થાય છે તે કર્મપ્રદેશો નું દર્શનાવરણ એવું નામ પડે છે.

આ રીતે પ્રદેશોમાં સ્વભાવ તથા સ્વભાવ પ્રમાણે નામ નક્કી થાય છે. પ્રદેશો વિના સ્વભાવ કે નામ નક્કી થઈ શકે નહીં માટે પ્રદેશો નામનાં અથવા સ્વભાવના એટલે કે પ્રકૃતિના કારણ છે.

આ ઉત્તર આપણને સૂત્રમાં રહેલા નામપ્રત્યયા: શબ્દથી મળે છે ‘‘નામ’’ એટલે તે તે કર્મનું સાર્થક નામ અથવા સ્વભાવ અને પ્રત્યય એટલે કારણ અર્થાત્ ‘‘કર્મ પ્રકૃતિના કારણભૂત’’

નામપ્રત્યયા: પુદ્ગલા: બધ્યન્તે । નામ પ્રત્યય ઇષાં તે ઇમે નામ પ્રત્યયા: । નામનિમિતા નામ હેતુકા નામ કારણા इत्यर्थ ।

પ્રશ્ન: ૨ પ્રથમ પ્રશ્નમાં કહ્યા તે સ્કન્ધો ઉંચા, નીચા કે તીરછામાંથી કયા આત્મ પ્રદેશો વડે ગ્રહણ થાય છે? અથવા

☆ જીવ પ્રદેશોને [-અર્થાત્ કર્મ પુદ્ગલો ને] સર્વદિશામાંથી ગ્રહણ કરે છે કે કોઈ એક દિશામાંથી ?

પ્રશ્ન: ૨ નું સમાધાન:-

☆ ઉંચે નીચે અને તીરછે એમ બધી દિશાઓમાં રહેલા આત્મ પ્રદેશો વડે કર્મસ્કન્ધો

બ્રહ્મણ થાય છે, કોઈ એકજ દિશામાં રહેલા આત્મ પ્રદેશો વડે નહીં.

☆ જીવ ચાર દિશા, ચાર વિદિશા, ઉર્ધ્વદિશા અને અધોદિશા એ દશે દિશામાંથી કર્મપુદ્ગલો ને બ્રહ્મણ કરે છે.

આ ઉત્તર સૂત્રમાં રહેલા સર્વતઃ શબ્દ થી મળે છે.

☆ સર્વતઃ તિર્યગૂર્ધ્વમધ્યચ્ચ બધ્યન્તે ।

સિદ્ધસેનીયટીકામાં જણાવ્યા મુજબ અહીં સર્વતઃ શબ્દના બેઅર્થો થાય છે જે ઉક્ત વ્યાખ્યામાં રજૂ કર્યા છે

(૧) આ પુદ્ગલ તિર્યક્ ઉર્ધ્વ અને અધઃ બધી તરફ થી બંધાય છે અર્થાત્ આત્મા આઠે દિશા તથા ઉર્ધ્વ અને અધઃ એ બધી દિશાઓમાંથી કર્મપુદ્ગલો ને બ્રહ્મણ કરે છે. એટલે કે કોઈ એક દિશામાં રહેલા જ પુદ્ગલો નહીં પણ બધી દિશામાં અવસ્થિત સ્કન્ધોનું બ્રહ્મણ થાય છે.

(૨) બીજા કેટલાંક એવો અર્થ કરે છે કે:- સર્વતઃ એટલે સર્વે: આત્મપ્રદેશૈઃ કર્મપુદ્ગલાન્ ગૃહ્ણાતિ । અર્થાત્ સઘળા આત્મ પ્રદેશો વડે તે કર્મપુદ્ગલો ને બ્રહ્મણ કરે છે .

અહીં વૃત્તિકારનું કહેવું એ છે કે પ્રથમ અર્થમાં સર્વ શબ્દને સપ્તમ્યન્ત તસ્ પ્રત્યય લાગે છે અને જો બીજો અર્થ સ્વીકારીએ તો સર્વતઃ શબ્દ તૃતીયાન્ત પ્રત્યય વાળો છે તેવું સમજાય છે.

પ્રશ્ન: ઉબધાં જીવોનો કર્મબંધ સમાન છે કે અસમાન ? જો અસમાન હોય તો કયા કારણથી અસમાન છે? અથવા જીવ દરેક સમયે સમાન કર્મ પુદ્ગલોને બ્રહ્મણ કરે છે કે વધારે ઓછા પણ બ્રહ્મણ કરે છે? અથવા સઘળા જીવો એક સરખા પુદ્ગલો બ્રહ્મણ કરે છે કે વત્તા ઓછાં પણ બ્રહ્મણ કરે છે?

પ્રશ્ન: ઉ નું સમાધાન:-

☆ બધાં સંસારી જીવોનો કર્મબંધ અસમાન છે. કારણ કે બધાંનો માનસિક, વાચિક, કાયિક યોગ વ્યાપાર એક સરખો હોતો નથી, તેથી જ યોગના તરતમભાવ પ્રમાણે પ્રદેશબંધમાં તરતમમ ભાવ આવે છે.

☆ કોઈ એક જીવ દરેક સમયે સમાન પુદ્ગલો બ્રહ્મણ કરતો નથી પણ વધારે ઓછાં પુદ્ગલોને બ્રહ્મણ કરે છે. કારણ કે પ્રદેશ બંધ યોગ અર્થાત્ વીર્ય વ્યાપાર થી થાય છે. જીવનો યોગ કે વીર્ય વ્યાપાર દરેક સમયે એક સરખો જ રહેતો નથી વધારે ઓછો થાય છે. જેમ જેમ યોગ વ્યાપાર વધારે તેમ તેમ જીવ અધિક પુદ્ગલો બ્રહ્મણ કરે છે અને જેમ જેમ યોગ-વ્યાપાર ઓછો તેમ તેમ ઓછા પુદ્ગલો બ્રહ્મણ કરે છે.

જો કે કોઈક વખત એક સરખો યોગ હોય છે પણ તે યોગ વધુમાં વધુ આઠ સમય સુધી જ રહે છે, પછી યોગમાં અવશ્ય ફેરફાર થાય છે આથી જીવ દરેક સમયે સમાન પુદ્ગલ બ્રહ્મણ કરતો નથી પોતાના યોગ પ્રમાણે વધારે-ઓછા પુદ્ગલોને બ્રહ્મણ કરે છે.

એ-જ-રી-તે વિવક્ષિત કોઈ એક સમયે સર્વ જીવોને સમાન જ પ્રદેશોનો બંધ થાય એવો નિયમ નથી. જે જીવોનો સમાન યોગ હોય તે જીવોને સમાન પુદ્ગલોનો બંધ થાય છે અને જે જીવોના યોગમાં જેટલે અંશે તરતમતા હોય તે જીવોમાં તેટલે અંશે તરતમતા વાળો પ્રદેશ બંધ થાય. આનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ જીવને કોઈ પણ સમયે પોતાના યોગ પ્રમાણે પ્રદેશો બંધાય છે.

આ જવાબ સૂત્રમાં રહેલા યોગવિશેષાત્ શબ્દથી મળે છે.

☆ યોગ વિશેષાત્ વાઙ્મનઃ કર્મ વિશેષાચ્ચ બધ્યન્તે

☆ આત્મા વડે જે જોડાય તે યોગ. કાયાદિ ચેષ્ટા કાયા-વચન-મન નો વ્યપાર અથવા પ્રવૃત્તિ તે યોગ તેમાં વળી તીવ્ર-મન્દ આદિ પરિણામોથી વિશેષતા આવે છે.

અર્થાત્ કાયા-વચન અને મનની ક્રિયા જે અનુષ્ઠાન, ભાષણ કે ચિન્તન રૂપ છે તેના સંબંધ થકી તીવ્ર કે મંદ આદિ પરિણામો વડે જે તરતમતા હોય છે તે તરતમતા યુક્ત પ્રકૃષ્ટ આદિ અનેક ભેદે જે પ્રદેશ બંધ થાય છે તેને યોગ વિશેષાત્ શબ્દથી જણાવેલ છે.

પ્રશ્ન: જ જે કર્મ સ્કન્ધોના ગ્રહણ ની વાત કહેવાઈ તે કર્મસ્કન્ધ સ્થૂળ હોય છે કે સૂક્ષ્મ? અથવા

☆ જીવ જે પુદ્ગલોને કર્મ રૂપે ગ્રહણ કરે છે તે સ્થૂળ કર્મ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. કે સૂક્ષ્મ કર્મ પુદ્ગલોને?

પ્રશ્ન: જ નુ સમાધાન:-

☆ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલ સ્કન્ધો સ્થૂળ-બાદર નથી હોતાં પણ સૂક્ષ્મ હોય છે, એવા જ સૂક્ષ્મ સ્કન્ધો કાર્મણ વર્ગણામાંથી ગ્રહણ થાય છે.

☆ આ વિશ્વમાં આંખોથી દેખી ન શકાય તેવા અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો સર્વત્ર વ્યાપેલા છે. પણ તે દરેક પુદ્ગલો કર્મરૂપે બની શકતા નથી જે પુદ્ગલો અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય [-અર્થાત્ કર્મરૂપે બની શકે તેવા સૂક્ષ્મ હોય] તે જ પુદ્ગલો કર્મ રૂપે બની શકે છે .

જેમ જાડો લોટ-કણક, રોટલી બનાવવા માટે અયોગ્ય છે તેમ બાદર પુદ્ગલો કર્મ બનાવા માટે અયોગ્ય છે. કર્મરૂપે બની શકે તેવા પુદ્ગલોના સમૂહને કાર્મણ વર્ગણા કહેવામાં આવે છે. જીવ કાર્મણ વર્ગણામાં રહેલા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોને લઈને કર્મરૂપે બનાવે છે .

આ ઉત્તર સૂત્રમાં સૂક્ષ્મ શબ્દથી મળે છે.

☆ સૂક્ષ્મા બધ્યન્તે, ન ભાદરા:

☆ અહીં સૂક્ષ્મ શબ્દ પણ આપેલ છે. પરમાણુથી માંડીને અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધો છે તે પણ અતિ સૂક્ષ્મતાના અભાવે બંધ યોગ્ય થતા નથી

અનન્તાનન્ત પ્રદેશ વર્ગણા હોવા છતાં અનંત રાશિ પ્રદેશથી કેટલાંક ગ્રહણને યોગ્ય હોય છે અને કેટલાંક ગ્રહણને યોગ્ય હોતા નથી.

અહીં સૂક્ષ્મ શબ્દથી ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, ભાષા, પ્રાણાપાન, મનોવર્ગણા એ સાતે વર્ગણાને ઉલ્લંઘીને ફક્ત કાર્મણ વર્ગણાનું જ અહીં ગ્રહણ. થશે તેમાં પણ સૂક્ષ્મ પરિણામ તિ રૂપા પુદ્ગલો વર્ગણાજ આત્મ પ્રદેશો થકી બંધાય છે. પણ બાદર પરિણામો જ પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી.

પ્રશ્ન: પ જીવ પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહેલા કર્મ સ્કન્ધો જીવ પ્રદેશ સાથે બંધાય છે કે તેથી જુદા ક્ષેત્રમાં રહેલા પણ બંધાય છે? અથવા

☆ જીવ કયા સ્થળે રહેલા કર્મ પુદ્ગલો ને ગ્રહણ કરે છે?

પ્રશ્ન: પ નુ સમાધાન:-

☆ જીવ પ્રદેશના પોતાના ક્ષેત્રમાં જ રહેલા કર્મ સ્કન્ધો જીવ પ્રદેશ સાથે બંધાય છે તેની બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલા કર્મ સ્કન્ધો જીવ પ્રદેશ સાથે બંધ પામતા નથી

☆ કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલો પણ બીજા સર્વે પુદ્ગલોની માફક સર્વત્ર રહેલા છે. પરંતુ જીવ આ સર્વત્ર રહેલા કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરતો નથી કિન્તુ જેટલા સ્થાનમાં પોતાના આત્મ પ્રદેશો અવસ્થિત હોય છે તેટલા જ સ્થાનમાં રહેલા કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે.

અહીં સમજાવવા માટે અગ્નિનું દ્રષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ અગ્નિ પોતે જેટલા સ્થાનમાં રહેલો છે તેટલા સ્થાનમાં જ રહેલ બાળવા યોગ્ય વસ્તુને તે બાળે છે પણ પોતાના સ્થાનથી દૂર-બહાર રહેલી વસ્તુને બાળતો. નથી તેમ જીવ પોતાના ક્ષેત્રમાં જ રહેલા કર્મ પુદ્ગલો નું ગ્રહણ કરે છે પોતાના ક્ષેત્રથી દૂર રહેલાં કર્મપુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરતો નથી.

આ ઉત્તર સૂત્રમાં રહેલા એકક્ષેત્રાવગાઠ શબ્દમાંથી મળે છે.

✳ એકક્ષેત્રાવગાઠ બધ્યન્તે, ન ક્ષેત્રાન્તરાવગાઠા ।

એકસ્મિન્ અર્થાત્ અભિન્ન એવા ક્ષેત્રમાં, જીવ પ્રદેશો વડે જેનો આશ્રય કરાયેલો છે તે ક્ષેત્રમાં રહેલા કર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલોનાં જ બંધ થાય છે એટલે કે જે આકાશ પ્રદેશમાં જીવે અવગાહ-આશ્રય કે સ્થિતિ કરેલી છે તે જ ક્ષેત્રમાં રહેલા જે કર્મ યોગ્ય પુદ્ગલો તેનો બંધ થાય છે પણ ક્ષેત્રાન્તર અર્થાત્ તે આત્મ પ્રદેશ થકી અવગાહીત ક્ષેત્ર સિવાયના આકાશ પ્રદેશમાં રહેલા કર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલોનું જીવ ગ્રહણ કરતો નથી. કારણ કે તે જીવનો રાગાદિ સ્નેહ ગુણ ક્ષેત્રાન્તરમાં વર્તતો હોતો નથી.

જેમ ધી તેલ આદિ સ્નિગ્ધ ગુણ વાળા દ્રવ્યોની નજીક રહેલો કચરો તેની સાથે ચોટી જાય છે. પણ દૂર રહેલો કચરો સ્નિગ્ધ પદાર્થને ચોટી શકતો નથી. તેમ અહીં પણ જીવના રાગાદિસ્નેહ ગુણને લીધે પોતાના ક્ષેત્રમાં રહેલી કર્મણ વર્ગણા આત્મપ્રદેશ સાથે ચોટી જાય છે પણ ક્ષેત્રથી દૂર કે બીજા ક્ષેત્રમાં રહેલી કર્મણ વર્ગણા આત્મપ્રદેશો સાથે ચોટી શકતી નથી.

પ્રશ્ન: ૬ જે કર્મ સ્કન્ધો વર્ગણા બંધાય છે તે બંધ પામતી વખતે ગતિશીલ હોય છે કે સ્થિતિશીલ હોય છે? અથવા

✳ કર્મણ વર્ગણાના ગતિશીલ-ગતિમાન પુદ્ગલોને જ ગ્રહણ કરે છે કે સ્થિતિમાન પુદ્ગલોને પણ ગ્રહણ કરે છે?

પ્રશ્ન: ૬ નું સમાધાન:-

✳ માત્ર સ્થિતિમાન સ્કન્ધો જ બંધ પામે છે. ગતિશીલ સ્કન્ધો તો અસ્થિર હોવાથી બંધમાં આવતા નથી.

✳ કર્મણ વર્ગણાના જે પુદ્ગલો સ્થિત હોય, ગતિ રહિત હોય, તે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય છે. આથી ગતિમાન કર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી.

આ ઉત્તર સૂત્રમાં રહેલા સ્થિતા: શબ્દથી મળે છે

✳ સ્થિતાપ્ચ બધ્યન્તે ન ગતિસમાપન્ના:

✳ સ્વોપણ ભ્રામ્યમાં સ્થિતિ સાથે ચ શબ્દ મુકેલ છે તે ચ શબ્દ અવધારણને માટે છે તેનો અર્થ એ છે કે સ્થિત કર્મણ વર્ગણા જ બંધ પામે છે ગતિ પરિણામ વાળા બંધ પામતા નથી કેમ કે તેઓ ગતિ પરિણામ વાળા હોવાથી ગમન જ પામે છે તેના પરિણામની વિશેષતા ને કારણે આત્મા સાથે આ વર્ગણાં ચોટતી નથી.

પ્રશ્ન: ૭ જે કર્મસ્કન્ધોના બંધની વાત કરી તે કર્મ સ્કન્ધો સંપૂર્ણ આત્મ પ્રદેશોમાં બંધાય છે કે થોડાં આત્મ પ્રદેશોમાં? અથવા

✳ ગ્રહણ કરેલા કર્મપુદ્ગલોમો આત્માના અમુકજ પ્રદેશોમાં સંબંધ થાય છે કે સઘળા આત્મ પ્રદેશમાં સંબંધ થાય છે?

પ્રશ્ન: ૭ નું સમાધાન:-

✳ પ્રત્યેક કર્મના અનંત સ્કન્ધો બંધાયે આત્મ પ્રદેશમાં બંધાય છે.

✳ જીવ સર્વ આત્મ પ્રદેશો વડે કર્મ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે

આ વિષયને સમજવા માટે શુંખલાનું દ્રષ્ટાન્ત છે. જેમ શુંખલા -સાંકળની દરેક કડી પરસ્પર જોડાયેલી હોવાથી એક કડીનું ચલન થતાં સર્વ કડીઓનું ચલન થાય છે તેમ જીવના સર્વ પ્રદેશો પરસ્પર જોડાયેલા હોવાથી જ્યારે કર્મપુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવા કોઈ એક પ્રદેશ વ્યાપાર કરે છે ત્યારે અન્ય સર્વપ્રદેશો વ્યાપાર કરે છે.

હા ! એવું બની શકે છે કે કેટલાંક પ્રદેશોનો વ્યાપાર ન્યૂન હોય અને કેટલાંક પ્રદેશોનો વ્યાપાર ન્યૂનતર હોય, એમ વ્યાપારમાં તરતમતા અવશ્ય હોય છે' દા.ત. જ્યારે આપણે ઘડાને ઉપાડીએ ત્યારે હાથના સમગ્ર ભાગોમાં વ્યાપાર હોવા છતાં હથેલીના ભાગમાં વ્યાપાર વિશેષ હોય છે. કાંડાના ભાગમાં તેનાથી ન્યૂન વ્યાપાર હોય છે. તે જ પ્રમાણે પ્રસ્તુત કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાનો વ્યાપાર સર્વ આત્મ પ્રદેશોમાં હોય છે પણ આ વ્યાપારમાં તરતમતા અવશ્ય હોય છે. દરેક આત્મ પ્રદેશમાં આઠેય કર્મોના પ્રદેશો સંબંધ હોય છે કારણ કે દરેક આત્મ પ્રદેશમાં કર્મગ્રહણ નો વ્યાપાર હોય જ છે.

✳ આ ઉત્તર સૂત્રમાં રહેલા સર્વાત્મપ્રદેશો અશબ્દથી મળે છે.

✳ સર્વાત્મપ્રદેશો સર્વપ્રકૃતિપુદ્ગલાઃ સર્વાત્મપ્રદેશો બધ્યન્તે એકૈકો હ્યાત્મપ્રદેશોઽનૈઃ કર્મ પ્રદેશૈર્બધ્ધ

અહીં સર્વ પ્રકૃતિ એટલે અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશ, કે જે કોઈ પણ એક જીવના દ્રવ્ય હોય છે તે સર્વેનું ગ્રહણ કરવાનું છે.

અને સર્વપ્રકૃતિ એટલે જ્ઞાનાવરણાદિક તત્ત્વરૂપી જે કોઈ પણ પુદ્ગલો છે તે સર્વે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ એટલે સર્વપ્રકૃતિ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ

સર્વાત્મપ્રદેશોબધ્યન્તે એટલે આત્માના પ્રત્યેક પ્રદેશો આ આઠે કર્મપ્રકૃતિની કાર્મણ વર્ગણા બંધાયેલી હોય છે. જીવ અસંખ્ય પ્રદેશી છે. આ અસંખ્ય પ્રદેશમાંનો પ્રત્યેક પ્રદેશ અનંતા જ્ઞાનાવરણ સ્કન્ધ વડે બંધાયેલો છે, પ્રત્યેક પ્રદેશ અનંત દર્શનાવરણ સ્કન્ધ વડે બંધાયેલો છે એ રીતે પ્રત્યેક પ્રદેશ-સર્વ કર્મ પ્રકૃતિ સ્કન્ધ વડે બંધાયેલો છે.

પ્રદેશની વ્યાખ્યા:- પ્રદેશ શબ્દઃ સ્કન્ધવચનઃ પ્રકૃષ્ટા દેશા બહવો યત્ર સ્કન્ધેષુ ઇતિ નિર્વચનાત્ ।

પ્રશ્નઃ:૮ જે કર્મ સ્કન્ધો બંધ પામે છે તે કર્મ સ્કન્ધો-સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત કે અનંતાનંતમાંથી કેટલા પ્રદેશવાળા હોય છે?

✳ અથવા- એકી વખતે કેટલા પ્રદેશવાળા સ્કન્ધોનો બંધ થાય છે?

પ્રશ્નઃ:૮ નુ સમાધાન:-

✳ બંધ પામતા દરેક કર્મયોગ્ય સ્કન્ધો અનંતાનંત પરમાણુના જ બનેલા હોય છે. કોઈ કર્મસ્કન્ધ સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત પરમાણુના બનેલા હોતા નથી.

✳ પ્રદેશ બંધમાં એક, બે, ત્રણ એમ છુટા છુટા પુદ્ગલ કર્માણુઓ બંધાતા નથી, કિન્તુ મોટા જથ્થા રૂપે [-જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં સ્કન્ધ કહેવામાં આવે છે તેવા સ્કન્ધ રૂપે] જ બંધાય છે. વળી આ સ્કન્ધ પણ એક, બે, ત્રણ, ચાર, યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત જથ્થામાં

બંધાતા નથી, પણ અનંત જત્યામાં જ બંધાય છે. તથા એક એક જત્યામાં અનંતા કર્મણુઓ હોય છે આથી એકી વખતે દરેક આત્મપ્રદેશમાં અનંતાનંત કર્મણુઓ બંધાય છે.

આ ઉત્તરમાં સૂત્રમાં રહેલા અનન્તાનન્ત પ્રદેશા: શબ્દ થી મળે છે.

☆ અનન્તાનન્ત પ્રદેશા: કર્મગ્રહણયોગ્યા: પુદ્ગલા બધ્યન્તે ।

☆ અનન્તાનન્ત એટલે અનન્ત નો અનન્ત સાથે ગુણાકાર. આ અનંતાનંત પુદ્ગલોને જ કર્મગ્રહણ કહ્યા છે. સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત પ્રદેશોને ગ્રહણ યોગ્ય પુદ્ગલો કહ્યા નથી, અર્થાત્ ગ્રહણને માટે તેને અયોગ્ય પુદ્ગલો કહ્યા છે.

આ પ્રમાણે બંધનું સ્વરૂપ કહેવાયું છે.

❖ પ્રદેશબંધ:- જે પુદ્ગલ કર્મરૂપે આત્માની સાથે બંધ પામે છે તે અવસ્થા વિશેષ ને પ્રદેશ બંધ કહે છે

☆ કર્મગ્રહણને યોગ્ય પુદ્ગલ પ્રદેશોનો જીવ પ્રદેશોની સાથે જ બંધ થવો તે પ્રદેશબંધ.

આ પ્રદેશ બંધને સૂત્રકારે આઠ વિશિષ્ટ શબ્દ થકી રજૂ કર્યો છે, જે ઉક્ત આઠ પ્રશ્નોત્તર રૂપે જોયું. જેનો સંક્ષિપ્ત ચિતાર કહીએ તો

૧- નામપ્રત્યય:- બંધને પ્રાપ્ત થનાર કર્મ પુદ્ગલ તે નામપ્રત્યય. કર્મ રહિત જીવને તેનો બંધ થતો નથી. કર્મ એ જ પ્રદેશબંધ માં કારણ છે .

૨- સર્વત:- કર્મ પુદ્ગલ કોઈ એક નિયત દિશામાંથી નથી બંધાતા પણ સર્વદિશાઓ માંથી ગ્રહણ થાય છે

૩- યોગવિશેષાત્:- આબંધનું કારણ યોગની વિશેષતા છે. યોગની વિશેષતા અર્થાત્ તરતમતા અનુસાર જ પ્રદેશબંધ થાય છે. યોગ રહિત જીવોને બંધ થતો નથી.

૪- સૂક્ષ્મ:- આ રીતે બંધ પામનારા બધા પુદ્ગલ સૂક્ષ્મ હોય છે પણ બાદર હોતા નથી.

૫- એકક્ષેત્રાવગાઠ:- આ પુદ્ગલો ક્ષેત્રાન્તારમાં અવગાહ કરવાવાળા નથી હોતા પણ આત્મા પ્રદેશ અવગાહીત ક્ષેત્ર વાળાજ હોય છે.

૬- સ્થિતિ:- આ પુદ્ગલો સ્થિતિંશીલ હોય છે. ગતિમાન હોતા નથી.

૭- સર્વ આત્મપ્રદેશેષુ:- પ્રત્યેક કર્મની અનંત પુદ્ગલ વર્ગણા બધાયે આત્મપ્રદેશોમાં બંધાય છે, કોઈ અમુક એક કે ચોક્કસ આત્મપ્રદેશ નહીં.

૮- અનંતાનન્ત પ્રદેશ:- બંધ પામતી દરેક કાર્મણ વર્ગણા અનંતાનંત પરમાણુઓની જ બનેલી હોય છે, સંખ્યાત-અસંખ્યાત કે અનંતની નહીં.

❖ પ્રદેશબંધના સ્વામી કોણ:-

સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી શ્રી તીર્થંકર-કેવળી ભગવંતો એ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક અનંત જ્ઞાન-વીર્યાદિ ગુણ યુક્ત અરૂપી એવા આત્મ તત્વના બે ભેદ જણાવેલા છે:

(૧) કેટલાંક જીવો સર્વકર્મના ક્ષય કરીને સિદ્ધ પદને પામીને સિદ્ધશીલા ઉપર અશરીરી રૂપે સાદિ અનંત ભાગે, સિદ્ધ થયેલા છે તે

(૨) બીજા-સમસ્ત સંસારી સશરીરી જીવો, જેઓ પોત પોતાના કર્માનુસારે ચારે ગતિશ્લો જન્મ મરણ કરતાં થકાં ભટક્યા કરે છે- તે

આ બીજા ભેદવાળા સમસ્ત જીવો પોત પોતાના આત્મ પ્રદેશો ના કાય-વા મનોયોગના અ. ૮/૯

પરિસ્પંદાત્મક ભાગે [-યોગ થકી] પ્રતિ પ્રદેશે જે-જે આત્મપ્રદેશે જે-જે આકાશ પ્રદેશોમાં હોય તે તે આકાશ પ્રદેશોમાં જ રહેલી અનંતાનંત કાર્મણ વર્ગણાઓનું પ્રત્યેક સમયે [સમયે સમયે] ગ્રહણ કરે છે. આ ગ્રહણ કરેલ કાર્મણ વર્ગણાઓ નીચે મુજબ મૂળ પ્રકૃતિ સ્વરૂપે આઠ પ્રકારના નામ યુક્ત પરિણામવાળી બનાવીને તેનો પૂર્વે બાંધેલ સત્તામાં રહેલ કર્મોની સાથે સંબંધ [-બંધ] કરે છે.

આ રીતે પ્રદેશ બંધના સ્વામી અશરીરી-સંસારી જીવો જ છે.

❖ મૂળ કર્મોમાં યતાવિભાગો અથવા ગ્રહણ કરાતી કાર્મણ વર્ગણાની આઠે કર્મમાં વહેંચણી:-

[૧] સૌથી થોડાં પ્રદેશો [-કાર્મણ વર્ગણાઓ] આયુષ્ય કર્મને ભાગે જાય છે.

[૨] આયુષ્ય કર્મ થી વધુ પ્રદેશો નામકર્મ અને ગોત્રકર્મને ભાગે જાય છે પણ આ બંને કર્મના ભાગે, આવતા પ્રદેશો સરખા હોય છે

[૩] નામ-ગોત્ર કર્મથી વધારે ભાગ, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મ ને ભાગે જાય છે, પરંતુ તે ત્રણેને ભાગે આવા પ્રદેશો એક સરખાં હોય છે

[૪] જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મથી અધિક પ્રદેશો મોહનીય કર્મને ભાગે જાય છે.

[૫] અને બધાંથી અધિક ભાગ વેદનીય કર્મને મળે છે. કેમ કે તેને ઘણાં કર્મ દલિકો ઉદયમાં લાવીને સ્પષ્ટ રીતે વેદવાના હોવાથી વધારે ભાગ મળે છે તે વિના સ્પષ્ટ વેદન થઈ શકે નહીં.

[૬] જ્યારે આયુષ્ય કર્મનો બંધ ન હોય ત્યારે સાત ભાગ ઉપર જણાવ્યા મુજબ પડે છે.

[૭] દશમે ગુણસ્થાનકે આયુષ્ય અને મોહનીય બંધાતા નથી ત્યારે ગ્રહણ કરાયેલી કાર્મણ વર્ગણાના છ ભાગ પડે છે.

[૮] જ્યારે ૧૧-૧૨-૧૩ માં ગુણઠાણે એકજ કર્મ બંધાય છે. ત્યારે તે એકલાને જ બધો ભાગ મળે છે.

❖ કાર્મણ વર્ગણા ના ગ્રહણથી બંધાતી ઉત્તરપ્રકૃતિ ને મળતો ભાગ :-

(૧) જ્ઞાનાવરણ કર્મમાં:-

૧- આવેલા ભાગમાંથી અનંતમો ભાગ કેવલ જ્ઞાનાવરણ સર્વઘાતી કર્મને મળે છે.

૨- બાકીનો ભાગ બાકીના ચાર દેશઘાતી કર્મોમાં વહેંચાય છે

(૨) દર્શનાવરણ કર્મમાં:-

૧- આવેલા જ્ઞાનાવરણ અનંતમો ભાગ કેવળ દર્શનાવરણ અને પાંચ પ્રકારે નિદ્રા એ છ સર્વઘાતી કર્મોમાં વહેંચાય જાય છે.

૨- અનંતમો ભાગ ઉપર કહ્યા મુજબ સર્વ ઘાતીમાં વહેંચાયા પછી બાકીનો બહુભાગ ચક્ષુદર્શનાવરણીય આદિ ત્રણે પ્રકૃતિમાં વહેંચાય જાય છે [ચક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિ]

૩- પણ જ્યારે સ્ત્યાનર્દ્ધિ, નિદ્રાનિદ્રો તથા પ્રચલા પ્રચલાનો બંધવિચ્છેદ થાય ત્યારે નિદ્રા અને પ્રચલાને એ ભાગ મળે છે.

૪- નિદ્રા અને પ્રચલાનો પણ બંધ વિચ્છેદ થાય ત્યારે તેનો ભાગ કેવળ દર્શનાવરણને મળે છે.

૫- કેવળ દર્શનાવરણનો પણ બંધ વિચ્છેદ થાય, ત્યારે અગ્યારમે ગુણ સ્થાનકે સાતા વેદનીયને બધો ભાગ મળી જાય છે

(૩) વેદનીય કર્મ:-

આ કર્મ તો બેમાંથી એક જ બંધાય છે, એટલે બધો ભાગ બંધાતી સાતા કે અસાતા ઉત્તર

પ્રકૃતિ હોય તેને જ મળે છે.

(૪)મોહનીય કર્મ:-

૧- અનંતમો ભાગ સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓને મળે છે.

૨-બાકીનો મોટો ભાગ દેશઘાતી કર્મોમાં જાય છે.

૩-સર્વઘાતીમાંથી પણ બે વિભાગ પડે છે.

☆ એક ભાગ દર્શન મોહનીયમાં જાય છે અને

☆ બીજો ભાગ ચારિત્ર મોહનીયને મળે છે.

૪-દર્શન મોહનીયનો પૂરો ભાગ મિથ્યાત્વ મોહનીયને મળે છે કેમ કે કાર્મગ્રન્થિક મતાનુસાર મિથ્યાત્વ મોહનીયમાં ભાગ પડાવનાર કોઈ બીજી કર્મ પ્રકૃતિ હોતી નથી

૫- ચારિત્ર મોહનીયકર્મના સર્વઘાતી જત્યામાંથી બારભાગ પડે છે ૧-અનંતાનુબંધી, ૨- અપ્રત્યાપ્યાનાવરણ, ૩-પ્રત્યાપ્યાનાવરણ ત્રણેકોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર ભેદે ગણતાં કુલ ૧૨ ભાગ થશે ૬-મોહનીય કર્મના દેશઘાતી ભાગમાંથી બે ભાગ પડે છે

☆ એક ભાગ સંજવલન કોધ-માન-માયા લોભ એ ચાર ને ફાળે જાય છે.

☆ બીજો ભાગ નોકષાય મોહનીયને મળે છે.

આ નોકષાય મોહનીય ના પણ પાંચ ભાગ પડે છે:-

(૧)ત્રણ વેદમાંથી કોઈ પણ બંધાતા એક વેદનો ૧ ભાગ.

(૨)હાસ્ય-રતિ યુગલ અથવા શોક-અરતિ યુગલને બે ભાગ મળે કારણકે એક સમયે બેમાંથી એકજ યુગલ બંધાય છે

(૩)ભય અને જુગુપ્સાને એક-એક ભાગ મળે છે

એમ એકી સાથે કુલ પાંચ પ્રકૃતિ બંધાતી હોવાથી પાંચ ભાગ પડે છે

(૫)આયુષ્ય કર્મ:-

આયુષ્ય કર્મનો તો એકજ જત્યો રહે છે. કેમ કે એક વખતે એકજ પ્રકૃતિ બંધાય છે.

(૬)નામકર્મ:-

નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ ઘણી હોવાથી ગ્રન્થ વિસ્તાર ભયે તેમાં પ્રદેશ બંધની વહેંચણી અહીં નોંધી નથી. પણ તે વિષયમાં પાંચમાં કર્મગ્રન્થની ગાથા નું વિવેચન જોવાથી યોગ્ય ખુલાસામળી જશે.

(૭)ગોત્રકર્મ:-

એક વખત એકજ પ્રકૃતિ બંધાતી હોવાથી બધો ભાગ એક પ્રકૃતિને ફાળે જાય છે .

(૮)અંતરાય કર્મ:-

અંતરાયકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ ઓ પાંચ કહેલી છે. આ પાંચે પ્રકૃતિમાં તેને ફાળે આવતો ભાગ સમાન હિસ્સે વહેંચાય છે.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

સવ્વેસિં ચેવ કમ્માણં પપ્પસગ્ગમણન્તગં ગણિઠય સત્તાઈયં અન્તો સિદ્ધાણ આઠયં

સવ્વં જીવાણ કમ્મં તું સંગહે છદ્દિસાગયં સવ્વેસુ વિ પપ્પેસુ સવ્વં સવ્વેણ બદ્ધગં

❖ **ઉત્ત. અ. ૩૩, ગા. ૧૭-૧૮**

સૂત્રપાઠ સંબંધ:- પાઠને આધારે કહી શકાય કે બંધાં કર્મોની પ્રકૃતિ ના અનંતાનંત કર્મ પુદ્ગલોના પ્રદેશ છે. જે આત્માના સમસ્ત પ્રદેશો માં સૂક્ષ્મ તથા એક ક્ષેત્રને આશ્રીને સ્થિર રહે છે.

☆ **તત્વાર્થ સંદર્ભ:-**

(૧) પ્રકૃતિ સ્થિતિ અનુભાગ પ્રદેશાસ્તદ્વિધયઃ સૂત્ર ૮:૪ થી

(૨) કાયવાહ્મનઃ કર્મયોગઃ

☆ **અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-**

(૧) કર્મગ્રન્થ પાંચમો- પ્રદેશબંધ

□ **[9] પદ્ય:-**

(૧) કર્મબંધ નામ પ્રત્યય નામના બે અર્થ છે.

કર્મ સર્વે એક પક્ષે નામકર્મ સમર્થ છે

સર્વે દિશાથી સંગ્રહીને સર્વે પ્રદેશો જોડતા

ત્રણ યોગના તરતમપણાથી જાણીએ વિશેષતા

(૨) ત્રણે દિશાના આત્મ પ્રદેશો પુદ્ગલો સ્થિર થતાં જે જે

સૂક્ષ્મ છતાંયે અનંતાનંત એ બંધાય કર્મો ગ્રહણ થયે

જેવી કક્ષા હોય જીવની તેવા તેને બંધાયે

સ્થિરતા પામે કર્મ સ્કન્ધ જે તેજ કર્મરૂપ થાયે

□ **[10] નિષ્કર્ષ:-** આ રીતે સૂત્રકારે આ સૂત્ર થકી પ્રદેશબંધ ની વ્યાખ્યા કે સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કર્યું છે તેમાં નિષ્કર્ષ જન્ય વાત હોય તો માત્ર એટલી જ કે સમયે સમયે અનંતાનંત કાર્મણ વર્ગણા આત્માને ચોટી રહી છે. વળી તે વર્ગણા કર્મની બધી પ્રકૃતિઓ વચ્ચે વહેંચતી હોય છે પરિણામે કર્મોનો જત્યો તો સમયે સમયે અનંતાનંત વર્ગણા વધારી જ રહ્યો છે તો છૂટવાનો ઉપાય શો?

બંધાતી વર્ગણા કરતા અનેક ગણી ઝડપે તેને છોડવાની- નિર્જર કરવાની પ્રક્રિયા હાથ ધરવી જ પડશે. તો જ એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે બંધાયેલી બધી કાર્મણ વર્ગણાથી આત્મા મુક્ત થઈ શકશે. મતલબ બંધ થતો બંધ કરીને [અર્થાત્ સંવરકરીને] સત્તામાંથી કર્મો ખેરવવા સિવાય મોક્ષે જવાનો કોઈ બીજો ઉપાય જ નથી.

અધ્યાય: ૮ સૂત્ર: ૨૬

□ **[1] સૂત્રહેતુ:-** આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ પુન્ય પ્રકૃતિઓ નો નિર્દેશ કરે છે

□ **[2] સૂત્ર: મૂળ:-** *સદ્વેદ્યસમ્યક્ત્વહાસ્યરતિપુરુષવેદશુભાયુર્નામગોત્રાણિપુણ્યમ્

□ **[3] સૂત્ર: પૃથક્:-** સદ્વેદ્ય - સમ્યક્ત્વ - હાસ્ય - રતિ - પુરુષવેદ - શુભઆયુ:

- નામ - ગોત્રાણિ પુણ્યમ્

*દિગમ્બર આત્માય મુજબ સદ્વેદ્યશુભાયુર્નામગોત્રાણિ પુણ્યમ્ એ પ્રમાણે સૂત્ર રચના છે.

□ [4] સૂત્રસાર:- સાતા વેદનીય, સમ્યક્ત્વ મોહનીય, હાસ્ય, રતિ, પુરુષ વેદ, શુભ-આયુષ્ય, શુભનામ અને શુભગોત્ર [એ આઠ પ્રકારના કર્મ] તે પુન્ય પ્રકૃતિ છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સદ્વેદ - સાતા વેદનીય -	સમ્યક્ત્વ- સમ્યક્ત્વ મોહનીય,
હાસ્ય-હાસ્ય મોહનીય,	રતિ -રતિમોહનીય,
પુરુષવેદ-પુરુષવેદ-મોહનીય	શુભાયુ-શુભ આયુષ્ય. દેવ, મનુજ
શુભનામ-નામકર્મની શુભપ્રકૃતિઓ	
શુભગોત્ર(ઉચ્ચગોત્ર	પુણ્યમ્ -પુન્ય પ્રકૃતિઓ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ્પષ્ટ કોઈ અનુવૃત્તિ નથી

□ [7] અભિનવટીકા:- પુણે શુભ પ્રકૃતિ ગણાય છે અને પાપને અશુભ પ્રકૃતિ ગણવામાં આવે છે. તેનું વિભાગીકરણ સૂત્રકારમહર્ષિએ આ સૂત્ર થકી સ્પષ્ટ કરેલ છે

જો કે જે જે કર્મ બંધાય છે તે બધાનો વિપાક માત્ર શુભ કે માત્ર અશુભ હોતો નથી. પણ અધ્યવસાયરૂપ કારણની શુભશુભતાને લીધે તે શૂભાશુભ બંને પ્રકારનો નિર્મિત થાય છે.

શુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક શુભ-ઈષ્ટ હોય છે અશુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક અશુભ અથવા અનિષ્ટ હોય છે.

જે પરિણામમાં સંકલેશ જેટલાં પ્રમાણમાં ઓછો હોય તે પરિણામ તેટલા પ્રમાણમાં વધારે શુભ અને જે પરિણામમાં સંકલેશ જેટલા પ્રમાણમાં વધારે હોય તે પરિણામ તેટલાં પ્રમાણમાં વિશેષ અશુભ ગણાય છે.

કોઈ પણ એક પરિણામ એવું નથી કે જેને માત્ર શુભ અથવા માત્ર અશુભ કહી શકાય દરેક પરિણામ શુભાશુભ ઉભયરૂપ હોવા છતાં તેમાં શુભત્વ કે અશુભત્વનો જે વ્યવહાર થાય

છે તે ગૌણ-મુખ્ય ભાવની અપેક્ષા એ સમજવો તેથી જ જે શુભ પરિણામથી પુણ્ય પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ બંધાય છે તેજ પરિણામથી પાપ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ પણ બંધાય છે- એથી ઉલટું જે અશુભ પરિણામથી પાપ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ બંધાય છે તે જ પરિણામથી પુણ્ય પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ બંધાય છે તફાવત એટલો જ કે પ્રકૃષ્ટ શુભ પરિણામથી થતો શુભ અનુભાગ પ્રકૃષ્ટ હોય છે અને અશુભ અનુભાગ નિકૃષ્ટ હોય છે. એ જ રીતે પ્રકૃષ્ટ અશુભ પરિણામથી બંધાતો અશુભ અનુભાગ પ્રકૃષ્ટ હોય છે અને શુભ અનુભાગ નિકૃષ્ટ હોય છે.

❖ પુન્ય પ્રકૃતિ:- પુન્ય પ્રકૃતિ વિષયક બે વિચારધારાનો અત્રે નિર્દેશ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે

(૧) તત્વાર્થ સૂત્રમાં સૂત્રોક્ત તથા સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય દ્વારા કહેવાએલી પુન્ય પ્રકૃતિ જેની સંખ્યા ૪૫ ની છે

(૨) કર્મ સાહિત્ય તથા નવતત્વાદિમાં કથિત વિચારધારા જેમાં પુન્ય પ્રકૃતિ ની સંખ્યા ૪૨ ની છે

❖ તત્વાર્થ સૂત્રાનુસાર પુન્ય પ્રકૃતિ નિર્દેશ:-

સૂત્રકાર મહર્ષિ પુન્ય પ્રકૃતિના આઠ મુખ્ય ભેદ જણાવે છે

(૧)સાતા વેદનીય (૨)સમ્યક્ત્વ મોહનીય (૩)હાસ્ય (૪)રતિ (૫)પુરુષવેદ
(૬)શુભઆયુ (૭)શુભનામ (૮)શુભગોત્ર

❖ આઠ ભેદમાં સમાવાતી મૂળ પ્રકૃતિ પાંચ

(૧)મોહનીય (૨)વેદનીય(૩)આયુ (૪)નામ (૫)ગોત્ર

આ પાંચ મૂળ કર્મ પ્રકૃતિમાં સૂત્રકાર જે આઠ ભેદોનો નિર્દેશ કરે છે, તેસમાવેશ પામે છે પણ જો ઉત્તર પ્રકૃતિને આશ્રીને પુણ્ય પ્રકૃતિનની ભેદ સંખ્યા જણાવીએ તો તે ૪૫ થશે

❖ આઠ ભેદોમાં સમાવિષ્ટ થતી ઉત્તર પ્રકૃતિ - ૪૫

(૧)વેદનીય: - સાત વેદનીય	૧
(૨)મોહનીય:- સમ્યક્ત્વ મોહનીય હાસ્ય મોહનીય પુરુષવેદ મોહનીય, રતિ મોહનીય	૪
(૩)આયુષ્ય:- મનુષ્ય આયુ, દેવ-આયુ	૨
(૪)નામકર્મ:- નામકર્મના ૩૭ ભેદો શુભ પ્રકૃતિમાં ગણેલ છે -ગતિ-૨- દેવગતિ, મનુષ્ય ગતિ -જાતિ-૧- પંચેન્દ્રિય જાતિ -શરીર-૫ ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ કાર્મણ -અંગોપાંગ-૩-ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક -સંઘયણ-૧- વજ્રઋષભનારાય સંહનન -સંસ્થાન-૧ સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન -વર્ણાદિ -૪ પ્રશસ્તવર્ણ, પ્રશસ્ત ગંધ પ્રશસ્ત રસ, પ્રશસ્તસ્પર્શ -આનુપૂર્વી-૨ -મનુષ્યાપૂર્વી, દેવાનુપૂર્વી વિહાયોગતિ-૧ શુભ વિહાયોગતિ પ્રત્યેક પ્રકૃતિ-૭ પરાઘાત, ઉચ્ચવાસ, આતપ, ઉદ્યોત અગુરુલઘુ, નિર્માણ, તીર્થકર ત્રસ દશક-૧૦ ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સૌભાગ્ય, સુસ્વર, આદેય, યશ-	૩૭
(૫)શુભગોત્ર:- ઉચ્ચગોત્ર કર્મ -	૧
કુલ પુન્ય પ્રકૃતિ અથવા શુભ પ્રકૃતિ	૪૫

❖ ૪૫-શુભ/પુન્ય પ્રકૃતિનો સામાન્ય અર્થ:-

૧- શાતાવેદનીય:- જે કર્મના ઉદય થી સુખ શાતાનો અનુભવ થાયતે જેના બંધ માટે અ.દ-સૂ.૧૩ માં જીવઅને પ્રતીની અનુકંપા મુખ્ય કલ્યા છે.

૨- સમ્યક્ત્વ મોહનીય:- તત્ત્વાર્થનીશ્રદ્ધાપણે અનુભવાતુ, કેવળી, શ્રુત, સંઘ, ધર્મ અને દેવોના યશ-કીર્તિ સદ્ગુણોના પ્રકાશન અન ભકિત, પૂજા, પરિઉપાસનાદિ વડે પ્રાપ્ત થતું. તે અનુકૂળ રૂપે વેદાતું હોવાથી પુન્ય કર્મ છે.

૩-હાસ્ય મોહનીય:- હાસ્ય રૂપે અનુભાવતું આ કર્મ અનુકૂળરૂપે વેદાતું હોવાથી પુન્ય કર્મ છે.

૪-રતિ મોહનીય:-રતિ-પ્રીતિ રૂપે અનુભાવતું હોવાથી આ કર્મ પણ અનુકૂળ રૂપે વેદાતું હોવાથી પુન્ય કર્મ છે.

૫-પુરુષવેદ:- સ્ત્રી અને નપુંસક પણ તેની ઈચ્છા કરે છે, ઉત્તમ શલાકા પુરુષો જ હોય છે સ્ત્રી નથી હોતી માટે પુન્ય છે.

૬-મનુષ્યાયુ:- જે કર્મના ઉદય મનુષ્ય ભવમાં રહેવાના કારણરૂપ મનુષ્યાયુની પ્રાપ્તિ થાય તે.

૭-દેવાયુ:- જે કર્મના ઉદય થી દેવભવમાં રહેવાના કારણરૂપ દેવાયુની પ્રાપ્તિ થાય તે.

૮-મનુષ્યગતિ:- જે કર્મના ઉદય વડે મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થાય તે.

૯-દેવગતિ:- જે કર્મના ઉદય વડે દેવપણું પ્રાપ્ત થાય તે.

૧૦-પંચેન્દ્રિય જાતિ:- જે કર્મના ઉદય થી પંચેન્દ્રિય પણું પ્રાપ્ત થાય તે.

૧૧-ઔદારિક શરીર:- જે કર્મના ઉદય વડે ઔદારિક શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે કર્મ તથા શરીર બંને પુન્ય કહેવાય

૧૨.૧૩.૧૪,૧૫-વૈકિય-આહારક-તૈજસ-કાર્મણ એ ચારે શરીર જે કર્મના ઉદય થી પ્રાપ્ત થાય તે કર્મ તથા તે તે શરીરો પુન્ય કહ્યા છે. આ શરીરોનું વર્ણન પૂર્વે અ.૨સૂ.૩૭ માં આવી ગયેલ છે.

કાર્મણ શરીર ને પુન્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે જીવને પૌદ્ગલિક સુખ આપવામાં પણ કાર્મણ શરીર ની મુખ્યતા રહેલી છે.

૧૬-૧૭-૧૮ ઔદારિક, વૈકિય, આહારક અંગોપાંગ જે કર્મના ઉદય થી ઔદારિક આદિ ત્રણે શરીરને આંખ-નાક-હાથ-પગ વગરે અવયવોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે અવયવ પ્રાપ્તિ પુન્યરૂપ છે નહીંતો એકેન્દ્રિયની માફક શરીર બુંદુ લાગે.

૧૯-વજ્રઋષભનારય સંહનન:- જે કર્મના ઉદય થી વજ્રઋષભનારય સંઘયણની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સંઘયણ એટલે કે હાડકાનું બંધારણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે ઉત્તમોત્તમ છે માટે તેને પુન્યરૂપ કહ્યું છે

૨૦-સમયતુરમ્ન સંસ્થાન:- જે કર્મના ઉદયથી સમયતુરમ્ન સંસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સંસ્થાનમાં શરીરની સુંદરતમ આકૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેને લક્ષણોપેત શરીર કહ્યુ છે. તેવી આકૃતિ થતી હોવાથી પુન્ય છે.

૨૧થી૨૪ વર્ણાદિ ચતુષ્ક:- વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ ચારે શુભ-અશુભ બંને રૂપે હોય છે. તેમાં શુભ કે પ્રશસ્ત વર્ણાદિ હોય તેના શુભપણાને આશ્રીને તેને પુન્યરૂપ કહ્યા છે.

[નોંધ:-કર્મગ્રન્થ પહેલો-ગાથા ૪૨માં- વર્ણાદિ ચતુષ્કની ૨૦ ઉત્તર પ્રકૃતિમાંથી નવ પ્રકૃતિ અશુભ અને અગીયાર પ્રકૃતિ શુભ કહી છે.]

પ્રકૃતિ	શુભ પ્રકૃતિ	અશુભ પ્રકૃતિ
વર્ણ	સફેદ-પીળો-લાલ	નીલ-કૃષ્ણ
ગંધ	સુરભી	દુરભી
રસ	કષાય-ખાટો-મધુર	કડવો
સ્પર્શ	લઘુ, મૃદુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ	ગુરુ, કર્કશ, રૂક્ષ, શીત

૨૫-દેવાનુપૂર્વી:- જે કર્મના ઉદય થી દેવપણામાં જ્યાં ઉત્પન્ન થવું હોય તે જ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થવાય છે.

૨૬-મનુષ્યાનુપૂર્વી:- જે કર્મના ઉદયે વક્કગતિએ જતો મનુષ્યગતિ વાળો જીવ પોતાને જ્યાં ઉત્પન્ન થવું હોય તે થઈ શકે છે.

૨૭-શુભ વિહાયોગતિ:- જે કર્મના ઉદયથી જીવની ગતિ બળદ, હંસાદિ જેવી શુભ થાય છે માટે પુન્યરૂપ છે.

૨૮-પરાઘાત:- સામો જીવ બળવાન હોય તો પણ લાચાર બની જાય તેવી પ્રભાપડવી તેનું નામ પરાઘાત.

૨૯-ઉચ્ચ્વાસ-જીવ સુખ પૂર્વક શ્વાસોશ્વાસ લઈ શકે છે માટે પુન્ય.

૩૦-આતપ:- સ્વંયશીત શરીરી હોવા છતાં ઉષ્ણ પ્રકાશ આપી શકે.

૩૧-ઉદ્યોત:- શીત પ્રકાશ થી યુક્ત શરીર હોવું તે.

૩૨-અગુરુલઘુ:- ભારે કે હલકું નહીં પણ મધ્યમસરનું શરીર મળવું તે.

૩૩ નિર્માણ:- શરીર જ્યાં જેવું જોઈએ તેવું યથા યોગ્ય પ્રાપ્ત થવું તે.

૩૪ તીર્થકર:- ત્રણ ભુવનમાં પૂજ્ય એવું તીર્થકરપણું મળે તે પુન્ય.

૩૫ ત્રસ:- ત્રાસ પામતા એક સ્થાને થી બીજે સ્થાને જઈ શકાય તે પુન્ય.

૩૬ બાદર:- સ્થૂળ અને દેખી શકાય તેવા શરીરની પ્રાપ્તિ થવી તે પુન્ય.

૩૭ પર્યાપ્ત:- સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ જેના લીધે મળે તે પુન્ય.

૩૮ પ્રત્યેક:- એક જીવને એક સ્વંતત્ર શરીર મળે તે પુન્ય.

૩૯ સ્થિર:- હાડકા, દાંત વગેરે સ્થિર અવયવોની પ્રાપ્તિ થાય.

૪૦ શુભ:- નાભિની ઉપરનો ભાગ પરને સ્પર્શ થતા પ્રીતિ રૂપ લાગે.

૪૧ સૌભાગ્ય :- કંઈપણ ઉપકાર કર્યા વિના તે જીવ પર લોકને પ્રીતિ થાય.

૪૨ આદેય:- અયુક્ત અને ગાંડુ ઘેલું વચન હોય તે પણ આદર પૂર્વક વચન માન્ય થાય.

૪૩ યશ:- અવળાકામ કરવા છતાં પણ લોકમાં યશની પ્રાપ્તિ થાય.

૪૪ સુસ્વર:- મધુર અને કર્ણપ્રિય અવાજ ની પ્રાપ્તિ રૂપ પુન્ય

૪૫ ઉચ્ચગોત્ર:- ઉચ્ચકુળ, ઉચ્ચજાતિ, ધન, જૈશ્વર્ય આદિની પ્રાપ્તિ થવી તે

❖ કર્મગ્રન્થ સાથે પુન્ય પ્રકૃતિનું મતાંતર:-

કર્મગ્રન્થકાર પુન્યપ્રકૃતિના ૪૨ ભેદજણાવે છે. તેઓ ઉપરોક્ત ૪૫ ભેદમાંના સમ્યક્ત્વ મોહનીય, હાસ્ય રતિ, પુરુષ વેદ એ ચાર કર્મનો પુન્ય કર્મ ગણતા નથી અને તિર્યચાયુને પુન્યરૂપ ગણે છે. પરિણામે નીચે મુજબ ૪૨ પ્રકૃતિ થાય છે. જેને કર્મગ્રન્થમાં પુન્યરૂપ કહી છે સાતાવેદનીય, મનુષ્યાયુ, દેવાયુ, તિર્યચાયુ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, પંચેન્દ્રિયજાતિ, ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કર્મણ એ પાંચે શરીર, ઔદારિક વૈક્રિય, આહારક ત્રણે અંગોપાંગ, સમયતુરસ સંસ્થાન, વજ્રઋષભ નારય-સંઘયણ, પ્રશસ્ત વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ મનુષ્યાનુપૂર્વી દેવાનુપૂર્વી, અગુરુ લઘુ, પરાઘાત, ઉચ્ચ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત, પ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, ત્રસ બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, શુભ, સ્થિર, સુભગ, સુસ્વર, આદેય, યશ:કીર્તિ નિર્માણ, તીર્થકર અને શુભગોત્ર એ ૪૨ પુન્ય પ્રકૃતિઓ કહી છે

❖ કર્મગ્રન્થનુસાર ૪૨ પ્રકૃતિનું મૂળ પ્રકૃતિમાં વિભાજન

(૧) વેદનીયકર્મ:- સાતા વેદનીય	૧
(૨) આયુષ્યકર્મ:- દેવ-મનુષ્ય-તિર્યચાયુ	૩
(૩) નામકર્મ:- ગતિ-૨, જાતિ-૧, શરીર-૫, અંગોપાંગ-૩, સંસ્થાન-૧, સંઘયણ-૧, શુભ વણાદિ-૪, ઉપઘાત સિવાયની પ્રત્યેક પ્રકૃતિ-૭, આનુપૂર્વી-૨, વિહાયોગતિ-૧, ત્રસદશક-૧૦	૩૭
(૪) ગોત્રકર્મ:- ઉચ્ચગોત્ર	૧
કુલ પુન્યપ્રકૃતિ	૪૨

નોંધ:- જ્ઞાનવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય અને મોહનીય એ ચાર માંથી એક પણ પ્રકૃતિ શુભ કહેલી નથી.

❖ તત્વાર્થ તથા કર્મગ્રન્થમાં પુન્ય પ્રકૃતિનું ભેદનું કારણ:-

૧- સમ્યક્ત્વ મોહનીય, હાસ્ય, રતિ, પુરુષવેદ, આ ચારે મોહનીય પ્રકૃતિને તત્વાર્થકારે પુન્યરૂપ કહેલી છે, કર્મગ્રન્થકાર તે પાપપ્રકૃતિ ગણે છે. માટે સંખ્યાનો તફાવત આવે છે.

૨-આયુષ્યકર્મમાં તિર્યાયાયુને તત્વાર્થસૂત્રકાર પાપપ્રકૃતિ ગણે છે જ્યારે કર્મગ્રન્થકાર પુન્ય પ્રકૃતિ ગણે છે. આ મતાંતર ના કારણો:-

૧- સૌથી મહત્વનું કારણ જે સિદ્ધસેનીયટીકામાં રજૂ થયું છે તે એ છે કે પૂર્વે એવો કોઈ સંપ્રદાય હશે જ કે જે આને પુન્યપ્રકૃતિ ગણતો હોય. તેવાતનો ખુલાસો ચતુર્દશ પૂર્વધરો જ કરીશકે તદ્દુપરાંત આ પ્રકૃતિને પુન્યમાં ગણાવતી કારિકાઓ પણ સિદ્ધસેનીયટીકામાં રજૂ કરાયેલી છે.

૨-અનુકૂળ રૂપે વેદાય તે કર્મને પુન્યકર્મ માનવાથી મોહનીયના ઉક્ત ચારે ભેદે પુન્યરૂપ જ ગણાશે
૩-તિર્યાયાયુ અનુકૂળ રૂપે વેદાતુ ગણેલ નથી માટે તે પાપપ્રકૃતિ છે

૪-સમ્યક્ત્વ મોહનીય માં દેવગુરુનો પ્રશસ્ત રાગ, હાસ્ય અને રતિ બંનેની પુન્ય થી પ્રાપ્તિ તથા પુરુષવેદની ઉત્તમતાથી ચારે પુન્યરૂપ જ છે.

૫-લોકવ્યવહારમાં પણ આ ચારે વસ્તુ પ્રશસ્ત બનતી હોય છે. જ્યારે તિર્યાયાયુ પ્રશસ્ત નથી માટે તે પુન્ય રૂપનથી.

૬- કર્મગ્રન્થકારના મતે તિર્યાયાયુ પુન્ય પ્રકૃતિ છે કેમ કે તિર્યાયોને પણ મરવું ગમતું નથી મોહનીયની પ્રકૃતિ આત્મ વિકાસમાં બાધક હોવાથી પાપરૂપ છે.

❖ પાપપ્રકૃતિ:-

સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ માત્ર એટલું જ કહે છે “જે પુન્ય સિવાયની છે તે પાપ પ્રકૃતિ છે” તત્વાર્થના મતે ૮૧ - [૭૯] થશે અને કર્મગ્રન્થ મતે તથા નવતત્વાદિમાં આ પ્રકૃતિ- ૮૨ પ્રસિદ્ધ છે તે આરીતે

પ્રકૃતિ	તત્વાર્થમુજબ	નવતત્વ કર્મગ્રન્થ મતે
૧-જ્ઞાનવરણ	પાંચે પ્રકૃતિ	પાંચે પ્રકૃતિ
૨-દર્શનાવરણ	નવે પ્રકૃતિ	નવે પ્રકૃતિ
૩-અંતરાય	પાંચે પ્રકૃતિ	પાંચે પ્રકૃતિ
૪-મોહનીય	સમ્યક્ત્વ મોહનીય, હાસ્ય રતિ-પુરુષ વેદ સિવાયની	બધી પ્રકૃતિ
૫-વેદનીય	અશાતા	અશાતા
૬-ગોત્ર	નીચ	નીચ
૭- આયુ	તિર્યાય નરકાયુ	નરકાયુ
૮-નામ	૩૭ પુન્યપ્રકૃતિ સિવાયની	૩૭-પુન્યપ્રકૃતિ સિવાયની

કુલ પાપ પ્રકૃતિ

❖ સ્પષ્ટીકરણ:-

(૧) મોહનીય પ્રકૃતિ તત્વાર્થ માં ૨૮ ગણી છે માટે ત્યાં કુલ ૧૨૨ પ્રકૃતિને આધારે પાપ પ્રકૃતિની ગણતરી કરેલી છે. જ્યારે કર્મગ્રન્થ માં મોહનીયની એકજ પ્રકૃતિ ગણી હોવાથી ત્યાં ૧૨૦ પ્રકૃતિને આધારે ગણેલો.

(૨) તત્વાર્થ માં પુન્યપ્રકૃતિ ૪૫+પાપ પ્રકૃતિ-૮૧ = ૧૨૬ કુલ થશે.

(૩) કર્મગ્રન્થ માં પુન્યપ્રકૃતિ ૪૨+પાપપ્રકૃતિ-૮૨=૧૨૪ કુલ થશે.

(૪) બંનેમાં ચાર-ચારની સંખ્યા વધે છે તે વણાદિ ચતુષ્ક શુભ અને અશુભ રૂપે બે વખત ગણાયેલ

હોવાથી વધે છે. તેથી મૂળ સંખ્યાતો ૧૨૨ કે ૧૨૦ જ થશે

(૫)નામકર્મ માં પૂર્વે આ જ અધ્યાયના સૂત્ર:૧૨માં ૬૭ ભેદો ગણેલા છે. આ ૬૭ ભેદોમાંથી ઉક્ત ૩૭ પુન્યપ્રકૃતિ બાદ કરતાં બાકી ૩૦ રહેશે તેમાં વર્ણાદિ ચતુષ્ક અશુભ રૂપે ઉમેરતાં કુલ ૩૪ પ્રકૃતિ થશે જે પાપપ્રકૃતિ છે.

(૬)આ પ્રકૃતિમાં ગતિર, જાતિ-૪, સંસ્થાન-૫, સંઘયણ-૫, ઉપધાત-૧, આનુપૂર્વી-૨, વિહાયોગતિ-૧, સ્થાવર દશક-૧૦, વર્ણાદિ-૪, = કુલ ૩૪

□ [8] સંદર્ભ:-

૧- શુભ પુણ્યસ્ય સૂત્ર ૬:૩ પુન્ય

૨- અશુભપાપસ્ય સૂત્ર ૬:૪ પાપ

૩-ભૂતવ્રત્યનુકમ્પા. સૂત્ર ૬:૧૩ સાતાવેદનીય

૪-કેવલિશ્રુતસહ્મ. સૂત્ર ૬:૧૪ સમ્યક્ત્વ મોહનીય

૫-આદ્યોજ્ઞાનદર્શનાવરણ. સૂત્ર ૮:૫ પ્રકૃતિભેદ

૬-પચ્ચનવદ્વયષ્ટાવિંશતિ સૂત્ર ૮:૬ પ્રકૃતિસંખ્યા

૭-દર્શનચારિત્રમોહનીય સૂત્ર ૮:૧૦ મોહનીયભેદો

૮-નારકતૈર્યગ્યોનમાનુષદેવાનિ સૂત્ર ૮:૧૧ આયુકર્મ

૯- ગતિજાતિશરીરાક્ષોપાક્ષ. સૂત્ર ૮:૧૨ નામકર્મ

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

૧-નવતત્ત્વ પુન્ય પાપ-ગાથા ૧૫ થી ૨૦

૨-કર્મગ્રન્થ પાંચમો ગાથા ૧૫ થી ૧૭

૩-લોક પ્રકાશ સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૨૮૧ થી ૨૮૯

□ [9] પદ:-

(૧) સુખરૂપ શાતા વેદનીય ને મોહની સમકિત કરી હાસ્ય રતિને પુરુષ નામે વેદ સાત્ત્વિક સ્થિતિભલી શુભ આયુ જાણો શુભ-ગતિનું નામગોત્ર કહ્યાં ભલા એ સર્વ પ્રકૃતિ પુણ્યની તત્ત્વાર્થ થી લ્યો નિર્મળા

(૨) સાતા વેદનીય સમ્યક્ મોહનીય પુરુષ વેદને હાસ્યરતિ નામ ગોત્ર આયુષ્ય શુભ પુણ્ય બેંતાલીસ છે પ્રકૃતિ બાકી બ્યાશી કર્મ પ્રકૃતિ પાપરૂપ તે ખસૂસ થતી એકસો બાવીસ બે વિભાગે પાપ પુણ્ય પ્રકૃતિ બનતી

□ [10] નિષ્કર્ષ:- શુભ અને અશુભ પણાને આશ્રીને તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે અહીં પુન્ય

તથા પાપ પ્રકૃતિના બે વિભાગો કર્યા છે. આત્મ વિકાસના સાધન રૂપે પુન્ય ઉપાદેય અને પાપ હેય કહ્યું હોવા છતાં અંતે તો સર્વ પ્રકૃતિ હેય જ ગણી છે જેમ ને મોક્ષ જ મેળવવો છે તેને માટેનું મુખ્ય ધ્યેય કર્મ નિર્જરાજ હોય તેને પુન્ય કે પાપમાં રસ હોય જ નહીં અને જો નિર્જરા ના ધ્યેય પૂર્વક જ જીવ પ્રવૃત્તિ કરે તો જ અનંતાનંત કાર્મણ વર્ગણાના દળીયાને ખરેવવા સમર્થ બનશે

તેથી પુન્યને શુભરૂપ જાણી તેનાથી પાપરૂપ અશુભને દૂર કરી ને શુદ્ધાત્માવા શુભ-પુન્યને પણ નિવારવા યત્ન કરવો.

परिशिष्ट: १ सूत्रानुक्रम

क्रम	सूत्र	पृष्ठांक
१	मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगाबन्धहेतवः	५
२	सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यानुद्गलानाददत्ते	१४
३	स बन्धः	१८
४	प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः	२०
५	आद्योज्ञानादर्शनावरणवेदणीयामोहनीययुष्कनामगोत्रान्तरायाः	२७
६	पञ्चनवद्वयष्टाविंशतिचतुर्द्वचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदायथाक्रमम्	३४
७	मत्यादीनाम्	३७
८	चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानानिद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिः	४१
९	सद सद्वेद्ये	४७
१०	दर्शनचारित्रमोहनीयकषायनोकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विषोडशानवभेदाः	४८
११	नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि	६३
१२	गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थान संहनन स्पर्शरसः	६६
१३	उच्चैर्नीचैश्च	८८
१४	दानादीनाम्	८९
१५	आदितस्तिप्रसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्यः परास्थितिः	८५
१६	सप्ततिर्मोहनीयस्य	८८
१७	नामगोत्रयोर्विंशतिः	८८
१८	त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य	१००
१९	अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य	१०१
२०	नामगोत्रयोरष्टौ	१०२
२१	शेषाणामन्तर्मुहूर्तम्	१०३
२२	विपाकोऽनुभावः	११३
२३	स यथानाम	११७
२४	तत्श्चनिर्जरा	१२१
२५	नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्पूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्मः	१२३
२६	सद्देद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।	१३२

परिशिष्टः २ अ-कारादिसूत्रकम्

क्रम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१	अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य	१८	१०१
२	आदितस्तिष्ठान्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपम कोटीकोटयः०	१५	८५
३	आद्योज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुष्क नामगोत्रान्तरायाः	५	२७
४	उच्चैर्नीचैश्च	१३	८८
५	गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थानसंहनन स्पर्श०	१२	६६
६	चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानानिद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यान०	८	४१
७	तत्स्वर्चनिर्जरा	२४	१२१
८	त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुष्कस्य	१८	१००
९	दर्शनचारित्रमोहनीकषायनोकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विषोडशनवभेदा०	१०	४८
१०	दानादीनाम्	१४	८१
११	नामगोत्रयोर्विंशतिः	१७	८८
१२	नामगोत्रयोरष्टौ	२०	१०२
१३	नामप्रत्ययाः सर्वतोयोगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्म०	२५	१२३
१४	नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि	११	६३
१५	पञ्चनवद्ववष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा यथाक्रमम्	६	३४
१६	प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः	४	२०
१७	मत्यादीनाम्	७	३७
१८	मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगाबन्धहेतवः	१	५
१९	विपाकोऽनुभावः	२२	११३
२०	शेषाणामन्तर्मुहूर्तम्	२१	१०३
२१	सकषायत्वाज्जीवः कर्मणोयोग्यानपुद्गलानादत्ते	२	१४
२२	सदसद्वेद्ये	८	४७
२३	सद्वेद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणिपुण्यम्	२६	१३२
२४	सप्ततिर्मोहनीयस्य	१६	८८
२५	स बन्धः	३	१८
२६	स यथानाम	२३	११७

પરિશિષ્ટ:૩ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદ

સૂત્રાંક	શ્વેતામ્બર સૂત્રપાઠ:	સૂત્રાંક	દિગમ્બર સૂત્રપાઠ:
૨	સકષાયત્વાજ્જીવ:કર્મણોયોગ્યાનુદ્ગલનાદત્તે	૨	સકષાયત્વાજ્જીવ:કર્મણોયોગ્યાનુદ્ગલનાદત્ત
૩	સ બન્ધ		-----
૪	પ્રકૃત્તિસ્થિત્યનુભાવ.	૩	પ્રકૃત્તિસ્થિત્યનુભાગ.
૫	આદ્યોજ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુષ્કનામ.	૪	આદ્યોજ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુ નીમ.
૭	મત્યાદીનામ	૬	મતિશ્રુતાવધિમન:પર્યયકેવલાનામ્
૮	ચક્ષુરચક્ષુરવધિ....સ્ત્યાનગૃહ્ણિ વેદનીયાનિ ચ	૭	ચક્ષુરચક્ષુરવધિ....સ્ત્યાનગૃહ્ણયષ્ચ
૧૦	દર્શનચારિત્રમોહનીયકષાયનોકષાય વેદનીયાઠ્ઠ્યાસ્ત્રિદ્વિષોડશ નવભેદા: સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વતદુ ભયાનિકષાયનોકષાય વનન્તાનુબન્ધ્યપ્રત્યાઠ્ઠ્યાનાપ્રત્યાઠ્ઠ્યાનાવરણ સંજ્વલનવિકલ્પાષ્ચૈકશ: ક્રોધમાના માયા લોભા: હાસ્યરત્યરતિ શોકભયજુગુપ્સા સ્ત્રી પુનપુંસકવેદા:	૯	દર્શનચારિત્ર મોહનીયા કષાય ડકષાય વેદનીયાઠ્ઠ્યાસ્ત્રિદ્વિનવષોડશ ભેદા: સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વતદુભયાન્યાડકષાય કષાયૌ હાસ્ય રત્યરતિ શોકભય જુગુપ્સાસ્ત્રી પુનપુંસકવેદા અનન્તાનુબન્ધ્ય પ્રત્યાઠ્ઠ્યાના પ્રત્યાઠ્ઠ્યાનસંજ્વલનવિકલ્પાષ્ચૈકશ: ક્રોધ માનમાયાલોભા
૧૨	ગતિ જાતિ....પૂર્વ્યાગૂરુલઘૂ... પર્યાપ્ત સ્થિરાદેય યશાંસિ સેતરાણિ તીર્થકૃત્વં ચ	૧૧	ગતિ જાતિ....પૂર્વ્યાગૂરુલઘુ.... પર્યાપ્તિ સ્થિરાદેય યશ: કીર્તિ સેતરાણિ તીથ કરત્વં ચ
૧૪	દાનાદીનામ્	૧૩	દાનલભભોગોપભોગવીર્યાણામ્
૧૭	નામગોત્રયોર્વિંશતિ:	૧૬	વિંશતિર્નામગોત્રયો:
૧૮	ત્રયત્રિંશત્સાગરોપમાળ્યાયુષ્કસ્ય	૧૭	ત્રયત્રિંશત્સાગરોપમાળ્યાયુષ:
૨૧	શેષાણામન્તર્મૂહત્મ	૨૦	શેષાણામન્તર્મૂહર્તા:
૨૫	નામપ્રત્યયા: સર્વતો યોગવિશેષાત્સૂક્ષ્મૈક ક્ષેત્રાવગાહ સ્થિતા:.	૨૪	નામપ્રત્યયા: સર્વતો યોગ વિશેષાત્સૂક્ષ્મૈક ક્ષેત્રાવગાહ સ્થિતા.
૨૬	સદ્વેદ્યસમ્યક્ત્વહાસ્યરતિપુરુષવેદ શુભર્નામગોત્રાણિ.	૨૫	સદ્વેદ્યશુભાયુર્નામગોત્રાણિ.
	❀ સૂત્રનાસ્તિ	૨૬	અતોડન્યત્પાપમ્

❀ શ્વેતામ્બર દિગમ્બર પાઠ ભેદ સ્પષ્ટીકરણ:-

- ❀ સૂત્ર:૨ અને સૂત્ર:૩ ને બદલે દિગમ્બર આમ્નાયમાં એક જ સૂત્ર છે.
- ❀ સૂત્ર:૪- અનુભાવબન્ધ ને સ્થાને અનુભાગબન્ધ શબ્દ પ્રયોજેલ છે.
- ❀ સૂત્ર:૫- આયુષ્ક ને બદલે આયુ: નો પ્રયોગ કર્યો છે.
- ❀ સૂત્ર:૭- મત્યાદીનામ્ ને સ્થાને મતિશ્રુતાવધિ. એ પાંચે જ્ઞાનના નામો સૂત્રમાં કહયા છે.
- ❀ સૂત્ર:૮- સ્ત્યાનગૃહ્ણિવેદનીયાનિ ને બદલે ત્યાં સ્ત્યાનગૃહ્ણયષ્ચ એટલો શબ્દ પ્રયોગજ જોવા મળે છે.
- ❀ સૂત્ર:૧૦- આ સૂત્રના શબ્દક્રમમાં ખાસ ફેરફાર જોવા મળે છે. એ રીતે નોકષાય ને બદલે અકષાય શબ્દ વાપરેલ છે.

✳ સૂત્ર:૧૨-સૂત્રમાં પ્રયોજાયેલ શબ્દનો ક્રમ આગળ-પાછળ જોવા મળે છે, તદ્દુપરાંત તીર્થકૃત્વ શબ્દને બદલે તીર્થકરત્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે.

✳ સૂત્ર:૧૪-દાનાદીનામ્ ને બદલે દાનલાભભોગોપભોગવીર્યાણિ એમ પાંચ નામો છે.

✳ સૂત્ર:૧૭-સૂત્રમાં ક્રમ પરિવર્તન સિવાય કોઈ ફેરફાર નથી.

✳ સૂત્ર:૧૮- આયુષ્ક ને બદલે આયુષ શબ્દ પ્રયોજેલ છે.

✳ સૂત્ર:૨૧-મુહૂર્તમ્ ને બદલે મુહૂર્તા: શબ્દ વાપરેલ છે.

✳ સૂત્ર:૨૫- અવગાહ ને બદલે અવગાઠ શબ્દ પ્રયોગ છે.

પરિશિષ્ટ: ૪-આગમ સંદર્ભ

ક્રમ	સંદર્ભ	પુષ્	ક્રમ	સંદર્ભ	પુષ્
	શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રના સંદર્ભ			શ્રી પ્રજાપના સૂત્રના સંદર્ભ	
૧	૫/-૪૧૮	૧૩	૩	૨૩/૧/૨૯૦-૧	૨૦
૩	૨/૪/૯૬-૨	૧૯	૫	૨૩/૧/૨૮૮	૩૩
૭	૫/૩/૪૬૪	૪૦	૯	૨૩/૨/૨૯૩-૬	૪૮
૮	૯/-૬૬૮	૪૬	૧૦	૨૩/૨/૨૯૩-૯થી૧૩	૬૨
૨૬	૧/-૧૬૦	૧૩૮	૧૧	૨૩/૨/૨૯૪-૧૪	૬૫
	સંક્ષેપ:-પ્રથમ અંક સ્થાનને સૂચવે છે. બીજો અંક ઉદ્દેશને અને ત્રીજો અંક સૂત્રનો છે.		૧૨	૨૩/૨/૨૯૩-૧૫	૮૮
			૧૩	૨૩/૨/૨૯૩-૩૦	૯૦
			૧૪	૨૩/૨/૨૯૩-૩૨	૯૪
			૧૯	૨૩/૨/૨૯૩-૩	૧૦૨
			૨૦	૨૩/૨/૨૯૪-૪૭	૧૦૩
			૨૦	૨૩/૨/૨૯૪-૫૦	૧૦૩
				સંક્ષેપ: પ્રથમ અંક પદને સૂચવે છે. બીજો અંક ઉદ્દેશનો અને ત્રીજો સૂત્રનો સૂચક છે.	
	શ્રી સમવાયાંગ સૂત્રના સંદર્ભ			શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રના સંદર્ભ	
૧	સમ.૫-૪	૧૩		૮/૨/૪૦	૧૭
૪	સમ. ૪-૫	૨૬	૨	ઉક્ત ક્રમ અધ્યાય-ઉદ્દેશ-સૂત્રનો ક્રમ સૂચવે છે.	
૧૨	સમ. ૪૨-૫	૮૮		શ્રી ભગવતી સૂત્રના સંદર્ભ	
૨૩	સમ.૧૪૬-૧	૧૨૦		૧/૧/૧૧	૧૨૨
			૨૪	સંક્ષેપ: પ્રથમ અંક શતકનો સૂચક છે, બીજો અંક ઉદ્દેશને, ત્રીજો અંક સૂત્રનો સૂચક છે.	
	શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના સંદર્ભ				
૧૫	અ. ૩૩- ગા. ૧૯, ૨૦	૯૭			
૧૬	અ. ૩૩-ગા. ૨૧	૯૯			
૧૭	અ. ૩૩-ગા. ૨૩	૧૦૦			
૧૮	અ. ૩૩-ગા. ૨૨	૧૦૧			
૨૧	અ. ૩૩-ગા. ૧૯, ૨૦, ૨૧	૧૧૨			
૨૩	અ. ૩૩-ગા. ૧૭	૧૨૦			
૨૫	અ. ૩૩-ગા. ૧૭. ૧૮	૧૩૧			
	સંક્ષેપ: અ.અધ્યયન ગા.ગાથા				

परिशिष्ट:५ संदर्भ सूचि

क्रम	संदर्भ-पुस्तकनुं नाम	टीकाकार/विवेक वि.
१.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्रम् — प्रथमोभाग	श्री सिद्धसेन गणिजी
२.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्रम् द्वितीयोभाग	श्री सिद्धसेन गणिजी
३.	तत्त्वार्थसूत्रम्	श्री हरिभद्र सूरिजी
४.	सभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्राणि (सटीप्पण)	श्री मोतीलाल लाधाजी
५.	सभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्राणि (भाषानुवाद)	श्री खूबचन्द्रजी
६.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र (भाष्य तर्कानुसारिणी भा.१)	श्री यशोविजयजी
७.	तत्त्वार्थ सूत्र	श्री सुभलालजी
८.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र	श्री राजशेखर विजयजी
९.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र	श्री शांतिलाल केशवलाल
१०.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र सारबोधिनी भा. १	श्री प्रभुदास बेयरदास
११.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र सारबोधिनी भा. २	श्री प्रभुदास बेयरदास
१२.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र रहस्यार्थ	श्री श्रेयस्कर भंडग
१३.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र हिन्दी अनुवाद	श्री लाभसागरजी गझि
१४.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र पद्यानुवाद	श्री रामविजयजी
१५.	तत्त्वार्थ सूत्र पद्यानुवाद	श्री संत बालजी
१६.	तत्त्वार्थ प्रश्नोत्तर दीपिका भाग -१	श्री शंकरलाल कापडीया
१७.	तत्त्वार्थ वार्तिक (राजवार्तिक-१)	श्री अकलङ्क देव
१८.	तत्त्वार्थ वार्तिक (राजवार्तिक-२)	श्री अकलङ्क देव
१९.	तत्त्वार्थ श्लोकवार्तिकालंकारः खण्ड १थीद	श्री विद्यानन्द स्वामीजी
२०.	तत्त्वार्थ वृत्ति	श्री श्रुत सागरजी
२१.	तत्त्वार्थ सूत्र सुखबोधिवृत्ति	श्री भाष्कर नन्दिजी
२२.	तत्त्वार्थ सार	श्री अमृत चन्द्र सूरिजी
२३.	सर्वार्थ सिद्धि	श्री पूज्यपाद स्वामीजी
२४.	अर्थ प्रकाशिका	श्री सदासुखदासजी
२५.	तत्त्वार्थ सूत्र/भोक्षशास्त्र	श्री रामजी वडील
२६.	तत्त्वार्थ सूत्रना आगम आधार स्थानो	श्री दीपरत्न सागर
२७.	तत्त्वार्थ परिशिष्ट	श्री सागरानंद सूरिजी
२८.	तत्त्वार्थसूत्र कर्तृ तन्मतनिर्णय	श्री सागरानंद सूरिजी

क्रम	संदर्भ-पुस्तकनुं नाम	टीकाकार/विवेचक वि.
२८.	दूव्य लोकप्रकाश	श्री विनयविजयजी
३०.	क्षेत्र लोकप्रकाश	श्री विनयविजयजी
३१.	काल लोकप्रकाश	श्री विनयविजयजी
३२.	भाव लोकप्रकाश	श्री विनयविजयजी
३३.	नय कर्षिका	श्री विनयविजयजी
३४.	प्रमाणनय — रत्नावतारिका टीका	श्री रत्नप्रभाचार्य
३५.	स्याद्वाद मञ्जरी	श्री मल्लिषेणशृटि
३६.	विशेषावश्यक सूत्र ३ भाग-१-२	श्री जिनभद्रगणि
३७.	बृहत् क्षेत्र समास	श्री जिनभद्रगणि
३८.	बृहत् सङ्ग्रहणी	श्री जिनभद्रगणि
३९.	लघुक्षेत्र समास	श्री जिनभद्रगणि
४०.	शुभ विचार	श्री शांति सूरिश्च
४१.	नवतत्त्व प्रकरण सार्थ	-----
४२.	नवतत्त्व साहित्यसंग्रह	श्री उदयविजयजी गणि
४३.	दंडक प्रकरण	श्री गजसार मुनिश्च
४४.	जंबूद्वीप संग्रहणी	श्री हरिभद्र सूरिश्च
४५.	जंबूद्वीप समास पूजा प्रकरण	श्री उमास्वातिश्च
४६.	प्रशमरति प्रकरण	श्री उमास्वातिश्च
४७.	प्रतिक्रमण सूत्र अभिनवटीका भाग १ थी ३	श्री धीरजलाल टोकरशी
४८.	पंच संग्रह	श्री यन्द्र महतरायार्य
४९.	पंच वस्तु	श्री हरिभद्र सूरिश्च
५०.	श्राद्ध प्रतिक्रमण सूत्र वृति	श्री रत्न शेभर सूरिश्च
५१.	कर्मग्रन्थ १ थी प	श्री देवेन्द्र सूरिश्च
५२.	पाक्षिकसूत्रवृति तथा श्रमणसूत्रवृति	—
५३.	योग शास्त्र	श्री हेमचंद्रार्यश्च
५४.	धर्मरत्न प्रकरण	श्री देवेन्द्रसूरिश्च
५५.	अभिधान राजेन्द्र कोश गा. १-७	श्री राजेन्द्रसूरिजी
५६.	अल्पपरिचित सैद्धान्तिक शब्दकोष १-५	श्री सागरनंदसूरिजी
५७.	आगम सुधासिंधु — ४५ आगम मूल	श्री जिनेन्द्र सूरिजी

अमारा प्रकाशनो

- [१] अभिनव हेम लघुप्रक्रिया-१ सप्ताङ्ग विवरणम्
- [२] अभिनव हेम लघुप्रक्रिया-२ सप्ताङ्ग विवरणम्
- [३] अभिनव हेम लघुप्रक्रिया-३ सप्ताङ्ग विवरणम्
- [४] अभिनव हेम लघुप्रक्रिया-४ सप्ताङ्ग विवरणम्
- [५] कृदन्तमाला
- [६] चैत्यवन्दन पर्वमाला
- [७] चैत्यवन्द सङ्ग्रह-तीर्थ जिन विशेष
- [८] चैत्यवन्दन चोविशी
- [९] शत्रुञ्जय भक्ति (आवृत्ति-दो)
- [१०] अभिनव जैन पञ्चाङ्ग २०४६.
- [११] अभिनव उपदेश प्रासाद-१ श्रावक कर्तव्य-१ थी ११
- [१२] अभिनव उपदेश प्रासाद-२ श्रावक कर्तव्य-१२ थी १५
- [१३] अभिनव उपदेश प्रासाद-३ श्रावक कर्तव्य-१६ थी ३६
- [१४] नवपद-श्रीपाल [-शाश्वती ओणीना व्याख्यान ३पे]
- [१५] समाधिभरण
- [१६] चैत्यवन्दन माणा [७७८ चैत्यवन्दनो नो संग्रह]
- [१७] तत्त्वार्थ सूत्र प्रबोधटीका [अध्याय-१]
- [१८] तत्त्वार्थ सूत्रना आगम आधार स्थानो
- [१९] शिध्दायलनो साथी (आवृत्ति-७)
- [२०] चैत्य परिपाटी
- [२१] अमदावाह जिनमंदिर-उपाश्रय आदि डिरेक्टरी
- [२२] शत्रुञ्जय भक्ति (आवृत्ति-७)
- [२३] श्री नवकार मंत्र नवलाभ ज्ञाप नोधपोथी
- [२४] श्री यारित्र पद अेक करोड ज्ञाप नोधपोथी
- [२५] श्री भारव्रत पुस्तिका तथा अन्य नियमो- [आवृत्ति-यार]
- [२६] अभिनव जैन पंयाग-२०४२
- [२७] श्री ज्ञानपद पूजा
- [२८] अंतिम आराधना तथा साधु साध्वी काणधर्म विधि
- [२९] श्रावक अंतिम आराधना [आवृत्ति-२]
- [३०] वीतराग स्तुति संयय [११५१-भाववाडी स्तुतिओ]

[૩૧]	(પૂજ્ય આગમોદ્ધારક સમુદાયના) કાયમી સંપર્ક સ્થળો		
[૩૨]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૧
[૩૩]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૨
[૩૪]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૩
[૩૫]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૪
[૩૬]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૫
[૩૭]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૬
[૩૮]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૭
[૩૯]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૮
[૪૦]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૯
[૪૧]	તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૧૦

પુસ્તક સંબંધિ પત્ર સંપર્ક

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજીમ. સા.
 શ્રી અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન
 શૈલેષ કુમાર રમણલાલ ધીયા
 સી-૮ વૃન્દાવન વિહાર ફ્લેટ્સ
 રવિ કિરણ સોસાયટી પાસે
 વાસણા-અમદાવાદ-૭

પૂજ્ય મુનિશ્રી દીપરત્નસાગરજી
 અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન
 મહેતા પ્ર. જે
 ફોન- [O]૭૮૬૬૩ [R] ૭૮૮૩૦
 જેસંગ નિવાસ, પ્રધાન ડાકઘર પાછળ
 જામનગર-૩૬૧ ૦૦૧

-:ખાસ સુચના:-

- (૧) પત્ર પૂજ્ય મહારાજ સાહેબના નામે જ કરવો
- (૨) ગૃહસ્થના નામે કારાયેલ પત્ર વ્યવહારના કોઈ પ્રત્યુત્તર આપને મળશે નહીં
- (૩) ઉપરોક્ત બંને સ્થળે કોઈએ રૂબરૂ જવું નહીં

-:દ્રવ્ય સહાયકો:-

શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જ્ઞાતિ

પાઠશાળા જામનગર

શ્રી પ્રભુલાલ સંઘરાજ શાહ સ્મારક ટ્રસ્ટ હ.ભાનુભાઈ દોશી

ઉપરોક્ત બંને શ્રુત જ્ઞાનપ્રેમી દ્રવ્ય સહાયકોની સહદયી મદદથી આ કાર્ય આરંભાયું

- અપ્રીતમ વૈયાવચ્ચી સ્વ. પૂ. સાઘ્વીશ્રી મલયાશ્રીજી પ્રશિષ્યા સા. શ્રી ભવ્યાનંદશ્રીજી ના શિષ્યા મૂદુભાષી સા. શ્રી પૂર્ણપ્રજ્ઞાશ્રીજી પ્રેરણાથી તપસ્વીની સા. કલ્પપ્રજ્ઞશ્રીજી તથા સા. પૂર્ણનંદિતાશ્રીજી ના ભદ્રતપ તેમજ સા. ભવ્યજ્ઞાશ્રીજી ના ૫૦૦ આયંબિલ ઉપર નિગોદ નિવારણ તપની અનુમોદનાર્થે- સ્વ. સુશ્રાવિકા મેતા મુક્તાબેન નવલચંદ અમરચંદ કામદાર-જામનગરવાળા
- પ. પૂ. વિદુષી સાઘ્વીશ્રી ભવ્યાનંદ શ્રીજીના વિનિત શિષ્યા સા. શ્રી પૂર્ણપ્રજ્ઞાશ્રીજી ના શિષ્યા વિચક્ષણ સા. પૂર્ણદર્શિતાશ્રીજી ના ૫૦૦ આયંબિલ નિમિત્તે તપસ્વીની સા. પૂર્ણનંદિતા શ્રીજીના ઉપદેશથી જીનન ભંવરભાઈ જૈન-હ. બી. સી. જૈન જનતા ફેશન કોર્નર-થાણા
- પ. પૂ. સરલ સ્વભાવી સાઘ્વી શ્રી હસમુખશ્રીજી મ. ના શિષ્યા પૂ. સા. કનક પ્રભાશ્રીજી મ. ના વ્યવહાર દક્ષ સાઘ્વી શ્રીમતિ ગુંણાશ્રીજી ના મિલનસાર શિષ્યા સા. જીજરસાશ્રીજી મ. ની પ્રેરણાથી-કોરડીયા લવચંદભાઈ ફુલચંદભાઈ-મુંબઈ
- જામનગરવાળા નીડર વક્તા શ્રી હેત શ્રીજી મ. ના પ્રશિષ્યા ભદ્રિક પરિણામી સા. લાવણ્યશ્રીજી મ. ના સદુપદેશથી -મોરારબાગ સાતક્ષેત્રમાંના જ્ઞાન ક્ષેત્રની ઉપજમાંથી
- સરળ સ્વભાવી સાઘ્વી શ્રી નિરુજાશ્રીજી ના સંયમ જીવનની અનુમોદનાર્થે સુદીર્ઘ તપસ્વી દૈવીકૃપા પ્રાપ્ત સા. મોક્ષજ્ઞાશ્રીજી ની પ્રેરણાથી એક ગૃહસ્થ
- સુપક્ષયુક્ત સ્વ. સા. શ્રી નિરુજાશ્રીજી મ. ના તપસ્વીરત્ના સા. શ્રી મોક્ષજ્ઞાશ્રીજી ના શ્રેણીતપની અનુમોદનાર્થે એક ગૃહસ્થ, હસ્તે સુરેશભાઈ, મુંબઈ
- રત્નત્રય આરાધકાસાઘ્વી શ્રી મોક્ષજ્ઞાશ્રીજી ના તપોમય-સંયમ જીવનના ૨૩માં વર્ષમાં મંગલપ્રવેશ પ્રસંગે-૪૬૬૨ નેમચંદ ઓતમચંદ બાળાગોળી વાળા પરિવાર

- વર્ષાતપ આદિ અનેક તપ આરાધકાસા.નિરુજાશ્રીજીના શિષ્યા વિદુષી સા. વિદિતરત્નાશ્રીજી ની પ્રેરણાથી નિતાબેન હરસુખભાઈ વારીઆ, પોરબંદર
- આરાધનમય કાળધર્મ પ્રાપ્તા સ્વ.સા.મલયાશ્રીજી ના સ્મરણાર્થે તારાબેન, બાબુલાલ ગીરધરલાલ ઝવેરી જામનગરવાળા હાલ-મુંબઈ
- વ્યવહાર કુશળ સ્વ.સા.નિરુજાશ્રીજીના ભદ્રિક પરિણામી શિષ્યા સા. શ્રી ભવ્યપ્રજ્ઞાશ્રીજીના શિષ્યા સા. જિતપ્રજ્ઞાશ્રીજી [કુ. જયોત્સનાબહેન] નીદીક્ષા નિમિત્તે તપસ્વી રત્ના સા. કલ્પિતાશ્રીજી ની પ્રેરણાથી આદરીયા વાળા શાહ માલજીભાઈ સૌભાગ્યચંદ તરફથી
- પ્રશાંત મૂર્તિ સ્વ.સાધ્વી શ્રીનિરુજાશ્રીજી ના શિષ્યા સંયમાનુરાગી સા. કલ્પિતાશ્રીજી ની પ્રેરણા થી, સૌમ્યમૂર્તિ સા. ભવ્યપ્રજ્ઞાશ્રીજી ના શિષ્યા સા. જિતપ્રજ્ઞાશ્રીજી [જયોત્સનાબહેન] નીદીક્ષા નિમિત્તે આર.કે. એન્ટરપ્રાઇઝ, ૪૯૬ કાલબા દેવી રોડ, કૃષ્ણનિવાસ મુંબઈ-૨
- પ. પૂ. યોગનિષ્ઠ આ. દેવ શ્રીમદ્ બુધ્ધિસાગર સૂરીશ્વરજી મ. ના સમુદાવર્તી વ્યવહાર વિચક્ષણા સા. પ્રમોદશ્રીજી મ. ના વર્ધમાન તપોનિષ્ઠા સા. રાજેન્દ્રશ્રીજી ની પ્રેરણાથી
- દોશી ચંદનબેન ઘરમદાસ ત્રીકમદાસ, જામનગર નિવાસી હાલ મુંબઈ
- અ. સૌ. રેણુકાબેન રાજેનભાઈ મેતા હ. બિજલ-મલય
- શ્રી વસ્તાભાભા પરિવારના સુશ્રાવક તુલશીદાસ ઝવેરચંદ શેઠ પરિવાર તરફથી હસ્તે પન્નાબેન ટી. શેઠ
- સ્વ. હેમતલાલ વીઠલજીના સ્મરણાર્થે-પ્રભાબેન તરફથી
- મેતા પ્રીતમલાલ હરજીવભાઈ તરફથી માતુશ્રી વાલીબહેન, ધર્મપત્ની ચંદન બહેન, અને પુત્રવધુ ભારતી બહેનના સ્મરણાર્થે
- હર્ષિદા બહેન ભરતભાઈ મહેતા હ. ચૈતાલી
- એક સુશ્રવિકા બહેન હ. હીના
- સ્વ. લીલાધરભાઈ મોતીચંદ સોલાણીના આત્મશ્રેયાર્થે ડો. જે. એલ. સોલાણી

- એક ગૃહસ્થ હ. નગીનદાસ
- અ.સૌ.સ્વ.કસુંબા બહેનના આત્મશ્રેયાર્થે હ. પ્રતાપ ભાઈ
- મહેતા સુખલાલ અમૃતલાલ
- અ.સૌ સુશ્રાવિકા પુષ્પાબહેન શશીકાન્તભાઈ સુતરીયા
- અ.સૌ. ધીરજબેનના વર્ષાતપ નિમિત્તે શ્રી ધીરજલાલ ચુનીલાલ કુંડલીયા
- સુશ્રાવક શ્રી જેઠાલાલ વ્રજલાલ મહેતા
- અ.સૌ. કીર્તીદા બહેન ડી. કોઠારી
- શ્રીતારાયંદ પોપટલાલ સોલાણી હ. અનિલભાઈ, ધિનેશભાઈ, બિપીનભાઈ
- જૈન દર્શન ઉપાસક સંઘ. જામનગર
- વોરા દુર્લભજી કાલિદાસ
- સુમિતા કેતનકુમાર શાહ તથા આશાબેન ડી. મહેતા
- કીસુમુની સુશ્રાવિકા બહેનો હ નગીનભાઈ ભાણવડવાળા
- દિનેશચંદ્ર કાંતિલાલ લક્ષ્મીચંદ ઠક્કર હ. શ્રેયાંસ દિનેશચંદ્ર

[6]

વિશેષ નોંધ માટેનું ખાસ પૃષ્ઠ

ક્રમ	તારીખ	નોંધ	સંદર્ભ

[7]

વિશેષ નોંધ માટેનું ખાસ પૃષ્ઠ

ક્રમ	તારીખ	નોંધ	સંદર્ભ

[8]

વિશેષ નોંધ માટેનું ખાસ પૃષ્ઠ

ક્રમ	તારીખ	નોંધ	સંદર્ભ

-: तत्पार्थाभिगम सूत्र अभिनवटीका इत्य सहायक :-
श्री विश्वश्रीमानी तपराज्य ज्ञानि-पाठशाळा अभनार.
तथा श्री जैन संघ, अभनारनो सभ्यङ्ग श्रुतानुरागी श्रावकाण।

अभिनव श्रुत प्रकाशन - ३८